Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesforening

fortid og nutid

BIND XXV
HEFTE 3/4
SIDE 277-512
1973

Folketællingen 1801

AF BENNY BRINCH

Befolkningstallet på Fur mere end fordobledes fra 1801 til 1834 – ifølge folketællingerne. Årsagen hertil kan være et stigende fødselstal, en faldende dødelighed, eller der kan være fejl ved kildematerialet. Man har hidtil anset folketællingen fra 1801 for at være ret pålidelig, men gennem en nøje analyse af tællingen og af forskelligt kontrolmateriale, først og fremmest kirkebøgerne, påviser adjunkt Benny Brinch, *Skårup, at dette ikke er tilfældet for Furs vedkommende. Tællingen angiver 398 indbyggere i 1801, men det virkelige tal må have ligget omkring 600! Der mangler især husmænd, kvinder og børn, og disse »systematiske« fejl giver anledning til at frygte, at 1801-tællingen i almindelighed er behæftet med store mangler.*

Metodiske problemer ved en case-study

Det kan måske virke overdrevent at benævne en artikel »folketællingen 1801« uden angivelse af begrænsninger, når det af det følgende vil fremgå, at der kun er tale om en kontrol af folketællingen 1801 på øen Fur i Limfjorden. Når denne titel alligevel er valgt, skyldes det følgende:

1. Den anvendte metode er ikke speciel for Fur, men kan også bruges ved tilsvarende undersøgelser af andre sogne.
2. En case study som denne kan siges at have generel karakter, når alment accepterede påstande kan modbevises ud fra denne.

Et aspekt, der rejser sig i forbindelse med en undersøgelse af folketællingen 1801 på basis af et eneste sogn, fremgår af Birgitta Odéns tanker om forholdet mellem den statistiske helhed og de enkelte elementer heri. Odén der er kendt for sit arbejde med metodiske problemer ved anvendelse af historisk-statistisk materiale mener, at det centrale spørgsmål er, om kildekritikken skal rette sig mod den statistiske helhed i sig selv, eller om den skal koncentrere sig om de enkelte tal. Ved at være opmærksom på problemerne omkring oplysningernes rigtighed for hvert enkelt af tallene i helheden opstår en fare for, at den pågældende kildes værdi som masseiagttagelse

skal gå tabt ved en sådan detailkontrol, da detailkontrollen fører direkte over i personal- og lokalhistorie[1].
Herimod kan man indvende, at en folketællings værdi som masseiagttagelse ikke går tabt ved en stikprøvekotrol i detail af forskellige sognes folketællinger i stedet for en generel kritik af folketællingen. Undersøgelsen af folketællingen på Fur 1801 har ganske vist mange berøringspunkter med personalhistorie. Men sammenholdes denne undersøgelse med tilsvarende undersøgelser af andre sogne, der tilsammen kan udgøre et repræsentativt udsnit af samtlige folketællinger 1801, kan man næppe sige, at værdien af folketællingen 1801 undersøgt på denne måde har tabt sit præg af masseiagttagelse.

Problemstilling

Man kan ikke sige, at Fur sogn er tilfældig udvalgt, så undersøgelsen gør intet krav på repræsentativitet i sig selv. Fur blev udvalgt på grund af en meget markant stigning i folketallet fra 398 i 1801 til 822 i 1834 ifølge folketællingslisterne.

Dette er mere end en fordobling af folketallet på 33 år. Kun 18 sogne har i samme tidsrum ifølge folketællingslisterne haft mere end en fordobling af folketallet ud af henved 2000 sogne i datidens Danmark[2].

Det indlysende spørgsmål er nu: hvad skyldes denne kraftige befolkningsvækst?

I international historisk-demografisk forskning har man beskæftiget sig meget med den pludselige, fælleseuropæiske befolkningsvækst efter slutningen af det 18. århundrede. Befolkningsvæksten var især kraftig i England og sammenfaldende med den industrielle revolution. Netop dette sammenfald har medført en livlig debat om sammenhængen mellem den økonomiske vækst og befolkningsvæksten. Denne debat er i de senere år ført på basis af detaillerede undersøgelser af bl. a. sogne, idet man til forskel fra tidligere har indset værdien af at gå til urmaterialet frem for til trykte landsomfattende statistikker[3].

Der kan tænkes tre årsager til et kildemateriales angivelse af en stærk befolkningsvækst, som der er tilfældet for Furs vedkommende:

1. En stigning i fødselskvotienten
2. Et fald i dødskvotienten
3. Fejl i kildematerialet

De to første punkter skal ikke undersøges i denne forbindelse[4]. Det sidste punkt skal især dreje sig om en vurdering af folketællingen 1801. Det er her

relevant at påpege, at en meget stor del af den engelske debat har sin baggrund i, at man ikke har været klar over kildematerialets mangelfuldhed. Vidt forskellige tolkninger af det samme materiale har derfor været mulige.

Kontrolmateriale

For at kontrollere en folketælling må andre kilder inddrages. I den foreliggende undersøgelse er næsten samtlige relevante kilder anvendt. Især er lægdsruller , matrikelfortegnelser og frem for alt kirkebøger blevet brugt.

Kirkebøgernes oplysninger står i nøje forbindelse med folketællingernes oplysninger. Man kan vel tale om et komplementært forhold mellem de to kildetyper, idet folketællingerne kan betragtes som øjebliksbilleder af den løbende udvikling, kirkebøgerne er udtryk for. Disse to kildetyper kan altså bruges til gensidig kontrol. Men man må have for øje, at en sådan gensidig kontrol højst kan vise, at de to kilder er i overensstemmelse med hinanden. Hvis der var systematiske fejl af samme art i de to kilder, ville vi ikke kunne afdække fejlene. Man kunne for eksempel tænke sig, at tiggere hverken blev registreret i folketællinger eller kirkebøger. Gustav Bang har vist for det 17. århundredes vedkommende, at tiggere ikke konsekvent blev indført i kirkebøgerne[5]. De tilhørte jo ikke menigheden. Men hvis folketællingerne og kirkebøgerne ikke er i overensstemmelse med hinanden, kan man derimod sige, at en eller begge kilder er ukorrekte. Da sagen nu drejer sig om en kontrol af folketællingen 1801, skal kirkebøgerne som kontrolmateriale behandles særlig udførligt.

Kirkebøger[6]

En kirkebog kan defineres som en samling af registre over de kirkelige handlinger, som præsten i et sogn har foretaget, samt fortegnelser i tilslutning til disse registre. En kirkebog kan med andre ord indeholde blandt andet navne og datoer på fødte, døbte, døde, begravede, viede, konfirmerede samt til- og afgang for sognet.

Således omtaler missiverne af 20. maj 1645 og 17. maj 1646, der gav præsterne pligt til at føre kirkebøger, udtrykkeligt registre over fødte og døde. Alligevel er det mest almindeligt i det 17. og 18. århundrede, at kun dåbs- og begravelsesdagen anførtes i kirkebogen. I Fur sogns kirkebøger er før 1811 kun dåbs- og begravelsesdag angivet. I 1812 begyndte man at angive dødsdag og i 1813 også fødselsdag.

Ved dåbstilførslerne er faderens navn altid anført, mens moderens ofte er

udeladt. For Furs vedkommende angives både moderens og faderens navn fra 1808. Moderens navn fremgår af introduktionsdatoen, der står efter den egentlige dåbsregistrering. Introduktionen var ved reskriptet af 22–11–1754 gjort frivillig, men blev altså bibeholdt på Fur[7]. Før 1808 angives kun faderens navn. I det hele taget er Furs kirkebog 1808–1812 ført mere grundigt og systematisk end det tidligere var tilfældet. Det skyldes antagelig præsteskiftet 1806[8].

Før dåbsforordningen af 30. maj 1828 skulle dåben ske i kirken så vidt muligt første søndag efter fødselen, og hjemmedåb var kun tilladt i yderste nødsfald. Alligevel var hjemmedåb blevet almindeligt[9]. På Fur var hjemmedåb det almindelige efter 1801. Det har betydning at pointere dette, da hjemmedåb må antages at være foregået kort tid efter fødselen[10]. Derved blev næsten alle fødsler optegnet i dåbslisten. Oprindelsen til hjemmedåb har været, at det måske hastede med at få et svageligt barn døbt.

Ved tilførsler om begravelser er den afdødes alder ikke altid angivet. Men hvis den er angivet, kan den være meget unøjagtig. Et forsøg på at undersøge hvor mange af de talte personer ved folketællingen 1787 på Fur, der var døde i tidsrummet 1787–1801, mislykkedes fuldstændigt, hovedsageligt fordi aldersangivelserne var så upræcise ved begravelseslisterne, at kun personer med meget karakteristiske navne kunne identificeres med sikkerhed.

Ved forordningen af 13. januar 1736 indførtes konfirmation, men der blev ikke bestemt noget om registreringen af de konfirmerede. Lister over konfirmerede på Fur findes først efter 1813 i kirkebogen.

Ofte er der i kirkebøgerne særlige tilførsler om trolovelse. Af og til er kun trolovelsen, men ikke den påfølgende vielse registreret. Trolovelsen blev afskaffet som særlig ceremoni 1799. Efter den tid er der ofte ført særlige lister over indskrivning til ægteskab med angivelse af forlovere. Med hensyn til Fur angaves frem til 1808 de viedes navne og som oftest kun ét stednavn, der i de fleste tilfælde angav parrets fremtidige tilholdssted. Sådanne personer kan være svære at identificere. Efter 1808 angaves begge de viedes hjemsted. Først fra 1813 angaves også de viedes alder.

Der findes ingen tilgængelige undersøgelser af kirkebøgers pålidelighed som helhed. Den almindelige vurdering er, at som de er ført før 1814, udgør de en kildegruppe af højst forskellig værdi. Huller i indførslerne er næsten uundgåelige. Sygdom og bortrejse kan have hindret præster i at føre bøgerne. Der kan også være lakuner i tidsrummet mellem en præsts død og hans efterfølgers ankomst. Nogle kirkebøger giver undertiden indtryk af, at de er ført efter hukommelsen for et længere tidsrum under et. Præsten på Fur tog sig en kapellan af svaghedsgrunde i 1786. Dette synes dog ikke at have sat sig spor i kirkebogsførelsen. På Fur havde man præsteskifte to gange i perio-

Det er vanskeligt at sige hvor mange lokalhistoriske arkiver, der findes i Danmark. Antallet stiger nemlig uafladeligt, og det er næppe for meget at karakterisere udviklingen i den sidste halve snes år som: explosiv. Det varer næppe længe før det allermeste af landet er »dækket« af lokalhistoriske arkiver. Denne udvikling skyldes ikke blot nogle få initiativtagere i de enkelte egne, men bevægelsen bæres frem af en bred interesse. Bag de fleste af arkiverne står en større eller mindre gruppe, der ivrigt deltager i løsningen af en lang række arbejdsopgaver. Og det er et held, at der er mange om det. For – som Strange Nielsen flere gange gør opmærksom på i »Lokalhistoriske Arkiver« – opgaverne er i praxis uoverkommelige. Man skal redde truede arkivalier og fotografier, foretage et løbende indsamlingsarbejde, holde styr på tilvæxten, ordne og registrere, vejlede besøgende på arkivet, besvare spørgsmål og måske endda arrangere udstillinger og skrive og udsende bøger, der bygger på de indsamlede arkivalier.

Alt dette kræver tid, evner og gå-på mod. De enkelte arkiver har i høj grad kunnet støtte sig på Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver, som på en række områder udfører et stort arbejde, bl. a. med en intensiv kursusvirksomhed. Alligevel er det ikke mærkeligt, hvis lokale arkivfolk ind imellem kan få en fornemmelse af at opgaverne er overvældende. Det er jo normalt kun (en del af) fritiden, man kan investere i arkivsagen.

Lederen af Lokalhistorisk Samling i Hammel, Arne Gammelgaard, skrev for nogle år siden en god kronik i Lokalhistorisk Journal. Han opregnede her de mange store opgaver arkiverne har og sukkede: »jeg har skoen på, og den klemmer lidt af og til«. »Hvis den brede folkelige interesse skal fastholdes, må vi have kvalificeret hjælp, og vi må være parate til at modtage den«. Arne Gammelgaard foreslår derfor at hver af de lokalhistoriske samlinger mindst en gang om året får besøg af en dertil bemyndiget og forpligtet arkivmand og dito museumsmand. »Hvis vi skal løse vor del af opgaven med at bevare og forbedre det lokale miljø, må vi have en anderledes opbakning fra fagfolkene, end vi er vant til, men vi skal gøre os fortjent til den«.

Det er tanker som kan kombineres med de idéer Bernhardt Jensen tidligere har fremsat i Fortid og Nutid. Udgangspunktet var her, at de store kommuner burde oprette kommunale arkiver i koordination med egnsarkivernes opgaver. Formen for samarbejdet mellem disse arkivtyper måtte afhænge af de lokale forhold. Arkiverne ville blive kraftcentre for det lokalhistoriske

arbejde og de fast ansatte arkivarer kunne gå ind i et bredt lokalhistorisk samarbejde.

Den samme tankegang har fået en anden formulering af Vagn Dybdahl. I »Lad os afskaffe Lokalhistorien« skriver han, at afholdelse af kurser, etablering af studiegrupper og publiceringsvirksomhed kræver professionel bistand. Man kan ikke regne med at den frivillige arbejdskraft kan overkomme hele arbejdet, men mange steder skulle det være muligt for kommunerne at ansætte en stadshistoriker.

Lad os et øjeblik se på de danske museers udvikling. De er næsten alle oprettede af ivrige privatfolk, drevet for egne midler (eller meget beskedne tilskud) og efterhånden fyldt med materiale, som dygtige og ihærdige amatører indsamlede, udgravede eller optegnede. I dag har vi et helt system af statsunderstøttede museer, landsdelsmuseer, indkøbskonti, konsulenthjælp og fast ansat personale. Museumssagens pionerer kunne næppe have forestillet sig denne udvikling.

Jeg har ved flere lejligheder hævdet, at som det er gået museerne (og iøvrigt også folkebibliotekerne), sådan ville det også før eller siden gå de lokalhistoriske arkiver. Skeptikere har rystet på hovedet, men nu synes udviklingen at være i skred. Begyndelsen blev gjort i Søllerød kommune, hvor det lokalhistoriske arbejde jo trives usædvanlig godt. I 1973 blev der oprettet en stilling som leder af kommunens museum. Men det er en lidt usædvanlig museumsstilling. Museet skal nemlig fungere som en lokalhistorisk central, der foruden genstande tillige skal arbejde med billeder, kort, båndoptagelser, films og arkivalier og som skal være samlende organ i arbejdet med belysning af kommunens historie samt tjene som et lokalhistorisk oplysningskontor for borgerne. I 1974 var det »Aalborg som viste vej«, idet man annoncerede efter en historiker til en ny stilling som leder af »Lokalhistorisk Arkiv for Aalborg Kommune«. Og et par måneder senere kunne Esbjerg opslå en stilling som leder af sit byhistoriske arkiv. Der er nu sat en udvikling i gang som kan sinkes af økonomiske problemer, men som ikke kan standses. For der foreligger både et behov og en folkelig baggrund.

Men i glæden over dette må man – for at citere Bernhardt Jensen – huske at fastholde og yderligere stimulere de frivillige kræfter som her gør en pionérindsats. »Her kræves der en balancekunst og et godt samarbejde for at få det rette udbytte«. I den forbindelse er det nok værd at mærke sig, at stillingen i Esbjerg stod åben for ansøgere med kvalifikationer på magisterniveau, *enten* erhvervet ved embedsexamen *eller* dokumenteret ved anden uddannelse eller indsats.

Nu – i oktober 1974 – holder Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver sit 25 års jubilæum. Der er god grund til at fejre dagen og ønske til lykke, for arkivsagen er i en frugtbar og lovende vækst. *Knud Prange*

den 1801–1834, nemlig 1806 og 1827[11]. Det første skifte synes ikke at have haft nogen ugunstig indflydelse på kirkebogens førelse. Præsten døde 3-9-1806, men denne dato markerer ikke noget skift i kirkebogens håndskrift. Antagelig har kapellanen, der nævnes ved folketællingen 1801, ført kirkebogen i en årrække før præstens død. Men der ses to forskellige håndskrifter, hvilket må betyde, at præsten og kapellanen har skiftedes til at føre kirkebogen. Derimod afspejles skiftet 1827 meget tydeligt i førelsen af til- og afgangslisterne, der herefter er blevet forsømt i udstrakt grad.

Danske kancelli indgav en forestilling om en reform af kirkebogsførelsen 20-2-1811. Dette førte til reskriptet af 11-12-1812, hvorved de skematiske kirkebøger indførtes. I forbindelse hermed blev indføjet skemaer for sognets til- og afgang i kirkebøgerne[12]. Tidligere var det fuldstændig overladt til præsten, hvorledes han ville føre kirkebøgerne.

Nu kom der særlige afsnit til fødte, døde og konfirmerede af hvert køn og til vielse. Desuden skulle kirkebogen føres i to ligelydende eksemplarer, det ene af præsten og det andet af degnen. Der var ikke angivet nogen dato for, hvornår de nye kirkebøger skulle tages i brug. Derfor påbegyndtes ordningen til forskellig tid, men de fleste begyndte 1814[13]. På Fur begyndtes 1813.

Ikke alt ved reformen var lige vellykket. Da listerne over til- og afgang ikke havde nogen betydning for kirkebogens egentlige formål, optegnelsen af kirkelige handlinger, blev de forsømt[14]. For Furs vedkommende er listerne ført fra 1813, men de er af højst forskellig værdi fra år til år. Den 24. maj 1822 kom en forordning, der indskærpede førelsen af disse lister. Men kun tyende, inderster og løsgængere skulle registreres. Reskriptet af 1812 omfattede alle[15].

Dåbsforordningen af 30. maj 1828 beordrede, at enhver barnefødsel skulle anmeldes inden 8 dage til degnen, der straks skulle indføre en sådan anmeldelse i det eksemplar af kirkebogen, han førte. Derefter skulle han hver uge meddele sognepræsten disse anmeldelser. Heraf kan man vel slutte, at det har været et problem at få registreret børn, der døde før dåben. Dette fremgår også af de gentagne kancellicirkulærer om jordemoderens pligt til at anmeldte dødfødsler, som hun medvirkede ved. Jordemoderen skulle betale en bøde, hvis dette ikke blev overholdt[16].

Det fremgår af de foregående kommentarer, at Fur sogns kirkebøger må anses for at være bedre end gennemsnittet på mange områder. Før 1808 har de dog væsentlige svagheder på grund af de sparsomme oplysninger, der vanskeliggør identifikationer. Dette er en kvalitativ konklusion baseret på de ydre omstændigheder. Det må være påkrævet at undersøge kvantitativt, om kirkebøgerne har væsentlige mangler.

En sådan kontrol kan ske ved at sammenligne kirkebogsindførslerne med folketællingerne. For at undgå problemer med, at alt for mange tilvandrede personer forstyrrer billedet, undersøges kun børn under 15 år i de to folketællingsår. Det viser sig da, at samtlige børn i denne aldersgruppe ved folketællingen 1834 genfindes som fødte i Furs kirkebøger. Dette harmonerer med, at reformen 1812 må have medført en forbedring af tilførslerne af fødte. Ved en tilsvarende undersøgelse med folketællingen 1801, lægdsrullerne 1800 og 1801 som kontrol fandtes 12 børn, hvis dåb ikke kunne findes i kirkebogen. Heraf kunne de 5 bestemmes som tjenestefolk ud fra folketællingen. Mindstealderen for disse var 8 år. Det kan derfor ikke udelukkes, at en del af børnene slet ikke er født på Fur. Men de 7 resterende kan ikke bortforklares og må tages som bevis på, at kirkebogens dåbstilførsler før 1801 ikke har været fuldstændige.

Endvidere er dødslisterne 1787–1801 undersøgt for børn, der efter aldersopgivelsen skulle være født i samme tidsrum. Der fandtes kun 2 børn, der ikke var døbte. Da de havde samme fader, kunne det tænkes, at de var tilflyttede sammen med deres forældre.

De dødfødte repræsenterer et særligt problem. På intet tidspunkt registreres de konsekvent. Der er eksempler på, at de kun registreres som fødte eller døde, men til tider registreres de begge steder. I de fleste tilfælde er det således muligt at korrigere både fødsels- og dødslisterne. Men det kan påvises, at i hvert fald 4 dødfødte hverken er registreret i fødsels- eller dødslisterne. Dette fremgår af en særlig liste i kirkebogen »Indberetning om dødfødte børn« (1816–1830), der er ført på basis af jordemoderens arbejde.

Indførslerne for vielser er også blevet kontrollerede. Alle ægtepars vielser for perioden 1801–1834 blev eftersporet. Langt de fleste ægtepars vielsesdato blev fundet. De resterende kunne ikke positivt bevises at være blevet viet på Fur.

Furs kirkebøger for perioden 1801–1834 har således haft fejl, men når der ses bort fra til- og afgangslisterne, er dette uden betydning for helhedsindtrykket. I hovedsagen må de angivne døbte og begravede give et korrekt billede af de virkelige forhold. Stort set det samme gælder antallet af vielser. Det vigtigste må være, at kirkebøgerne kan anvendes på tilfredsstillende måde som kontrol af folketællingen 1801.

Folketællinger i almindelighed

En folketælling før 1845 giver oplysning om en persons fulde navn, stilling i familien, alder, civilstand og erhverv. Først fra og med folketællingen 1845 angives også fødested[17].

Det er den almindelige opfattelse, at folketællingerne 1769 og 1787 er upålidelige. Derimod hersker der bred enighed om, at folketællingen 1801 i det store og hele må anses for pålidelig med hensyn til de egentlige demografiske oplysninger, såsom folketallets størrelse. Det samme gælder i endnu højere grad folketællingen 1834[18].

Som årsag til 1801-tællingens større pålidelighed anføres i litteraturen følgende argumenter:

1. Tællingstidspunktet var den 1. februar mod tidligere den 1. juli. Om vinteren må befolkningsbevægelser have haft mindst omfang.
2. Man havde større erfaring i 1801 med hensyn til listernes udfyldning.
3. Befolkningen var nu vænnet til, at folketællinger ikke medførte skatteudskrivninger.
4. Hverken i samtidig eller senere litteratur er der nogen antydning af, at tællingen skulle have været ufuldstændig[19].

Disse argumenter har den fælles svaghed, at de er af ræsonnerende art uden egentlig basis i de relevante kilder, folketællingslisterne. Argumenterne virker derfor ikke umiddelbart overbevisende. Især de tre sidste argumenter synes at stå svagt.

Tællingen 1801 omfattede »alle og enhver, af hvad stand de være måtte, såvel indfødte som fremmede, der på den bestemte dag opholde sig her i riget, samt de indfødte, der vel kunne være på rejser, men hvorom det vides, at de enten her have deres sædvanlige opholdssted, eller at de også agte sig tilbage for her at etablere sig«[20].

Om tællingen 1834 hedder det, at »alle såvel indlændinge som udlændinge medtages, af hvad stand, køn og alder de ere, og hvad enten de høre til familien eller ikke, når de kun ej have deres faste hjem et andet sted i Danmark«[21].

Princippet for tællingerne 1801 og 1834 er således mere omfattende end både de jure princippet og de facto princippet. Man tilstræbte tilsyneladende det første princip. Senere gik man over til at anvende de fakto princippet[22].

I øvrigt kan tællingerne sammenlignes umiddelbart, da de forskellige rubrikker kun adskiller sig lidt fra hinanden, og i realiteten indeholder de samme oplysninger[23]. At tællingstidspunktet i 1834 var den 18. februar kan næppe have haft betydning.

I en besvarelse af Aarhus Universitets prisopgave i historie for året 1968 har Jørgen Elklit undersøgt de metodiske problemer ved anvendelse af moderne databehandling til at analysere det bevarede materiale fra folketællingen 1845. Elklits overvejelser har også gyldighed for de tidligere folke-

tællinger. Jørgen Elklit påpeger, at det altid vil være meget væsentligt at undersøge indsamlingsprocedurerne, som har frembragt det materiale, man ønsker at benytte[24]. Dette synes kun at blive overfladisk berørt i de fleste værker, der tager stilling til folketællingernes kildeværdi. Tilsyneladende har kun Elklit forsøgt at vurdere en folketælling ved at gå til urmaterialet, i hvert fald når det drejer sig om værker med demografisk sigte.

Dette får betydning ved vurderingen af folketællingerne 1801 og 1834, da de adskiller sig på et meget væsentligt punkt med hensyn til indsamlingsproceduren. Ved folketællingen 1801 blev husstandsoverhovederne indkaldt fra prædikestolen til at møde hos præsten for at de og deres familier kunne optegnes. På landet blev dette udstrakt over flere efterfølgende søndage om nødvendigt. I 1834 skulle befolkningen ikke længere indkaldes for præsten. Tællingen blev iværksat af skolelærerne, der hver gik fra sted til sted i sit distrikt. Endvidere fortsatte man uafbrudt hver følgende dag efter tællingsdagen. Desuden blev der for første gang sammen med folketællingslisterne omdelt regler til vejledning[25].

Den første metode forudsætter, at beboerne mødte op i kirken, og at husstandsoverhovederne kom til tællingen. Dette må medføre en stor usikkerhed. Metoden i 1834 lider af den svaghed, at der ingen garanti er for, at skolelæreren orkede at gå rundt til alle i vinterkulden. Denne mulighed begrænses dog stærkt af, at præsten stadig havde overopsyn med tællingen[26].

Folketællingen 1801 på Fur

I det følgende redegøres for den konkrete kontrol af folketællingen 1801 på Fur ved hjælp af kirkebøger, lægdsruller, matrikelfortegnelser og folketællingerne 1787 og 1834.

En grov sammenligning af husstande ved folketællingen 1787 med husstande 1801 giver til resultat, at der kan påvises stort set lige mange husstande i hver lokalitet taget for sig på Fur ved de to tællinger[27]. Det bemærkes, at folketællingen 1787 må have en anden definition på gård end folketællingen 1801, idet et hus med jord 1801 i flere tilfælde kan identificeres med en gård i 1787.

Hvis man på den anden side med udgangspunkt i folketallet 1787, der er 410 ifølge folketællingen, regner frem til den 1. februar 1801 ved at addere fødte og subtrahere døde i det mellemliggende tidsrum, kommer man til resultatet 403[28]. Dette resultat er i meget fin overensstemmelse med folketællingsresultatet 1801 på 398 beboere. Der er altså påvist en overensstemmelse mellem de to folketællinger ved to forskellige metoder. Spørgsmålet er nu, om dette kan stå for en nærmere prøvelse.

Det første indicium på, at folketællingen 1801 er mangelfuld, fås ved sammenligning med huse og gårde anført på udskiftningskortets beboerliste[29]. Udskiftningen blev antagelig gennemført i løbet af et par år, 1802–1803 som angivet på kortet. Dette bekræftes af, at med et par enkelte undtagelser kunne alle husstandsoverhoveder nævnt ved folketællingen 1801 genfindes på udskiftningskortet.

Forskellene i angivelsen af gårdenes antal i tabel 1 skyldes især, at folketællingerne har angivet ejendomme som gårde, der på udskiftningskortet ikke har haft over 1 tønde hartkorn. 1805-ejendomstællingens lidt færre antal huse end udskiftningskortets kan skyldes sammenlægninger[30]. Alt dette er dog mindre væsentligt i forhold til den store forskel i angivelsen af huse ved folketællingerne på den ene side og ejendomsopgørelserne på den anden side.

Tabel 1. Sammenligning af gårde og huse ved forskellige opgørelser.

	gårde	huse	i alt
Folketællingen 1787	67	42	109
Folketællingen 1801	67	36	103
Udskiftning 1802–1803	63	68	130
Ejendomstælling 1805	64	63	127

Kilde: Bilag 1 og G. Begtrup s. 261 (jvf. note 33).

Denne forskel kan dog forklares ved udflytningerne, der skete i forbindelse med udskiftningen. I 1805 angaves at være 20 udflyttede gårde[31]. Husmandsparagraffen i forordningen af 23. april 1781, der angik udskiftning og udflytning, fik netop til følge, at mange husmænd fik jord i forbindelse med udskiftningen. Mange fik jord, hvor de udflyttede gårde tidligere havde haft tofter, haver og lignende[32]. Dette har sikkert også spillet en rolle for Furs vedkommende. Men mindst 20 husmænd på udskiftningskortets beboerliste kan på ingen måde identificeres med personer fra folketællingen. Med mindre disse husmænd er indvandret i perioden 1801–1803, hvad der må anses for helt usandsynligt, når det drejer sig om så mange, skal dette tolkes som fejl ved folketællingen. Dette bekræftes af, at det er sandsynliggjort, at 19 af disse husmænd er nævnt før tidspunktet for folketællingen 1801 i kirkebogen eller lægdsrullen 1800. På grund af identifikationsvanskeligheder kan det ikke afgøres helt sikkert, hvor mange der er nævnt[33].

På folketællingstidspunktet har de fleste af disse husmænd antagelig været inderster eller indsiddere. Dette sluttes af en opgørelse 3-1-1803, der nævner

40 husmænd, hvilket er i god overensstemmelse med antallet af folketællingens husmænd[34].

Disse husmænds fraværelse ved folketællingen 1801 giver begrundelse for en nøjere kontrol. En sådan er blevet foretaget ved følgende fremgangsmåde: Kartotekskort blev udskrevet for samtlige personer, der nævnes ved folketællingerne 1787, 1801 og 1834. Under hensyntagen til de meget usikre aldersangivelser for begravede i perioden 1787–1801, blev de personer skilt fra, som kunne have overlevet til folketællingen 1801. Endvidere blev der udskrevet kartotekskort for fødte og viede i perioden 1787–1801, som ikke var nævnt ved tællingen 1801, og som ikke fandtes i begravelseslisterne.

Samtlige oplysninger, som fandtes i kirkebøgerne i perioden 1787–1834 blev påført disse kartotekskort. Hvis dette ikke var muligt, blev der udskrevet særskilte kort. Desuden blev oplysninger fra lægdsruller, udskiftningskort og forskellige matrikelfortegnelser påført kortene. Selv om denne metode sikrer en høj grad af pålidelige identifikationer, skal det siges, at især de almindeligste navne har voldt besvær. Men det er tilstræbt kun at medtage de personer, hvor sikkerheden, nødvendigvis ud fra et subjektivt skøn, har været tilfredsstillende (se bilag 3).

Hovedprincippet ved undersøgelsen har været, at hvis en person er nævnt både før og efter folketællingen 1801 uden at være talt, må vedkommende være blevet glemt. Dog således at meget gamle, der er fundet i begravelseslisterne efter 1801 uden at være fundet også før 1801, er taget med ud fra den betragtning, at de næppe kan være tilvandret i de umiddelbart foregående år. Dette princip tager ikke hensyn til midlertidigt fravær, men da dette kan anses for at være af begrænset omfang ifølge en undersøgelse af vandringer, er der set bort fra dette[35]. I øvrigt findes ingen mulighed for at kontrollere et kortvarigt fravær.

Med hensyn til folketællingen 1834 kunne ingen forglemmelser påvises. Alle fødte i perioden 1801–1834, der ikke var nævnt 1834, kunne forklares fraværende 1834 eller døde forinden. Således manglede kun 12 af personerne i lægdsrullen 1834 ved folketællingen. Deres alder varierede mellem 15 og 27 år. Det må antagelig betyde, at de simpelthen har været fraværende på folketællingstidspunktet.

Denne metode lider af åbenlyse mangler. Først og fremmest vil tjenestefolk unddrage sig kontrol, da de ikke optræder i ret mange af de ovennævnte kilder. Dette gælder især kvinder, da en del mandlige tjenestefolk vil kunne findes i lægdsrullerne. Desuden vil alle, der er glemt ved folketællingen 1787 og har overlevet til 1801, næppe blive fundet ved den skitserede metode. Det fundne antal manglende personer kan altså ud fra dette synspunkt anses for et minimumstal. Men på grund af de store identi-

fikationsvanskeligheder vil måske for mange personer blive registreret som manglende i 1801. En anden ukontrollerbar fejlmulighed er vandringernes omfang. En del af de manglende i 1801 kunne tænkes at være midlertidig fraværende og derfor ikke talt. Men som tidligere omtalt har vandringer næppe haft noget stort omfang.

Aldersgruppen 0–14 år må antages at være mindst påvirket af disse fejlmuligheder. Alligevel er der i denne aldersgruppe fundet 60 manglende. 34 af disse var i alderen 0–4 år. Det bemærkes, at gruppen af talte 1801 i denne aldersklasse kun udgjorde 32[36]. I øvrigt er det et generelt fænomen, at spædbørn ikke tælles i fuldt omfang ved folketællinger[37]. Det kan således slås fast, at det ikke kun er identifikationsvanskeligheder, der er årsag til en tilsyneladende underregistrering 1801.

Tabel 2. Børn døbt 1.7.1787 til 1.2.1801, der ikke er fundet begravede før 1.2.1801 og ikke talt 1801.

		Fader talt 1801	Fader ikke talt 1801	Fader død før 1801	I alt
1794–1801	drenge	5	10	1	16
	piger	16	7	1	24
1787–1793	drenge	2	5	3	10
	piger	4	4	2	10
I alt		27	26	7	60

Kilde: Kirkebogen 1787–1801 og folketællingen 1801.

Opdelingen i de to perioder i tabel 2 skyldes ønsket om at kunne betragte den gruppe, der ikke kan have været ude at tjene, nemlig 0–6 årige. For denne gruppes vedkommende gør altså ingen af de tidligere nævnte fejlmuligheder sig gældende. Det er dermed uden for al tvivl, at der er fejl ved folketællingen. De 25 af de børn, hvis fader ikke er talt, er børn af de tidligere omtalte husmænd. De børn, hvis fædre er talte, fordeler sig jævnt på gårdmandsfamilier og husmandsfamilier med henholdsvis 16 og 12 børn. Det er påfaldende, at der er så forholdsvis mange piger af talte fædre, der er blevet glemt i den yngste gruppe. Der er altså tale om en underregistrering af børn i det hele taget, men således at der er overvægt til piger i de yngste aldersklasser.

En anden gruppe, nemlig mænd i lægdsrullen 1800, kan give et ret sikkert bevis for mangler ved folketællingen (tabel 3). Identifikationsgraden for disse mænd med folketællingens mænd er meget stor, fordi lægdsrullen angiver både fader, fødested og alder.

Tabel 3. Mænd i lægdsrullen 12.11.1800.

	Udskrevet 1801		Hjemme 1801		I alt
	født på Fur	andre	født på Fur	andre	
Talt 1801	21	1	108	1	131
Ikke talt 1801	14	0	37	5	56
I alt	35	1	144	6	187

Anm.: Ved udskrevet forstås dels de, der er udkommanderet på sessionstidspunktet og dels de, der skulle udkommanderes i 1801. Flest mulige fra lægdsrullen er søgt identificeret med folketællingens mænd, således at opgørelserne for ikke-talte er minimumstal. 5 personer fra lægdsrullen er ikke medregnet, idet de har forladt lægdet før folketællingen.

Der er relativt flere glemte blandt de udskrevne end blandt de hjemmeværende, som man kunne forvente. Alle burde være talt ifølge folketællingsreglerne. I øvrigt er der talt 5 mand 1801, der i lægdsrullen angaves at være med fregatten St. Thomas. Af de ikke talte angaves 4 ligeledes at være med St. Thomas. Der er altså ikke nogen konsekvens i udeladelserne.

Tallene for de udensogns fødte er for små til at slutte noget sikkert, selv om de bekræfter en formodning om, at sådanne personer i særlig grad er blevet glemt. Alt i alt er der ved hjælp af lægdsrullen 1800 fundet mindst 56 manglende mænd ved folketællingen 1801.

Denne detaillerede undersøgelse af forholdene på Fur omkring 1800 har vist, at 185 navngivne personer ikke er blevet talt ved folketællingen 1801[38]. Aldersfordelingen af disse 185 personer fremgår af tabellen i bilag 4. Det rigtige antal manglende er sandsynligvis højere, idet for eksempel næppe alle kvinder er fundet (jvf. bilag 4). Man kan derfor regne med henved 200 glemte personer ved tællingen og 398 talte, hvilket vil sige, at ca. 1/3 af befolkningen på Fur ikke blev talt i 1801!

Konklusion

1. Folketællingen 1801

Problemet er da, hvad denne underregistrering i 1801 skyldes. Kruse fortæller om præsten i 1801, Iver Nielsen Arrøe, at »furboerne have den dag i dag en del fortællinger om hans mange egenheder«[39]. Kruses udsagn, der er baseret på mundtlig overlevering, støttes ikke af andre kilder. Hverken

i bispearkivet eller provstearkivet fandtes kritik af Arrøes embedsførelse. Kun en svag antydning er fundet: »Hr. Iver Arrøe har for svagheds skyld 1786 taget sig en personel kapellan hr. Gravers Thorbull«[40]. Præstens svaghed har ytret sig ved, at han ikke selv har ført folketællingslisterne 1787. Men i 1801 er folketællingslisterne underskrevet af Arrøe. Svagheden kan altså have været noget forbigående. Det er ikke muligt at afgøre, om dette kan begrunde folketællingens fejl 1801, men muligheden foreligger. Derimod kunne tællingsproceduren i 1801 være baggrund for fejltællingen.

De glemte 200 personer udgjorde ikke et tilfældigt udsnit af Furs befolkning[41]. Det viste sig, at der manglede 20 husstande med ialt 67 personer, der i 1802 var husmandsfamilier, men som i 1801 antagelig har været inderster og indsiddere. Disse manglende husstande ernærede sig først og fremmest ved fiskeri.

Der fandtes endvidere en stor gruppe manglende unge mennesker, der antagelig for en stor dels vedkommende har været tjenestefolk (ialt 43). Men herudover kan der tænkes at have manglet flere tjenestefolk, idet kildematerialet ikke er velegnet til at indfange glemte personer i denne gruppe.

Foruden den erhvervsmæssige skævhed var der en udpræget aldersbetinget skævhed. Især børn og gamle blev ikke talt i fuldt omfang. Ialt 60 børn under 14 år, heraf 24 blandt de glemte husmandsfamilier. For 0–4 årige var der endda flere utalte end talte. I denne forbindelse kan også nævnes en skævhed ved aldersangivelserne. Relativt mange drenge opgav at være i alderen 11–15, skønt de i virkeligheden var flere år ældre. Dette skal antagelig forstås som et forsøg på at komme under udskrivningsalderen.

Endvidere var der tale om en betydelig forskel på tællingen af de to køn. Især synes kvinder i alderen 10–39 og 50–59 at være utilstrækkelig talt. På grundlag af det eksisterende kildemateriale kunne det ikke afgøres, hvor mange kvinder der manglede i alt[42]. I det hele taget er kildematerialet bedst egnet til at indfange glemte mænd, blandt andet på grund af lægdsrullerne og matrikelfortegnelserne.

Disse systematiske fejl ved folketællingen 1801 forekommer ikke overraskende i sammenhæng med tællingsproceduren, hvor kun husstandsoverhoveder blev indkaldt. Derfor må der være en mulighed for, at mange andre sogne end Fur har en defekt folketælling 1801.

Denne mulighed synes så meget mere sandsynlig, som man ikke tidligere har undersøgt folketællingen i detailler. Tværtimod har man ved lidt løse argumenter for folketællingen som helhed ment, at den var pålidelig. Et af argumenterne var, at der hverken i samtiden eller senere var fremsat nogen alvorlig tvivl om folketællingens pålidelighed. Dette er hermed forsøgt. Fremtidige undersøgelser af folketællingen 1801 må afsløre om den hidtidige op-

timisme i forskningen om dens pålidelighed er berettiget, således at fejltællingen på Fur skyldes særlig lokale forhold som for eksempel præstens særheder, eller om tællingsproceduren generelt har fremkaldt fejl.

2. Metode

Den anvendte metode er meget tidkrævende og kan vel sagtens forekomme lidt for grundig. Bortset fra, at det kan være et formål i sig selv at finde navnene på manglende personer ved folketællingen, kunne man udmærket tænke sig mere enkle kontrolforanstaltninger.

Hvis man fra folketallet i 1834 (822) trækker fødselsoverskuddet i årene mellem 1801 og 1834 (197), får man til resultat 625. Dette tal er i god overensstemmelse med, at der til de 398 talte personer i 1801 skal tillægges o. 200 glemte[43]. Men på den anden side er denne overensstemmelse måske helt tilfældig, da vandringernes omfang 1801–1834 ikke kan klarlægges fuldt ud.

Den mest nærliggende kontrolmulighed er selvfølgelig at sammenligne folketællingerne 1787 og 1801 på basis af fødselsoverskuddet i de mellemliggende år, da vandringernes omfang i dette korte åremål antagelig har været stærkt begrænset. Men her viser netop forholdene på Fur, hvor forsigtig man skal være. Som tidligere nævnt er disse to tællinger i meget fin overensstemmelse. Hvis man derfor kun havde brugt denne overfladiske kontrol, ville man ikke have opdaget fejltællingen 1801. Denne fine overensstemmelse skyldes, at folketællingen 1787 også er meget mangelfuld[44].

Her ser man altså fordelen ved den detaillerede undersøgelse med navns nævnelse af glemte personer. Man undgår delvist problemet med, at kilderne lider af samme systematiske fejl og derfor ikke kan kontrollere hinanden.

Hvis man derimod af en eller anden grund ved, at en folketælling er korrekt, at kirkebogsmaterialet er anvendeligt og at vandringernes omfang er overskueligt, så kan man kontrollere efterfølgende og forudgående folketællinger blot ved at beregne fødselsoverskud og nettoindvandring. I dette tilfælde ville det være for omstændeligt og unødvendigt at lede efter navngivne glemte personer.

Noter

1 Her efter Jørgen Elklit: Folketællingen 1845 (1970) s. 5 og 55. Elklit mener, at denne fare er overdrevet.

2 Statistisk Tabelværk I (1835) s. 6–25.

3 Jvf. Hans Chr. Johansen: Befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkring år 1800, i Historie IX, 1 (1970) s. 85–87.
4 Der henvises til Benny Brinch: Befolkningsudviklingen på Fur 1801–1834 (1973), duplikeret på Statsbiblioteket i Århus og arkiver m. v.
5 Gustav Bang: Kirkebogsstudier (1906) s. 26.
6 Afsnittet er baseret på Fabritius og Hatt: Håndbog i Slægtsforskning, 3. udgave (1963), s. 73, s. 80–84 og s. 177–181 foruden Fur sogns kirkebøger.
7 S. Nygaard: Vejledende Arkivregistratur bd. 5 (1933), s. IV
8 R. H. Kruse: Beskrivelse over Øen Fur, i Samlinger til Jydsk Historie og Topografi bd. 1 (1866–67), s. 404–405.
9 Dagligliv i Danmark i det 19. og 20. århundrede bd. I (1963) s. 43.
10 Gustav Bang: Kirkebogsstudier (1906), s. 107. I det 17. århundrede gik der sædvanligvis kun 1 dag mellem fødsel og hjemmedåb.
11 R. H. Kruse: Anførte værk, s. 405–406.
12 Anna Thestrup: Kirkebøgernes til- og afgangslister, i Fortid og Nutid bd. 24, (1971), s. 529–530.
13 Anna Thestrup s. 530–531.
14 Anna Thestrup s. 531.
15 Anna Thestrup s. 531–532.
16 Axel Holck: Dansk Statistiks Historie 1800–1850, (1901), s. 165–166.
17 Axel Holck: Anførte værk, s. 145, Jørgen Elklit: Anførte værk, s.17.
18 V. Falbe Hansen og Scharling: Danmarks Statistik bd. I (1885), s. 405, Aksel Lassen: Fald og Fremgang (1965), s. 23, Jørgen Elklit: Folketællingen 1845 (1970), s. 41 og 56.
19 Adolph Jensen: Befolkningsforhold i de Nordiske Lande i det 18. århundrede, i Nationaløkonomisk Tidsskrift (1935), s. 10–11.
20 Falbe Hansen og Scharling: Anførte værk, s. 408.
21 Falbe Hansen og Scharling, s. 408.
22 Falbe Hansen og Scharling s. 409.
23 Axel Holck: Anførte værk, s. 145.
24 Jørgen Elklit: Anførte værk, s. 21.
25 Falbe Hansen og Scharling: Anførte værk, s. XIII.
26 Falbe Hansen og Scharling, s. 414.
27 Se bilag 1.
28 Se bilag 2.
29 Se bilag 1.
30 Thomas Nielsen: Fur Ø's Spare- og Laanekasse gennem 75 år (1948), s. 33 omtaler en sammenlægning.
31 Gregers Begtrup: Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand... Viborg Amt, bd. 7 (1812), s. 261.
32 Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste (1940), s. 324–25.
33 Se bilag 3.
34 1803. Lister over Husmænd, inderster og hjemmeværende skattepligtige børn i Viborg Amt (Rentekammeret 2425.330).
35 Benny Brinch: Anførte værk, s. 49–51.
36 Se bilag 4.
37 Jørgen Elklit: Anførte værk, s. 47.
38 Se Benny Brinch: Anførte værk, bilag 3 om en liste over de manglende personer.

39 R. H. Kruse: Anførte værk, s. 416.
40 Liber Daticus – 1812 for Harre-Nørre herreders provsti, fol. 74 (C2–7).
41 For en nøjere redegørelse, se Benny Brinch: Anførte værk.
42 Se bilag 4.
43 Se bilag 2.
44 Manglerne ved folketællingen 1787 er ikke talmæssigt opgjort, men er af samme størrelsesorden som folketællingen 1801. Dette resultat er bekræftet ved en uafhængig undersøgelse foretaget af civilingeniør Jens V. Olsen, Roskilde (ikke offentliggjort). Hans Chr. Johansen: Anførte værk, s. 99–100 (jvf. note 3) er opmærksom på problemet angående folketællingernes underregistrering, men opgiver at gøre noget ved det på grund af identifikationsvanskeligheder. Disse identifikationsvanskeligheder lettes ved den her fremlagte metode, hvor man får så mange oplysninger om hver person, at kun de færreste unddrager sig identifikation.

Bilag 1.

Sammenligning af gårde og huse 1787, 1801 og 1802–1803.

	1787		1801		1802–1803	
	gårde	huse	gårde	huse	gårde	huse
Debel	15	12	16	12	16	21
Lundgård[1]	2	0	2	0	2	2
Bjerregård	3	0	3	0	3	0
Engelst	8	1	8	1	8	1
Vojel	5	0	5	0	5	0
Grisselgårde ...	3	0	3	0	3	0
Hvirp[2]	1	12	1	11	1	18
Nederby[3]	13	8	12	4	11	12
Madsbad	12	7	12	6	10	11
Præstegårde	3	0	3	0	2	1
Sunde[4]	2	2	2	2	2	2
I alt	67	42	67	36	63	68

Kilde: Folketællingerne 1787, 1801 og udskiftningskortets navneliste 1802–1803.

NOTER:

1 I 1802 oprettedes to nye ejendomme ved Holme, der ligger i nærheden af Lundgård (Thomas Nielsen s. 34–35) (jvf. note 32).

2 Skolehuset og degneboligen indbefattet. I 1801 synes skolehuset ikke at have været beboet. En indsidder er regnet som selvstændig husstand i 1787, men ikke 1801. Indsiddere er ikke medregnet i tabellen.

3 Præstegården indbefattet. En gård er ved folketællingen 1801 fejlagtigt opført under Madsbad (Niels Jensen Dalsgaard). Niels Jensen Dalsgaard benævnes i kirkebogen konsekvent »af Nederby«. Endvidere er en gård blevet opdelt i 3 parceller hver på 4 skæpper hartkorn i forbindelse med udskiftningen (Mads Lillebond). De to blev indlagt under allerede eksisterende ejendomme, mens den tredie parcel fortsatte som husmandssted (Thomas Nielsen s. 23) (jvf. note 32).

4 De to huse er møllen og færgehuset.

Bilag 2.

Fødte (F), døde (D), viede (V) og fødselsoverskud (F÷D) 1787–1801.

	F	D	F÷D	V
1801.....	17	15	2	2
1802.....	14	19	÷5	11
1803.....	24	12	12	6
1804.....	10	9	1	4
1805.....	16	12	4	3
1806.....	19	20	÷1	5
1807.....	20	10	10	5
1808.....	12	18	÷6	7
1809.....	20	10	10	2
1810.....	14	20	÷6	4
1811.....	17	19	÷2	3
1812.....	15	17	÷2	11
1813.....	13	13	0	10
1814.....	26	14	12	7
1815.....	15	9	6	7
1816.....	24	13	11	6
1817.....	28	7	21	1
1818.....	18	8	10	9
1819.....	30	7	23	5
1820.....	20	18	2	4
1821.....	25	17	8	9
1822.....	28	9	19	5
1823.....	23	9	14	5
1824.....	10	18	÷8	3
1825.....	31	41	÷10	15
1826.....	25	10	15	4
1827.....	31	16	15	3
1828.....	21	13	8	7
1829.....	37	20	17	7
1830.....	19	13	6	4
1831.....	26	25	1	4
1832.....	29	23	6	10
1833.....	26	22	4	10
1834[1]	3	3	0	1
1787[2]	6	3	3	3
1788.....	13	10	3	5
1789.....	10	18	÷8	9
1790.....	13	15	÷2	9
1791.....	17	18	÷1	5
1792.....	19	16	3	7
1793.....	15	11	4	4
1794.....	13	12	1	7
1795.....	13	12	1	11
1796.....	24	22	2	11
1797.....	23	29	÷6	14
1798.....	24	14	10	1
1799.....	20	24	÷4	5
1800.....	19	32	÷13	4
	229	236	÷7	95

Anm.: Tallene er korrigerede. Hvor der kun blev angivet døbte, er der ved et tillæg kompenseret for fødte, der ikke er blevet døbt. Dette tillæg er bestemt ud fra begravelseslisternes angivelser om udøbte. Der er således en yderligere mulighed for, at fødselstallene har været lidt højere end i tabellen. Dette gælder især før 1801, hvor hjemmedåb ikke var almindelig. Antal begravede er anset for at være lig antal døde. I øvrigt haves ingen kontrolmuligheder.

Kilde: Kirkebøgerne for de betragtede tidsrum.

NOTER:

1 Før 18.2.1834.
2 Efter 1.7.1787.

Bilag 3.

Navnefordeling i procent ud fra folketællingen 1801.

Mænd	%	Kvinder	%
Christen	26	Anne	27
Jens	15	Maren	22
Niels	14	Inger	12
Søren	6	Kirsten	7
Anders	6	Boel	7
Mikkel	6	Mette	6
Gravers	4	Johanne	6
Thomas	4	Karen	5
Thøger	4	øvrige	8
Peder	3		100
øvrige	12		
	100		

Det fremgår, at der er en meget ringe spredning af navne. Dette gælder især for kvinders vedkommende. Man får et indtryk af, at spredningen på Fur endog har været speciel ringe ved sammenligning med Hans Chr. Johansens tilsvarende undersøgelse (s. 95) (jvf. note 3).

Dette forhold har i høj grad vanskeliggjort identifikationer. Det vil således kun i meget specielle tilfælde være muligt at identificere en person, hvor kun navnet er angivet. Hvis alder og hjemsted tilføjes, vil en identifikation i de fleste tilfælde kunne ske. Alder alene kan kun sikre identifikation, såfremt aldersangivelsen er helt korrekt, for eksempel baseret på dåbs- eller fødselsdato. Dette indebærer, at tjenestefolk kun meget vanskeligt kan identificeres.

På Fur har man øjensynligt selv haft meget svært ved at skelne, idet mange personer fik et tilnavn. Dette er både godt og ondt. Principielt skulle det øge sikkerheden for identifikationer, men i praksis forøges forvirringen. Tilnavnet anvendtes nemlig ikke konsekvent, og det er ikke på forhånd indlysende, at Christen Hummel er den samme som Christen Christensen, når der findes 57 personer, der hedder Christen.

Endelig optræder en vis usikkerhed i forbindelse med datidens skrivemåde. Birgitte og Birthe brugtes synonymt. Det samme gælder Laust-Lars, Boel-Bodil, Kirsten- Kirstine, Ane-Anne-Anna og flere andre.

Bilag 4.

Aldersfordeling 1801.

	Talte			Utalte			Tilsammen		
	mænd	kvinder	i alt	mænd	kvinder	i alt	mænd	kvinder	i alt
0–4.....	18	14	32	14	20	34	32	34	66
5–9.....	25	16	41	6	8	14	31	24	55
10–19.....	28	26	64	18	13	31	56	39	95
20–29.....	35	21	56	12	10	22	47	31	78
30–39.....	43	28	71	9	11	20	52	39	91
40–49.....	25	26	51	10	12	22	35	38	73
50–59.....	33	23	56	9	7	16	42	30	72
60–69.....	11	10	21	5	7	12	16	17	33
70–79.....	2	3	5	4	6	10	6	9	15
80–89.....	1	0	1	2	1	3	3	1	4
Ukendt.....	0	0	0	0	1	1	0	1	1
	221	167	398	89	96	185	320	263	583

Kilde: Folketællingen 1801 og de navngivne, glemte personer.

Anm.: Aldersangivelserne for folketællingens vedkommende (»talte«) er brugt uden korrektioner bortset fra en omregning fra »løbende alder« til alder i almindelig forstand. De »utaltes« alder er beregnet ud fra diverse kilder med følgende prioritering: dåbsliste – folketællingen 1834 – lægdsruller – konfirmations- og vaccinationslister – vielseslister – begravelseslister.

For at kontrollere folketællingens aldersangivelser er der foretaget en chi^2-test på endecifrene for disse.* Under antagelse af en forventet jævn fordeling på de 10 cifre gav denne test signifikans på 1 %-niveauet.** Cifrene er altså ikke jævnt fordelt. Det fremgår, at især endetallet 2 er overrepræsenteret. Der er ikke tale om præferance for 0 og 5, som man kunne vente.

endeciffer:	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
antal:	43	35	67	39	45	35	29	35	40	30	i alt 398

Anm.: Cifrene er fra de løbende aldersangivelser, og ikke fra aldersangivelserne i normal forstand.

Det er dermed påvist med mere end 99 % sandsynlighed, at aldersangivelserne som helhed er unøjagtige. Men da aldersgrupperne er relativt vide med et interval på 10 år, vil dette kun spille en rolle for aldersfordelingen, hvis der er tale om systematiske afvigelser. Det kunne for eksempel være tilfældet, hvis man løj sig yngre for at undgå indkaldelse til militæret, eller løj sig ældre for at opnå forskellige rettigheder.

* Ved chi^2-tests undersøger man, om der kan konstateres væsentlig (signifikant) forskel mellem den fundne fordeling og en teoretisk fordeling.

** Den fundne fordeling af cifrene er altså næppe en tilfældig variation af de teoretiske fordeling, der lader alle cifre optræde med lige stor sandsynlighed.

Bebyggelseshistorie - en arkæologisk arbejdsopgave

AF HENRIK THRANE

Det er ikke muligt at få et repræsentativt indtryk af de forhistoriske samfund, da fundmaterialet er spredt og tilfældigt fordelt i geografisk henseende. En undersøgelse af forholdene i Holbæk amt viser hvordan en række tilfældigheder – undersøgelsestidspunkt, indførelsen af nye dyrkningsmetoder m. m. – giver et skævt grundlag for arkæologens arbejde. Museumsinspektør Henrik Thrane, *Fyns Stiftsmuseum, hævder at det er nødvendigt med intensive lokalundersøgelser, hvis man vil drive bebyggelseshistorie i Danmark. Henrik Thrane skitserer derefter hvordan lokalmuseerne i samarbejde med andre kan koncentrere sig om udvalgte undersøgelsesområder, og han fortæller om Odense Universitets projekt for en sådan undersøgelse.*

Grundlaget for vort studium af fortidens samfund er egentlig ganske forkert. Det udgøres af en vis mængde af tilfældigt frembragte fund fra en meget lang periode og med en ganske usystematisk spredning over hele landet. Mange værdifulde iagttagelser er gjort i tidens løb og mange fund kendes, så mange endda at man fristes til at tro at de må være tilstrækkelige til en rekonstruktion af forholdene i fortiden. Men prøv at gøre det for nutiden på grundlag af en mødding hist, en plov her, et bilvrag der, et nedrevet hus her, et par grave og nogle få kasseroller og plasticvarer fra en marskandiserbutik, fundet hist og her i vort nuværende landområde.

Netop det spredte og tilfældige ved fundenes fremdragelse og deres geografiske fordeling udelukker os fra et repræsentativt indtryk af fortidens samfund og de drivende mekanismer. Det er ikke nogen ny tanke, og der er da også flere gange gjort forsøg på at gå en anden vej. Sophus Müller søgte gennem en målbevidst udgravningspolitik at belyse bestemte kulturgrupper ved undersøgelser af store højgrupper, f. ex. den store midtjyske gruppe af enkeltgravshøje ved Koldkur (Glob 1944, 184 f). Müller var også den første herhjemme, der søgte at se de enkelte mindesmærker og fund som led i en helhed og derudfra prøve at belyse mindre områders bebyggelseshistorie[1] og samfærdselsproblemer (Müller 1904, 1911, 1913–14, Hansen 1964). Det første større forsøg skyldes dog en historiker, Vilhelm la Cour

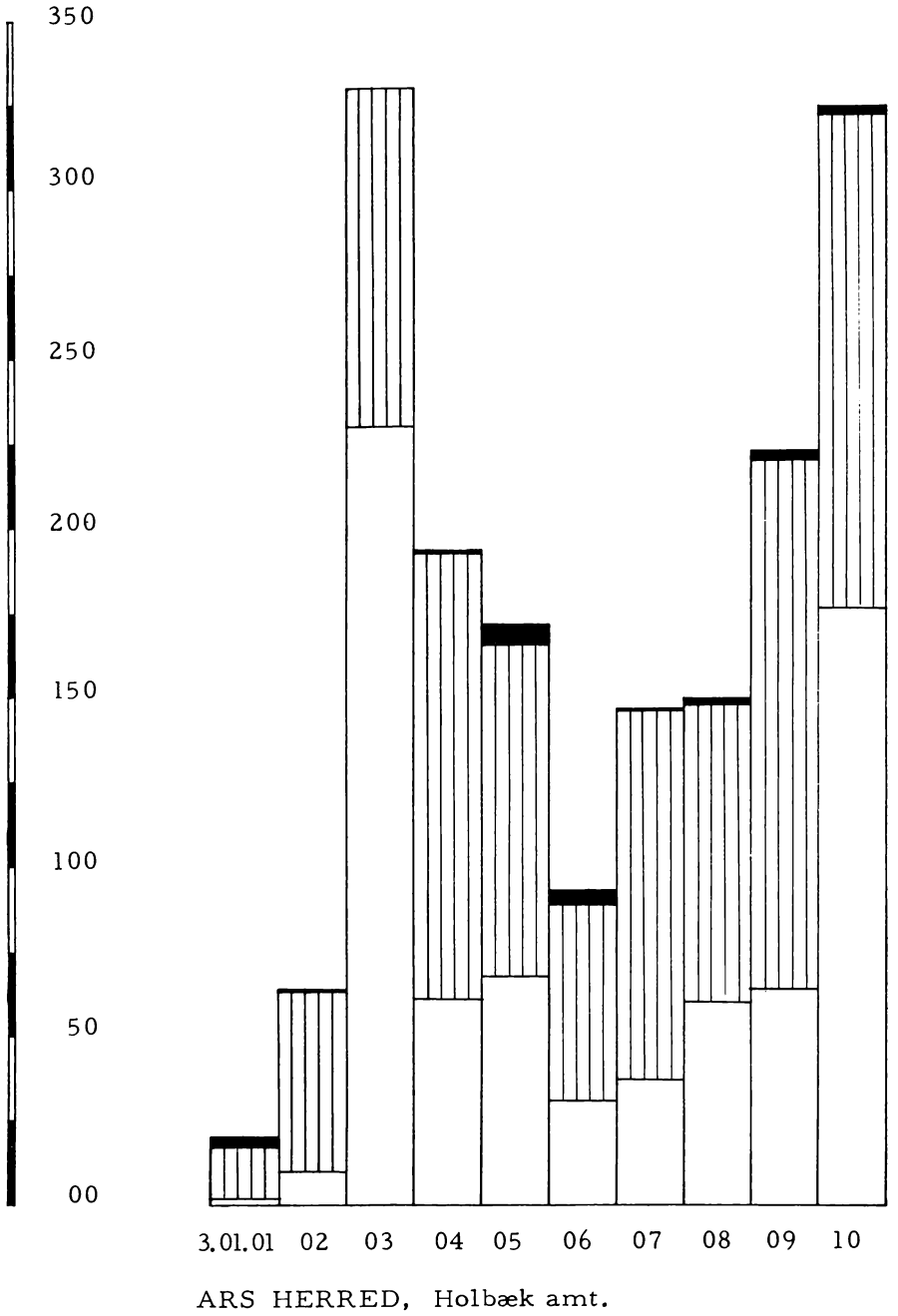

Fig. 1. Diagram over registreringen af fund fordelt på de enkelte sogne i Ars herred, Holbæk amt. I dette og de følgende diagrammer er perioden før Therkel Mathiassens Holbækundersøgelse 1952/3 vist med åben signatur, Holbækundersøgelsen med lodret afstregning, og fund, der er tilkommet efter 1953 markeres med udfyldt signatur. Numrene henviser til Stednummerfortegnelse udgivet af Statens Lokalmuseumstilsyn 1961. 01 Kalundborg sogn, 02 Lille Fuglede, 03 Raklev, 04 Rørby, 05 Røsnæs, 06 Store Fuglede, 07 Svallerup, 08 Tømmerup, 09 Ubby, 10 Årby.

(1927), der brugte Sjælland som arbejdsområde. Både for ham og for Sophus Müller var gravhøjene det væsentligste kildemateriale, fordi det var helt tilfældigt, hvad der forelå af supplerende fundgrupper, og det til trods for at kun de færreste af højene umiddelbart lod sig datere. Diskussionen om bebyggelsesproblemer kom da også i høj grad til at centreres om netop højenes betydning, deres umiddelbare tilknytning til bebyggelsen, som Therkel Mathiassen har referet (1948, 100 ff). Han havde selv for begrænsede tidsafsnit lavet lignende studier i 1930-erne (1937 og 1939) og gik i 1942 i gang med de hidtil mest omfattende bebyggelsesundersøgelser herhjemme.

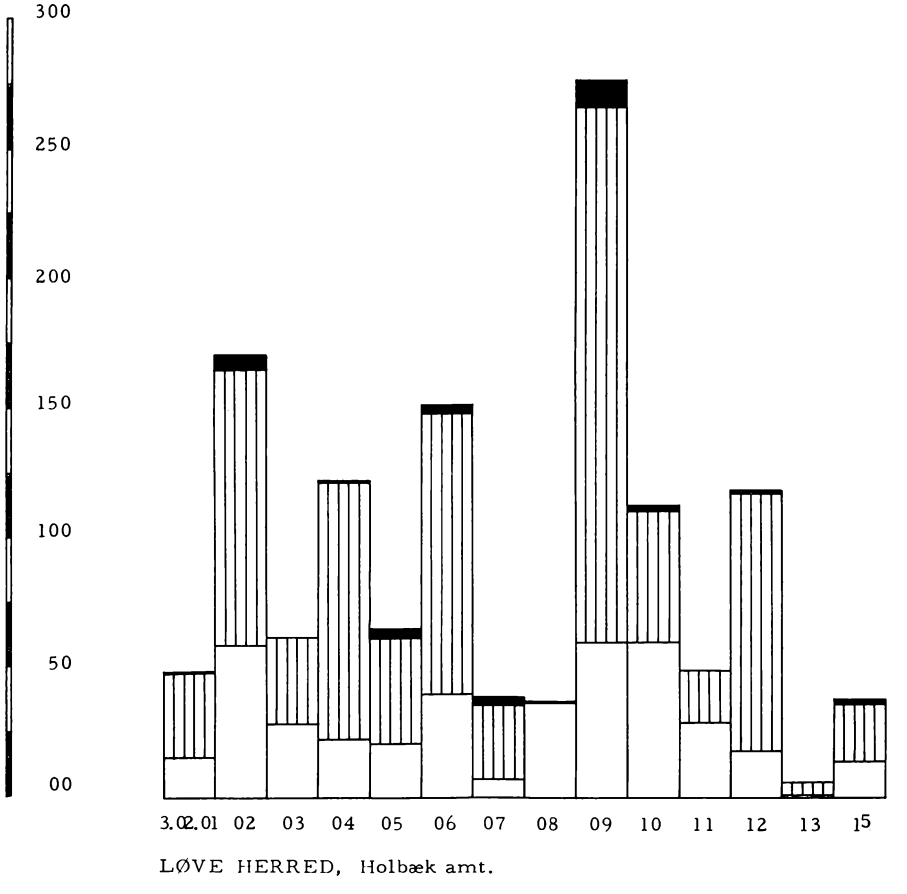

Fig. 2. Diagram over registreringen af fund i de enkelte sogne i Løve herred, Holbæk amt, forklaring se fig. 1. 01 Bakkendrup sogn, 02 Buerup, 03 Drøsselbjerg, 04 Finderup, 05 Gierslev, 06 Gørlev, 07 Hallenslev, 08 Havrebjerg, 09 Kirke Helsinge, 10 Reerslev, 11 Ruds Vedby, 12 Skellebjerg, 13 Solbjerg, 15 Ørslev.

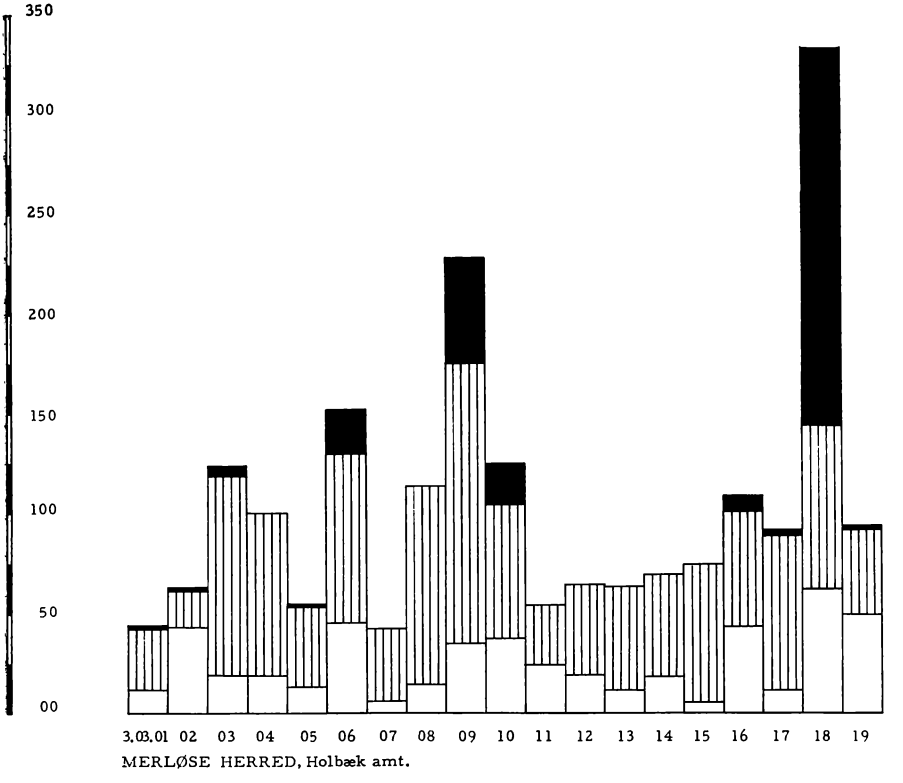

Fig. 3. Diagram over registreringen af fund i de enkelte sogne i Merløse herred, Holbæk amt, forklaring se fig. 1. 01 Butterup sogn, 02 Grandløse, 03 Holbæk, 04 Kirke Eskildstrup, 05 Kvanløse, 06 Niløse, 07 Nørre Jernløse, 08 Soderup, 09 Stenlille, 10 Store Tåstrup, 11 Sønder Asmindrup, 12 Sønder Jernløse, 13 Søndersted, 14 Søstrup, 15 Tersløse, 16 Tølløse, 17 Uggerløse, 18 Undløse, 19 Ågerup.

Han udstrakte den praksis, som mange amatørarkæologer har drevet – at koncentrere sig om deres hjemegn og afsøge den intensivt for historiske fund – og gennemførte i årene fra 1942 til 1954 med sin sædvanlige energi undersøgelsen af et vestjysk område på 1260 kvadratkilometer (publiceret 1948) og et norvestsjællandsk på 1695 kvadratkilometer (publiceret 1959). De to undersøgelser var på en måde en videreførelse af den tanke, der lå bag de herredsberejsninger, som Nationalmuseet fra 1873 gennemførte over hele Danmark, blot blev landskabet langt mere finkæmmet, såvidt det var muligt uden udgravninger.

Forskellen kan vel karakteriseres ved at herredsberejsningerne var mere præget af hestevognen som transportmiddel, mens Holstebro- og Holbæk-

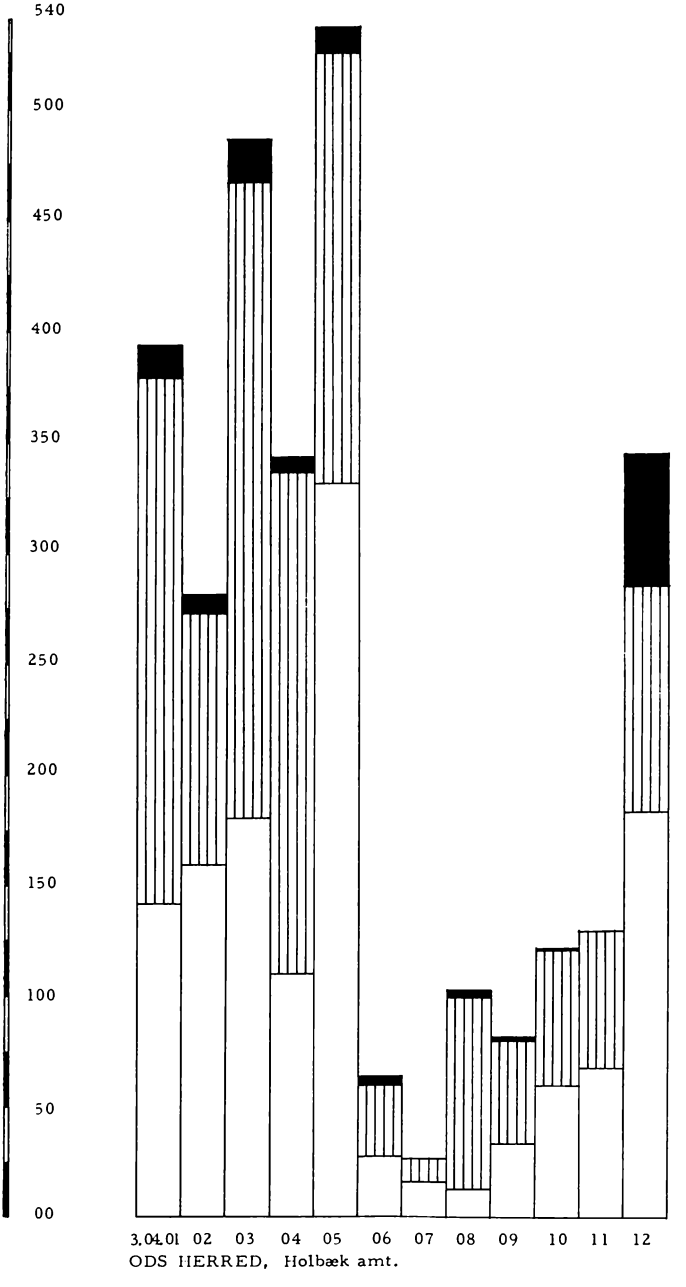

Fig. 4. Diagram over registreringen af fund i de enkelte sogne i Ods herred, Holbæk amt, forklaring se fig. 1. 01 Asnæs sogn, 02 Egebjerg, 03 Fårevejle, 04 Grevinge, 05 Højby, 06 Hørve, 07 Nykøbing S., 08 Nørre Asminderup, 09 Odden, 10 Rørvig, 11 Vallekilde, 12 Vig.

undersøgelserne udførtes til fods. Resultatet var også at helt andre fundkategorier kom frem, nu vrimlede det med bopladsfund i modsætning til tidligere, hvor det var de mere iøjnefaldende mindesmærker, der tæller i listerne, (se diagrammerne fig. 7–11)[2].

Therkel Mathiassen fremhævede (1948, 2 f) den større intensitet i beslægtede studier i vore nabolande, hvor f. ex. Knut Stjernas skole satte en bred landskabsundersøgelse i gang over store dele af Sverige. I Nordtyskland var Karl Kerstens store projekt, der var artsbeslægtet med Mathiassens, blot langt mere ambitiøst anlagt, allerede før krigen begyndt at resultere i publikationer (Kersten 1939).

Man kan undre sig over at Mathiassens to bøger stadig står alene i dansk arkæologisk litteratur, måske var den, især i det sidste bind mærkbare, meget ordknappe præsentation og den tabellariske opstilling medvirkende. Læsernes muligheder for videre arbejde med det store fundstof var ikke altfor gode på grund af manglende afbildninger.

Det var med berettiget stolthed at Therkel Mathiassen (1948, 4) kunne skrive at en så grundig bebyggelseshistorisk undersøgelse var ikke tidligere forsøgt her i landet. Det var et kæmpearbejde, der blev præsteret og det er måske forklaringen på de manglende efterfølgere. Der er simpelthen ikke kræfter til den slags projekter, sådan som opgaverne prioriteres idag. Kun for Fyns vedkommende har Erling Albrectsen målbevidst stræbt efter et bedre bebyggelseshistorisk materiale for jernalderens vedkommende (1971).

I vore nabolande er prioriteringen anderledes (litt. se Strömberg 1969, 124 ff), den store »Landesaufnahme« fortsætter i Schleswig-Holstein med uformindsket styrke og fungerer så godt at man endog kan tage andre lige så krævende opgaver op. (Kersten 1951, Kersten og la Baume 1958, Hingst 1959, Hinz 1954, Ahrens 1966, Röschmann 1963, se hertil Hachmann 1963, 158 ff). I Sverige drives bebyggelseshistorie som et intimt samarbejde mellem kulturgeografer og arkæologer med spændende metodiske undersøgelser til følge (Lindquist 1968, Ambrosiani 1964).

Det store Norrlandsprojekt i tilknytning til udbygningen af elektricitetsforsyningen må også nævnes som et af de meget store projekter (Baudou og Björnstad 1968, tillige Baudou 1968).

I Norge drives tilsvarende undersøgelser (Hagen og Martens 1961) og Bergens Museum er netop gået i gang med et stort og spændende projekt på Hardangervidden. Men især er det jernalderens bosættelsesproblemer, der har tiltrukket sig opmærksomhed (Hougen 1947, Hagen 1953, Herteig 1955, Rönneseth 1966, Myhre 1966 og Petersen 1933 og 1936). Udover de nævnte kunne flere andre publikationer trækkes frem, de skal blot tjene som exempler.

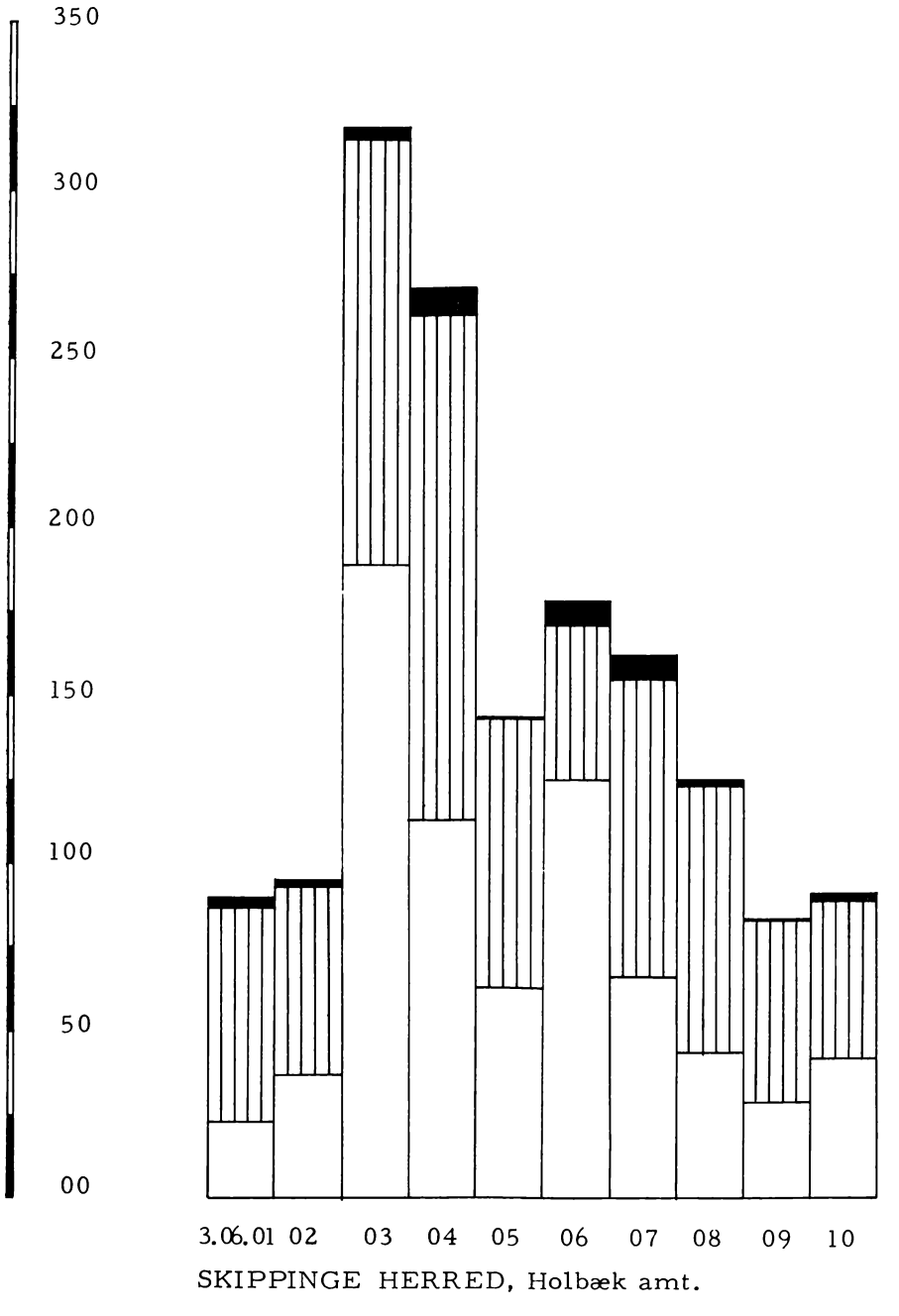

Fig. 5. Diagram over registreringen af fund i de enkelte sogne i Skippinge herred, Holbæk amt, forklaring se fig. 1. 01 Avnsø sogn, 02 Bjergsted, 03 Bregninge, 04 Føllenslev, 05 Holmstrup, 06 Jordløse, 07 Sejrø, 08 Særslev, 09 Viskinge, 10 Værslev.

Måske det mest spændende experiment udføres i Skåne af Märta Strömberg (1961) over et område på kun 30 kvadratkilometer (Hagestad). Her nøjes man ikke med markvandringer en enkelt gang, de samme marker besøges flere år i træk og overfladeiagttagelserne suppleres med prøvegravninger på næsten hver enkelt mark. Dette arbejde fortsætter for fuld kraft siden 1960 og vil uden tvivl give os det hidtil grundigste indblik i et områdes bebyggelsesudvikling.

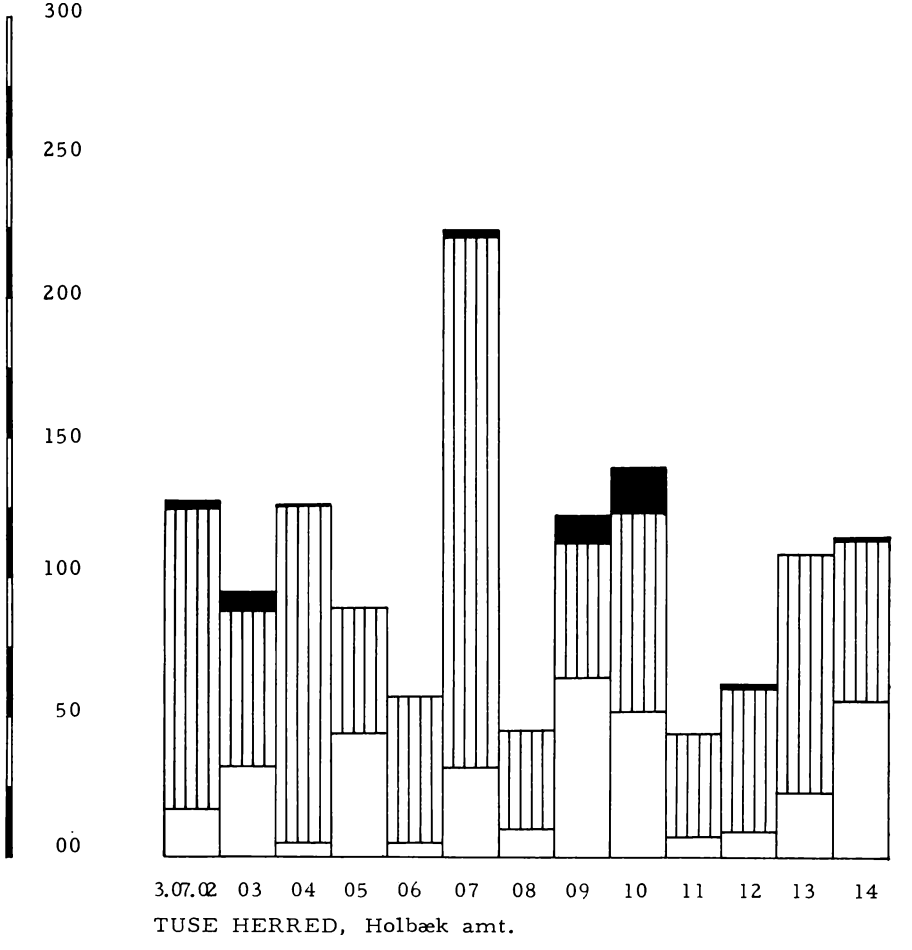

Fig. 6. Diagram over registreringen af fund i de enkelte sogne i Tuse herred, Holbæk amt, forklaring se fig. 1. 01 Frydendal, 02 Gislinge, 03 Hagested, 04 Hjembæk, 05 Hørby, 06 Jyderup, 07 Kundby, 08 Mørkøv, 09 Orø, 10 Skamstrup, 11 Stigs Bjerby, 12 Svinninge, 13 Tuse, 14 Udby.

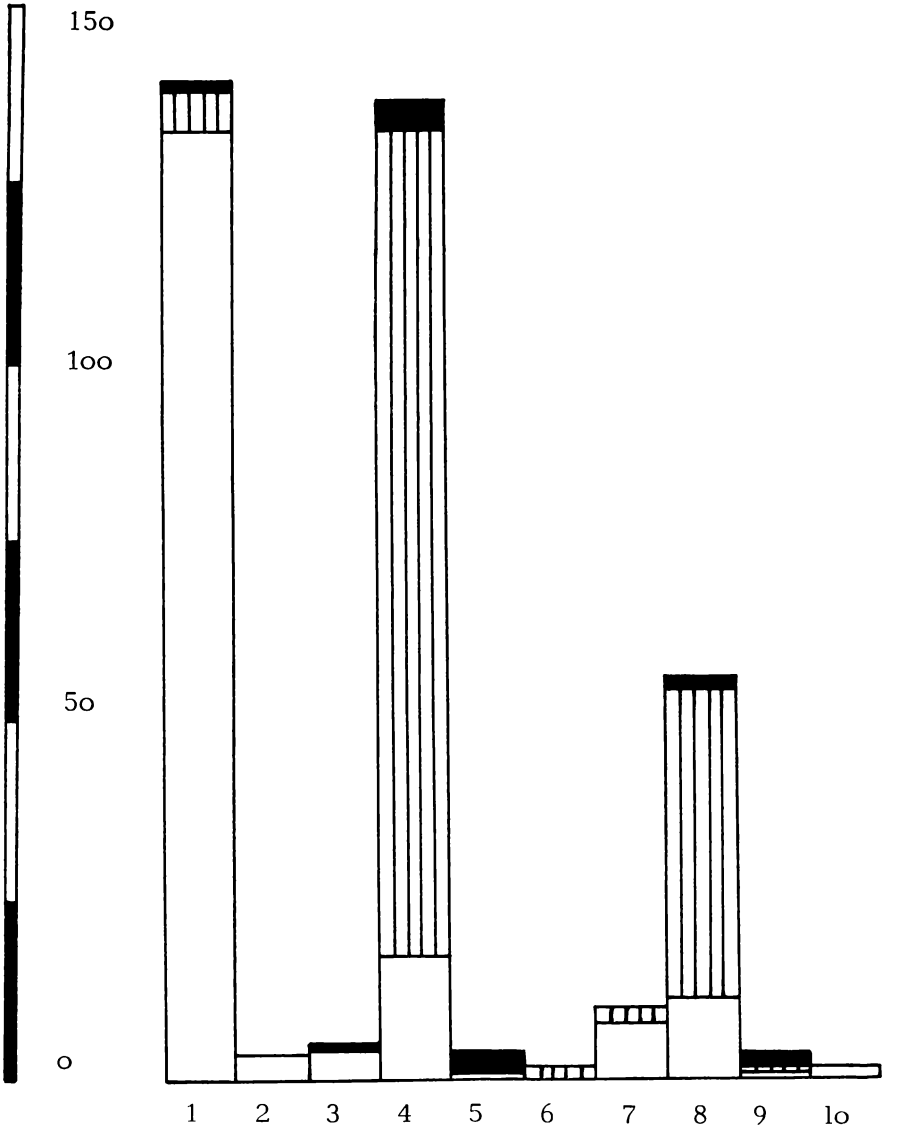

Fig. 7. Diagram over registreringen af fund i Asnæs sogn, Ods herred, fordelt på de samme tre indsamlingsperioder som fig. 1–6. Kolonne nr. 1 gravhøje, 2 dysser og jættestuer, 3 andre grave, 4 bopladser, overfladeopsamlinger såvel som udgravede, daterbare, 5 udaterbare bopladser med bålgruber, 6 depotfund, 7 mosefundne genstande (ikke depoter), 8 enkeltfundne genstande (ikke mosefund), 9 bautasten og helleristninger (enkeltfundne), 10 Middelalderfund.[2]

Uden på nogen måde at ville gøre krav på at komme i nærheden af Hagestad-projektet i intensitet eller iøvrigt, vil jeg gerne bruge et exempel, som jeg har personlig erfaring med, til udgangspunkt for nogle bemærkninger, som jeg mener kan føre lidt videre i den slumrende danske bebyggelsesarkæologi.

Siden 1964 har Nationalmuseet gravet på den samme broncealderboplads ved Jyderup skov i Odsherred (Thrane 1971, 1973). Vi har efterhånden søgt at udvide kendskabet til den lokale bebyggelses udvikling ved sideløbende undersøgelser af broncealderbopladser i Odsherred samt af et antal andre bopladser og fundsteder i Jyderup skov-området. Udvalget er betydeligt mere tilfældigt end ved Hagestadundersøgelsen, det er fremkommet ved en kombination af tilfældigt meldte fund, lokale amatørers markvandringer og egne terrainundersøgelser og gravninger.

Selvom det således er et ret spredt materiale, der er fremkommet, giver det dog visse interessante antydninger af hvilke mangler de ældre undersøgelser havde. Odsherred indgik i det område, som Therkel Mathiassen bearbejdede i sit andet bebyggelseshistoriske arbejde og på flere punkter kan det nu ses at der var mangler i dette arbejde. En række bopladser, såvel flintpladser, som keramikførende, blev ikke fundne i 1950-erne. Det kan skyldes flere forhold, hvoraf måske det væsentligste er at de samme marker ikke blev gennemgået flere år i træk. Hvis berejsningstidspunktet faldt sammen med at marken havde en ikke høstet afgrøde eller var udlagt til græsning, vil det være meget vanskeligt at finde overfladefund, der viser tilstedeværelsen af bopladser. Grusgrave skal også overvåges hyppigt for at man kan være sikker på om der er noget at finde. Væsentlig var sikkert også indførelsen af dybdepløjning i 50-erne, hvorved nye, hidtil urørte, lag vendtes af ploven. Endelig er der tilsyneladende en række anlæg, der er dækket af for tykke jordlag ved senere erosion, så de ikke kan erkendes ved almindelig dyrkning men kun ved dybtgående anlægsarbejder, såsom vejudvidelser etc.

Hvis alle disse faktorer skal fjernes som kilder til usikkerhed, kræves en næsten konstant nærværelse i undersøgelsesområdet over en længere årerække. Dette kan normalt ikke klares af en enkelt person, men må gøres ved hjælp af lokale interesserede og en arbejdsgruppe, der i det mindste i en del af året er i området og kan foretage supplerende undersøgelser i et snævert samarbejde med den lokale befolkning.

En statistik over registreringen af mindesmærker og fund giver en klar støtte til dette synspunkt. Som udgangspunkt benytter jeg Holbæk amt, fordi vi her kan støtte os til Mathiassens store undersøgelse (1959) og desuden har egne erfaringer at bygge på. Tilvæksten kan deles i tre perioder, den første omfattende det, der blev registreret ved de første herredsrejser 1874–96 og

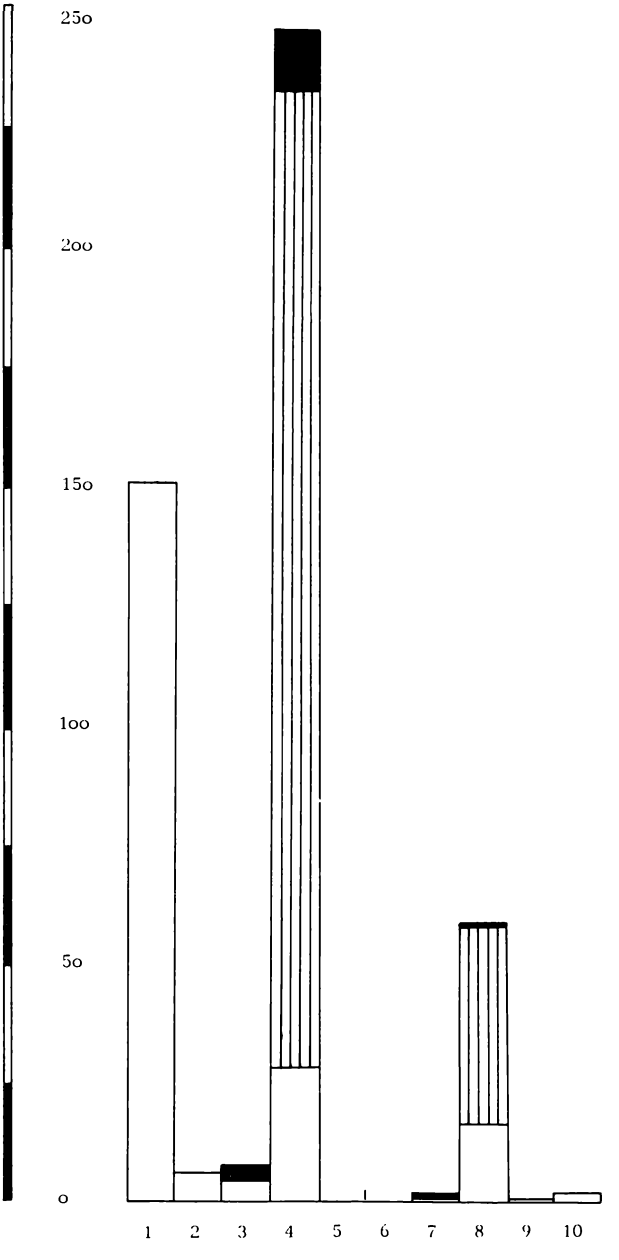

Fig. 8. Diagram over registreringen af fund i Fårevejle sogn, Ods herred. Se forklaring til fig. 7.

senere ved fredningsrejserne 1940–41 og ved tilfældige undersøgelser og anmeldelser inden Mathiassens undersøgelser. Den anden periode dækker de år i 1950-erne, som Holbækundersøgelsen varede, og omfatter det materiale, der blev registreret ved denne undersøgelse. Den tredie periode dækker tiden efter 1952[2].

Tendensen er meget ens i de forskellige sogne (fig. 1–6). Holbækundersøgelsen forøgede antallet af fundsteder med 30–300 %. Den senere fundtilvækst er minimal bortset fra de tilfælde, hvor specielle forhold medførte en større tilgang.

I Stenlille (Merløse herred no. 09) og Undløse sogne (samme herred no. 18) har en enkelt amatør fortsat i Mathiassens spor og registreret især stenalderbopladser. I Vig sogn (Odsherred no. 12) er det Nationalmuseets just omtalte undersøgelser, der giver udslag og det kan lige bemærkes at de sorte felter ville være endnu mindre i Asnæs og Fårevejle (Odsherred no. 1 og 3), hvis ikke ingeniør Søren Gregersen og Nationalmuseet havde arbejdet her. I flere sogne er der simpelthen ingen fundanmeldelser kommet og ingen har arbejdet i terrainet siden 1952.

For at se hvor store forskelle der er i forholdet mellem de enkelte fundkategorier har jeg på fig. 7–9 søgt at analysere kolonnerne på en anden måde for et af herrederne, nemlig Odsherred. Her er tilvæksten delt op i de tre hovedafsnit sten-, bronce- og jernalder og indenfor disse i grave, bopladser, offerlund og andre (enkeltfund, bautasten, helleristninger). Her er høje groft henregnet til broncealderen uden hensyn til at de kan gemme stenalders grave.

Det viser sig, ikke ganske uventet, at den ældre registrering fortrinsvis tog sig af de umiddelbart synlige mindesmærker, høje og dysser, næsten alle grave fra sten- og broncealder er henholdsvis høje og dysser og jættestuer. Mathiassens registrering omfatter langt overvejende bopladsfund og enkeltfund og i særlig grad flintførende pladser.

Den senere registrering omfatter en større procentdel af keramikførende pladser og pladser med bålgruber, som er undgået Mathiassens undersøgelse, formentlig fordi de først er pløjet op ved en ny dyrkningsmetodes indførelse.

Det er væsentligt at huske disse forhold når man skal beskæftige sig med områder, hvor der ikke foreligger nogen berejsning af samme art som Holbækundersøgelsen – og det er jo de fleste.

Märta Strömberg udtalte om sin Hagestadundersøgelse (1967, 117) at den ikke med det samme resultat til følge kunne sættes i gang i dag, da en stor del af anlæggene blev ødelagt i 1960-erne ved nye dyrkningsmetoder. Det er utvivlsomt rigtigt forsåvidt det drejer sig om en »overfladisk« gennemgang af Holbækundersøgelsestype. Ved en intensiv undersøgelse som hendes egen

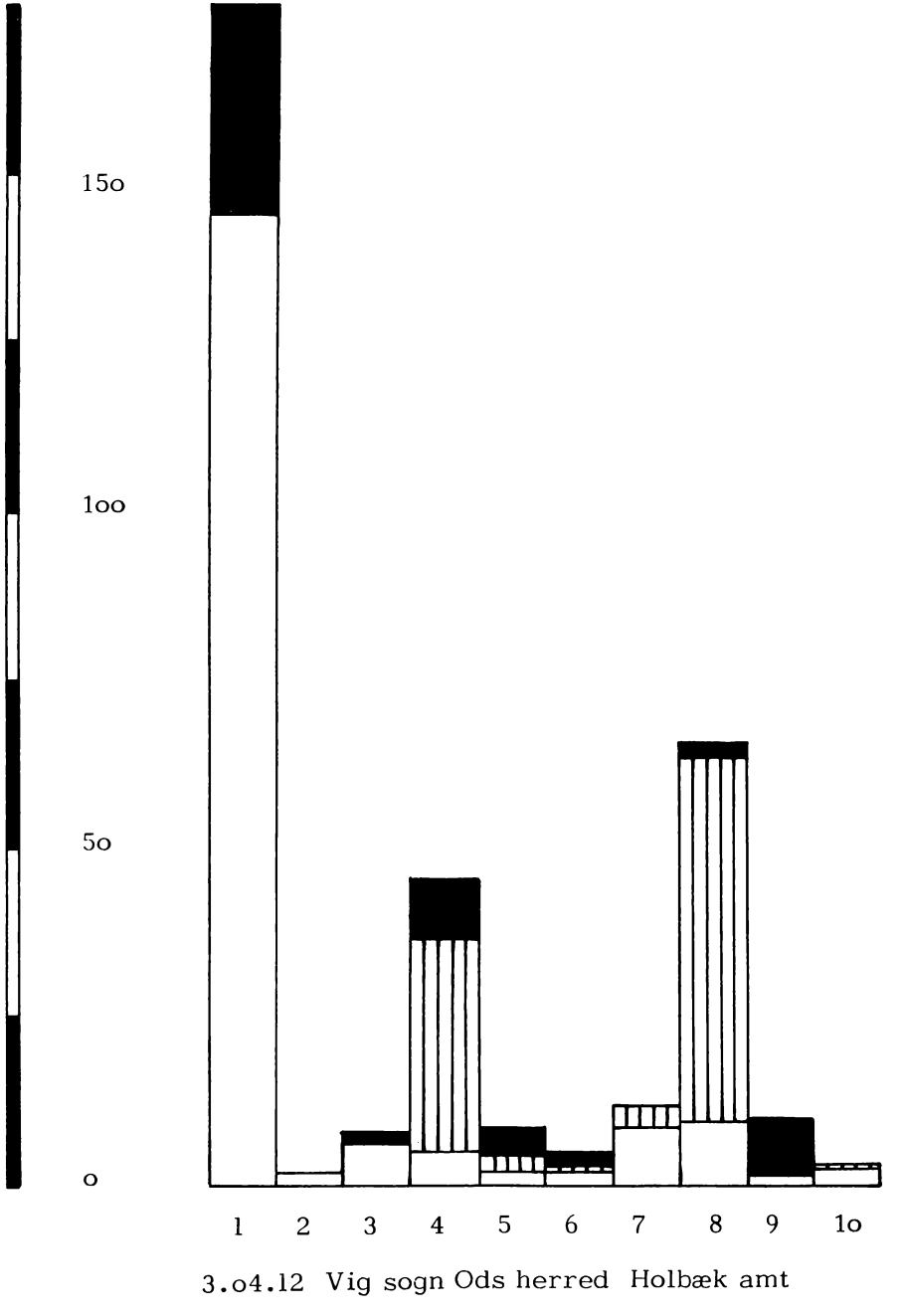

Fig. 9. Diagram over registreringen af fund i Vig sogn, Ods herred, se forklaring til fig. 7.[2]

vil en gentagen afsøgning i nogen grad kunne afbøde skaderne. Hendes bemærkning er dog væsentlig, fordi den understreger at det er på høje tid, der sker noget.

Hvis man ønsker at ændre udgangspunktet for de arkæologiske studier, og hvis man ønsker at drive bebyggelseshistorie i Danmark, er det nødvendigt at gå i gang med helt anderledes intensive lokalundersøgelsesmetoder end det hidtil, mig bekendt, er praktiseret herhjemme. Tandtekniker Bent Jensens undersøgelse ved Løgstør er vist det eneste projekt af den ønskede art.

Her ligger en oplagt opgave for lokalmuseerne. De stedfaste arkæologer kan langt lettere end dem fra centralinstitutionerne se til at projekterne holdes i gang på de rigtige tidspunkter og holde kontakten med landmænd og entreprenører vedlige. Det er afgjort at man ikke når ret langt uden denne kontakt.

Nu kan jeg godt forestille mig reaktionen på de lokalmuseer, der kan komme på tale. Den vil formentlig gå ud på at det kan man umuligt overkomme, der vil være nok at gøre med at redde truede objekter. Det er naturligvis rigtigt, bortset fra at mange af de truede objekter er forsvundet før man opdager at de trues – netop fordi man ikke vidste at de var der og hvad der foregik i området. Det er således en ond cirkel, der skal brydes.

Jeg forestiller mig heller ikke at en sådan konstant og intensiv overvågning, gennemgang og revision kan gennemføres for et helt landskab som f. ex. Vendsyssel eller Fyn. Man må udvælge nogle undersøgelsesområder og koncentrere sig om dem og kun redde udvalgte objekter fra resten af museets arbejdsområde. Det står naturligvis enhver samvittighedsfuld arkæolog klart at disse redningsopgaver meget let kan gå hen og tage magten fra os. Men – ved en effektiv inddragning af de mange interesserede amatører i et projekt, som de forhåbentlig kan se berettigelsen i, og hvor de kan spille en aktiv rolle, må den professionelle arbejdskraft i vidtgående omfang kunne frigøres fra disse daglige markvandringer – hvor forfriskende de nu ellers kan være for en museumsmand. Det må være muligt at tilrettelægge en arbejdsgang, der med en kraftanstrengelse fra såvel professionelle som amatører kan sikre vores grundmateriale i disse udvalgte områder. Jeg tror ikke det er heldigt at gennemføre disse bebyggelseshistoriske grundundersøgelser alene ved professionel arbejdskraft, rent bortset fra at finansministeren nok skal sørge for at det ikke lader sig gøre.

Et måske ikke helt uvæsentligt moment skal også nævnes: ved en intensiv registrering og overvågning vil man bedre være i stand til at sige til i tide når nye anlægsarbejder planlægges. Det medfører at man langt mere effektivt kan benytte sig af den nye fredningslovs paragraf 49 og derved forhåbentlig

sikre en forsvarlig behandling af de truede oldtidsanlæg. Man vil endelig kunne komme bulldozeren i forkøbet.

Hvis en væsentlig del af et lokalmuseums arbejde skal lægges i projekter af den her skitserede art, bliver kriterierne for udvægelsen af selve under-

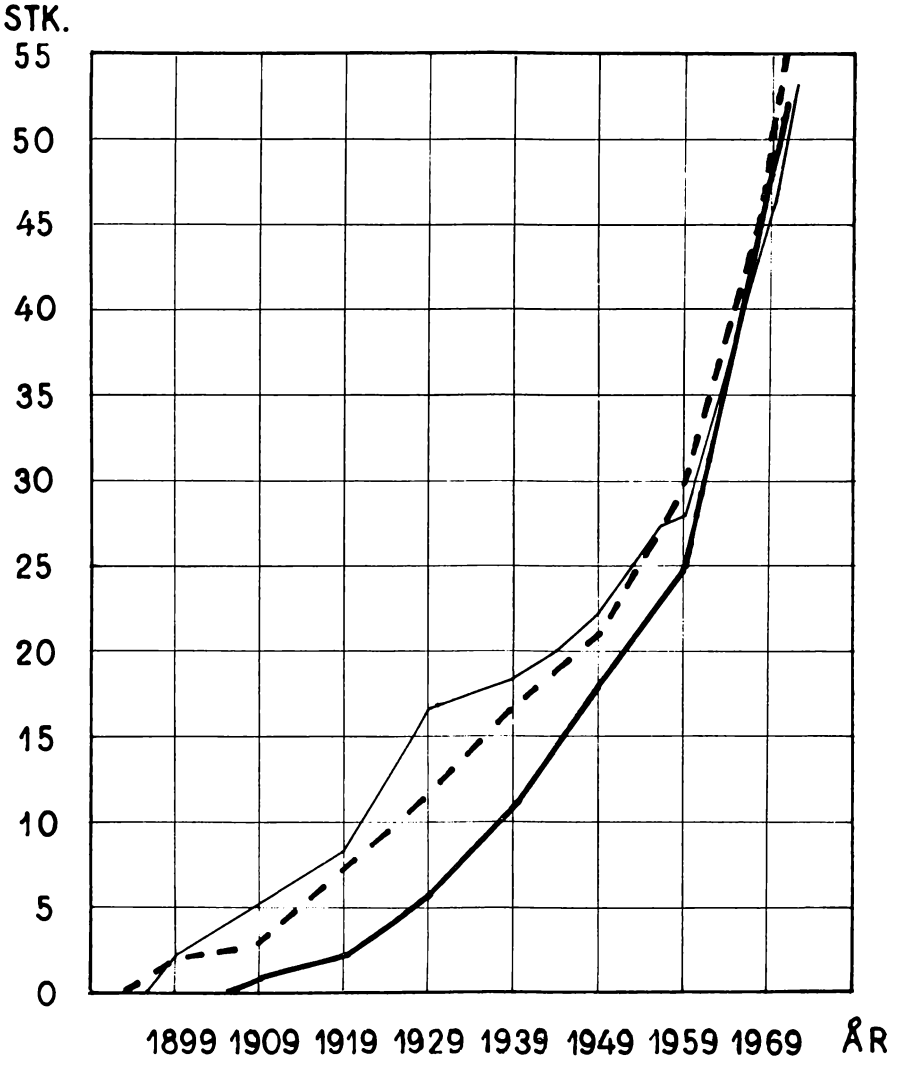

Fig. 10. Kurve over opdagelsen af broncealderbopladser med keramik i Danmark siden 1894. Tynd linie – Fyn, tyk linie – Sjælland og Samsø, punkteret linie – Jylland. Denne figur viser sammen med fig. 11 at man også på landsbasis kan følge ganske de samme tendenser, som er illustreret i diagrammerne 1–9 for bestemte kildegrupper.

søgelsesområderne meget vigtige. Man binder sig for en årrække, og forkerte valg lader sig ikke nemt rette, fejlene vil være sket. Hvilke fordringer skal da tilgodeses?

Områderne må udvælges så de bliver repræsentative for den landsdel de tilhører. De skal tjene som model for bedømmelsen af de områder, der ikke behandles på samme kærlige måde. Man må derfor kræve såvel forskellige landskabstyper som forskellige fundtyper repræsenteret i områderne (se Mathiassen 1948, 4 og Strömberg 1961). Jeg vil anse det for en fordel, hvis der i forvejen er registreret et væsentligt antal mindesmærker og fund, der kan danne grundlag for den første bedømmelse. Hvis de mangler er der kun det landskabelige grundlag at gå ud fra, og det skulle ligesåvel kunne tilgodeses i områder med mange mindesmærker. Rent metodisk bør også tilsyneladende fundfattige områder indgå i undersøgelsesområderne, men de bør næppe udgøre nogen væsentlig del.

En tidlig udgravningsaktivitet vil kunne betyde en væsentlig forøgelse af bestemte perioders fundmateriale. F. ex. er yngre broncealders urnegrave overvejende udgravet i forrige århundrede, da overpløjningen af højene ikke var så fremskreden som nu. Om 50 år vil det være ældre broncealders grave, der for en meget væsentlig del er udslettet som følge af nutidens nedpløjning af højene. Det vil også være en fordel, hvis der foreligger et materiale i form af tidlige matrikelskort, idet disse kan give væsentlige oplysninger om forsvundne mindesmærker og danne udgangspunkt for en bedømmelse af den nyere tids dyrknings betydning for ødelæggelsen af oldtidsminderne. På et tidligt tidspunkt bør medvirken fra kulturgeografer, geologer, zoologer og botanikere sikres, så man får et bredt spektrum og et solidt udgangspunkt i nutidens bestand.

Selve udvælgelsesprocessen kan næppe overlades en enkelt mand, det er næsten for tungt et ansvar at bære alene. Det må være rimeligt at man indhenter råd hos de experter, der findes på centralinstitutionerne, således at man får de enkelte perioder dækket. Det nytter jo ikke at vælge et område udelukkende fordi der er en spændende stenalderbebyggelse.

De områder man vælger, bør kunne bruges til belysning af forholdene i de fleste forhistoriske perioder. Det vil også være rimeligt at tage fredningsmæssige hensyn, f. ex. koble de arkæologiske undersøgelsesområder sammen med eventuelle naturparker og fredede arealer i øvrigt, idet disse kan fungere som en slags arkæologisk reserve, hvor problemstillinger kan undersøges i ro og mag engang i fremtiden, når det øvrige land i undersøgelsesområderne er bebygget eller udforsket. Måske skal man simpelthen forlange sådanne områder udlagt i tilknytning til de udvalgte områder.

Når områderne er udvalgt, forestiller jeg mig, at man på lokalmuseerne

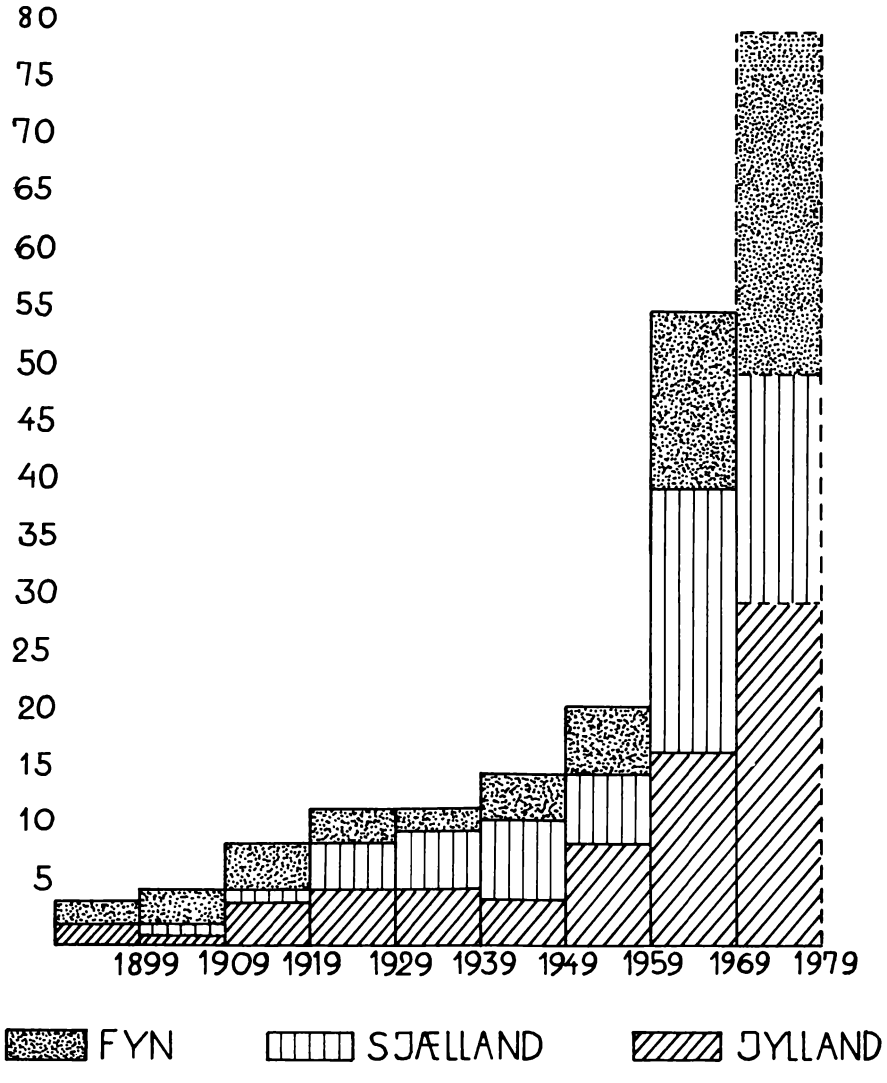

Fig. 11. Diagram over de samme fund som er vist i fig. 10. Prognosen for 1970–1979 er gjort op efter optælling af fundene fra 1970–1972 for Fyn og for 1970– medio 1971 for Sjælland og Jylland. De årlige gennemsnitstal er derpå multipliceret med 10. Denne opstilling viser måske tydeligere end fig. 9 hvornår det voldsomme spring i tilvæksten sætter ind. Nok kan en del fund fra Vestjylland siden sidst i 1960-erne tilskrives en speciel udgravningsmetodik, men den giver ikke noget væsentligt udslag i statistikken. Det er de samfundsbetingede fundårsager, der slår igennem i 1950-erne, offentlige jordarbejder og navnlig dybdepløjningen.

nedsætter arbejdsgrupper for hvert enkelt område. De kan bestå af 1 museumsassistent og en gruppe amatørarkæologer. Mens den videnskabelige leder har ansvaret for tilrettelægningen af projektet på længere sigt, metode o.l., skal gruppen kunne fungere ret selvstændigt, når først den er kommet i gang. Til supplering bør så naturfagsfolk, og andre experter fra andre fag inddrages i såvel feltarbejde som bearbejdning. Når det bliver nødvendigt, må grundstaben udvides med udgravningshold, hvad enten disse skal komme fra lokalmuseet, Nationalmuseet, eller andre større institutioner med specialviden. Et snævert samarbejde med landsarkiv og eventuelle lokalarkiver vil nok også give gode resultater allerede fra starten.

Jeg er ganske klar over at det ikke bliver nogen nem opgave, indsatsen er betydelig, men det bliver resultaterne ganske givet også. Den vil tvinge museumsfolkene ind i en planlægning og i et samarbejde med andre fag, som ikke rigtigt existerer idag, men som kun kan blive til fordel for dem. Den vil kræve øgede ressourcer, da der ikke vil være tilstrækkeligt mandskab forhånden. Men den vil også gøre museerne til noget helt anderledes dagligdags i de udvalgte områder, og hvis det følges op med små udstillinger o. l. kan man opnå en helt anderledes intim kontakt med publikum end den museerne er vant til.

Sidst, men ikke mindst, det haster.

PS.

På Odense Universitet er der nu indledt et projekt for Sydvestfyns bebyggelseshistorie baseret på et samarbejde mellem Institut for Historie og Samfundsvidenskab og Fyns Stiftsmuseum. Forehavendet er endnu i sin vorden, kun de indledende øvelser i form af arkivgennemgang og udskrivning af sognebeskrivelse på kort, er undervejs. Da Odense Universitet endnu savner en række discipliner, indbydes herved interesserede forskere fra nærbeslægtede fag – kulturgeografi, stednavneforskning, økologi, geologi o. s. v. til et samarbejde. Forskere fra andre fag vil nu kunne hjælpe med til at finde afgrænsningen af området, så relevante problemstillinger for deres fag også kan belyses. Foreløbig er et område fra Assens til Fåborg, groft sagt, udpeget som undersøgelsesområde, men det er muligt at en indsnævring senere vil blive nødvendig eventuelt således at flere undersøgelsesfelter udvælges indenfor området ligesom Ambrosiani 1964.

Det er meningen at området bør belyses så bredt som muligt, og at linierne fra oldtiden skal forfølges op imod nutiden ved historiske undersøgelser f. ex. Projektet foregår som et kombineret undervisnings- og forskningsprojekt, således at studenterne inddrages i alle led af undersøgelsen.

Samtidig med at Sydvestfyn således søges underkastet en organiseret re-

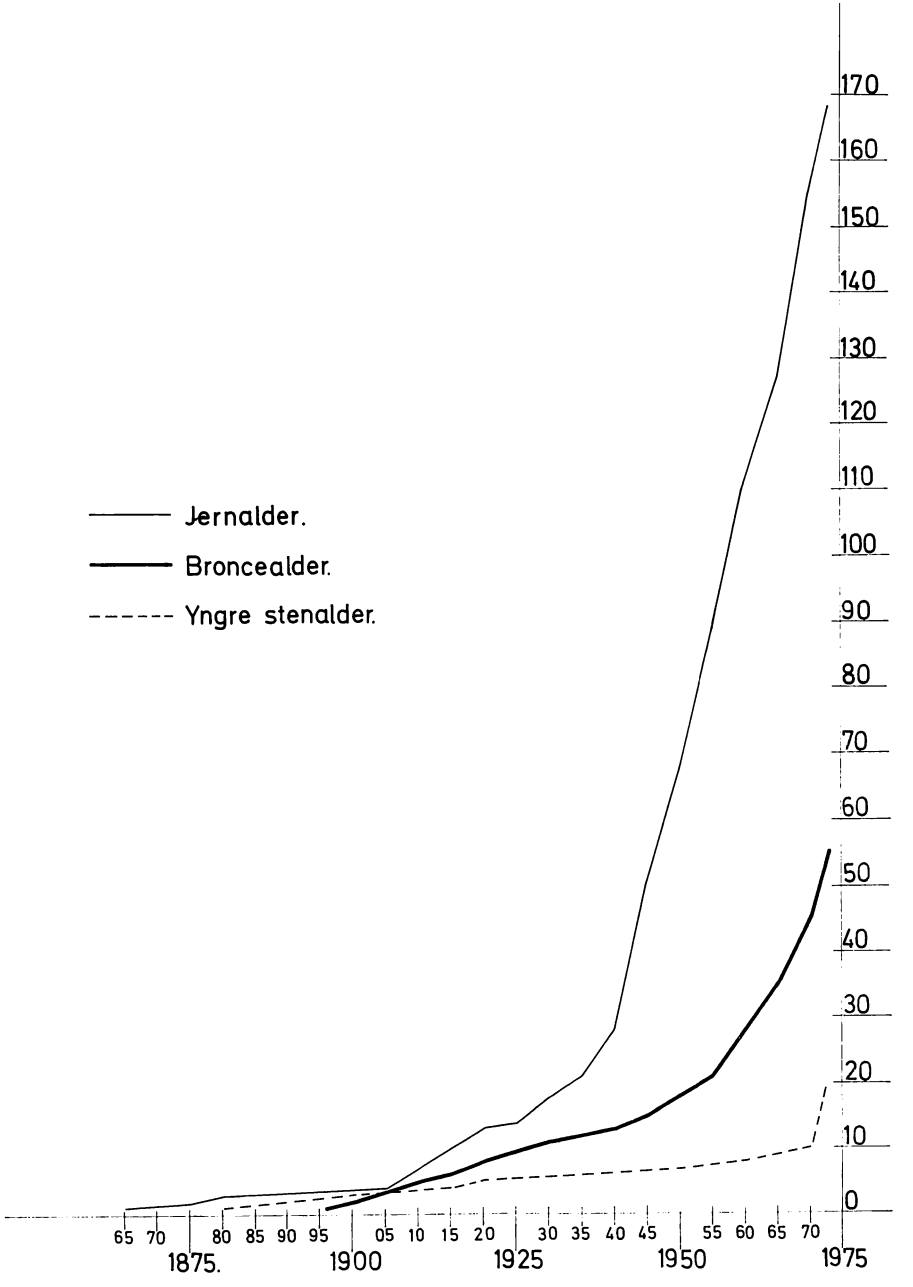

Fig. 12. Tilvæksten af keramikførende bopladser fra Fyn ÷ Langeland, fordelt på 5 års perioder for de tre hovedafsnit. Jernalderkurven bygger på Albrectsen 1971 og senere tilkomne fund, de to andre på upubliceret materiale på Nationalmuseet og Fyns Stiftsmuseum. Formentlig mangler der et par fund på stenalderkurven. Bemærk, hvorledes jernalderkurven stiger fra og med 1940 da Erling Albrectsen begyndte sit målrettede arbejde, mens de andre kurver først stiger senere. Forskellen må betyde at fundforholdene ikke er de samme for de tre grupper.

gistrering, har Stiftsmuseet indledt et samarbejde med de fynske amatørarkæologer om registrering af andre dele af Fyn. Til dette arbejde benyttes de skemaer, som Bent Jensen, Løgstør, har udarbejdet for sine tilsvarende undersøgelser på Løgstøregnen.

Denne registrering bliver mere tilfældig, bestemt af de enkelte deltageres bopæl. De gennemgår deres hjemsogne, og indsamlingen søges iøvrigt organiseret parallelt med Sydvestfynsundersøgelsen således at resultaterne bliver sammenlignelige. Det ville være ønskeligt at undersøge flere områder i sammenhæng samtidigt, således at Sydvestfynsundersøgelsen ikke blev den eneste af det omfang, men i øjeblikket kan det ikke overkommes. F. ex. ville det rent metodisk være interessant at gennemgå Gudmeområdet for at sammenligne nutidens fundforhold med kammerherre Sehesteds indsamling i 1870-erne (Sehested 1878 og 1884). Hans undersøgelser modsvarer ganske i metode det, som nu søges gennemført.

Indtil videre må vi nøjes med den mere spredte indsats, som amatørerne kan yde, men derved får vi også en række tilfældigt valgte exempler på forholdene på andre dele af Fyn, så det bedre kan bedømmes hvorvidt forholdene på Sydvestfyn er repræsentative for øen som helhed.

De kommende år vil vise om vi har gabet for højt – jeg håber det ikke.

Noter

1 Med bebyggelseshistorie forstås her studiet af bebyggelsens udvikling i oldtiden og historisk tid set i forhold til landskabet, udnyttelsen af de økologiske ressourcer og fordelingen af de forskellige bebyggelsesenheder i forhold til jordbund, til hinanden og til samfærdselsveje.
Om definitioner iøvrigt Stjernquist 1968 med henvisning til Jankuhn 1952, 1955 og 1965.

2 Bemærkninger til diagrammerne.
Skellet mellem den første indsamlingsperiode og den anden (Holbækundersøgelsen) er svært at drage exakt. En række fund er indført af Therkel Mathiassen og hidrører fra hans egne undersøgelser som indledning til Holbækundersøgelsen. Disse fund skulle nok rettelig lægges sammen med fundene fra selve Holbækundersøgelsen. Af nemheds grunde har jeg draget skellet der, hvor Therkel Mathiassen selv har markeret det i sognebeskrivelsesteksten med overskriften: Supplement til sognebeskrivelsen ved stud. mag. NN 1953.
Trækker man de pågældende fund fra tallene i den første indsamlingsperiode op til 1952/3 kommer modsætningen mellem fundtyperne og fundtallene stærkere frem. Således er 10 af bopladsfundene i Asnæs sogn (figur 7) i den første indsamlingsperiode registreret af Therkel Mathiassen og ligeledes 8 enkeltfund og 5 mosefund. De skulle altså lægges til fundene i den anden undersøgelsesperiode; så bliver der ikke mange fund tilbage af de tre fundkategorier i tiden før 1952.

For både fig. 7 og 9 gælder det at de få fund i kolonne 4 omfatter store, keramikførende bopladser (Gregersen 1964, Liversage 1967, Thrane 1971), så de er ikke umiddelbart sammenlignelige med bopladsfundene fra Holbækundersøgelsen, der næsten alle er ganske små flintpladser registreret ved overfladeopsamling. Til de kvantitative forskelle, som diagrammerne udtrykker, skal der altså tillige lægges kvalitative forskelle.

Den overraskende store tilvækst af gravhøje i Vig sogn (Fig. 9 kolonne 1) skyldes at højene ligger i tæt skov og ikke tidligere har været tilgængelige.

Litteratur

Ahrens, C. 1966, Vorgeschichte des Kreises Pinneberg und der Insel Helgoland, Neumünster.

Albrectsen, E. 1970, Den ældre jernalders bebyggelse på Fyn, Kuml 1970, 123 ff.

Ambrosiani, B. 1964, Fornlämningar och bebyggelse, Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria, Uppsala.

Baudou, E. 1968, Forntida bebyggelse i Ångermanlands kustland, Arkiv för norrländsk Hembygdsforskning XVII, Örnsköldsvik.

Baudou, E. og Björnstad, M. 1968, Forskningsprojektet Norrlands tidiga bebyggelse, Fornvännen 1968, 178 ff.

Friis Johansen, K. 1927, anm. af la Cour 1927, Hist. Tidsskrift 9, III, 497–513, København.

Glob, P. V. 1944, Studier over den jyske Enkeltgravskultur, Aarbøger f. nord. Oldkyndighed og Historie 1944.

Gregersen, S. 1964, Skamlebæk i Oldtiden. Museet for Holbæk og Omegn, Årsber. 1963–64, 12 ff.

Hachmann, R. 1963, anmeldelse af Kersten og la Baume, 1958 og Hingst, 1959 i Germania 41, 158 ff.

Hagen, A. 1953, Studier i jernalderens gårdssamfunn, Universitetets oldsaksamlings Skrifter IV, Oslo.

Hagen, A. og Martens, I. 1961, Arkeologiske undersøkelser langs elv og vann, Norske Oldfunn X, Oslo.

Hansen, V. 1964, Landskab og Bebyggelse i Vendsyssel. Kulturgeografiske Skrifter 7, København.

Herteig, E. A. 1955, Bidrag til jernalderens busetningshistorie på Toten, Skrifter utg. av d. norske videnskapsakademi i Oslo II, Hist.-filos. klasse, Oslo.

Hingst, H. 1959, Vorgeschichte des Kreises Stormarn, Neumünster.

Hinz, H. 1954, Vorgeschichte des nordfriesischen Festlandes, Neumünster.

Hougen, B. 1947, Fra Seter til gård, Oslo.

Jankuhn, H. 1952, Besiedlung und Wirtschaft der älteren Eisenzeit im westlichen Ostseebecken, Archaeologia Geographica 3, 23 ff, Hamburg.

– 1955, Methoden und Probleme siedlungsarchäologischer Forschung, Arch. Geogr. 4, 73 ff.

– 1965, Siedlungsarchäologie als Forschungsaufgabe, Probleme der Küstenforschung, 8, 2 ff.

Kersten, K. 1939, Vorgeschichte des Kreises Steinburg, Neumünster.

– 1951, Vorgeschichte des Kreises Herzogtum Lauenburg, Neumünster.

– og la Baume P. 1958, Vorgeschichte der nordfriesischen Inseln, Neumünster.

la Cour, V. 1927, Sjællands ældste Bygder, København.

Lindquist, S. O. 1968, Det förhistoriska kulturlandskapet i östra Östergötland, Studies in Northern European Archaeology 2, Stockholm.

Liversage, D. L. 1967, En boplads fra jernalderen ved Hemshøjgård, Vig. Museet for Holbæk og Omegn, Årsber. 1966–67, 31 ff.

Mathiassen, T. 1937, Gudenaa-Kulturen, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1937, 1 ff. København.

– 1939, Bundsø, En yngre Stenalders Boplads paa Als, Aarbøger 1939, 1 ff, København.

–1948, Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse, Nationalmuseets Skrifter, København.

– 1959, Nordvestsjællands Oldtidsbebyggelse, Nationalmuseets Skrifter, København.

Myhre, B. 1966, anm. af Rønneseth 1966, Stavanger Museums Årbok 1966, 53–96, Stavanger.

Müller, S. 1904, Vei og Bygd i Sten- og Bronzealderen, Aarbøger f. nord. Oldkynd. og Hist. 1904, 1 ff, København.

– 1911, Vendsyssels-Studier, Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1911, 233 ff, København.

– 1913, Sønderjyllands Stenalder, Aarb. 1913, 169 ff.

– 1914, Sønderjyllands Bronzealder, Aarb. 1914, 195 ff.

Overgaard, N. 1932, Vestjyllands Oldtidsbebyggelse, Jyske Samlinger 5,1.

Petersen, J. 1933, Gamle gårdsanlegg i Rogaland I, Instituttet for sammenlignende Kulturforskning ser.B XXIII, Oslo.

– 1936, Gamle gårdsanlegg i Rogaland II, sstds. ser. B XXXI.

Röschmann, J. 1963, Vorgeschichte des Kreises Flensburg. Neumünster.

Sehested, N. F. B. 1878, Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm, København.

– 1884, Archæologiske Undersøgelser 1878–1881, København.

Stjernquist, B. 1968, Zur Problematik der siedlungsarchäologischen Forschung, Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte, Neumünster, 390 ff.

Strömberg, M. 1961, Eine siedlungsgeschichtliche Untersuchung in Hagestad,

Südost-Schonen, Meddelanden från Lunds Universitets Museum, 1961, 123 ff, Lund.

– 1967, Undersökningarna rörande Hagestad i Skåne, Kuml 1967, 117 ff, Århus.

Thrane, H. 1971, En broncealderboplads ved Jyderup Skov i Odsherred, Nationalmuseets Arbejdsmark 1971, 141 ff, Odense.

– 1973, En broncealderbygd ved Jyderup skov, Odsherred, Årb. Hist. Samfund for Holbæk amt 1972, 27 ff.

H. P. Clausen:

Historie og struktur

Nogle bemærkninger med udgangspunkt i Kai Aalbæk-Nielsen: Historie. Struktur og eksistens. Munksgaard, 1970.

Bøger af danske forfattere, der behandler historiefilosofiske eller historieteoretiske emner, er desværre en stor sjældenhed. Der drøftes utvivlsomt i større omfang end tidligere spørgsmål af historieteoretisk natur blandt historikere herhjemme, og i universitets- og anden undervisning strejfes de derhen hørende problemer vel nu hyppigere og hyppigere. I hele den amorfe debat, der i disse år føres f. eks. blandt studerende med historie eller andre samfundsvidenskabelige discipliner som fag, spiller historieteoretiske overvejelser også en betydelig rolle.

Men det hele foregår på et svagt funderet grundlag, og debatten bærer i forstemmende grad tilfældighedens præg, fordi der mangler det nødvendige fundament i form af en adækvat og tilgængelig litteratur. Kai Aalbæk-Nielsens bog om historie og strukturalisme råder vel ikke bod på denne mangel, men den er dog i flere henseender en nyttig støtte for den, der ønsker at sætte sig ind i den debat, der foregår ude omkring.

Bogens indhold er af blandet karakter og oprindelse. Der optrykkes i den foredrag, som Aalbæk-Nielsen har holdt ved forskellige lejligheder, især for gymnasieelever og lærerstuderende på N. Zahles skole, tidligere publicerede artikler samt tre kapitler med en ny-skreven introduktion til de tre franske forfattere, bogen først og fremmest skal præsentere for danske læsere. I disse afsnit ligger tyngdepunktet, men også i bogens øvrige bidrag spores Aalbæk-Nielsens grundsynspunkter på den historiske forskning.

Han har tydeligvis skrevet ud fra en stærkt kritisk holdning til den historie, tidens historikere producerer, og ud fra et lige så dybt følt ønske om at finde veje til en historieskrivning, der synes ham mere i overensstemmelse med tidens behov. Den eksisterende historieskrivning afviser han som underholdning og videnskab, to ting, der for ham har det til fælles, »at de ikke opfylder noget væsentligt formål ud over at være et behageligt tidsfor-

driv for læsere og historikere«. Han forlanger den uengagerede historieforskning erstattet af en engageret, hvor beskrivelsen af fortiden ikke er et mål i sig selv, »men et led i en dialog mellem fortid og fremtid, som historikeren bevidst må gøre sig til skueplads for«.

Det er tanker, som mange har tænkt både før og nu, men den situation, Aalbæk-Nielsen opridser, er i de senere år blevet skærpet af det pres, også historieforskningen udsættes for i form af kravet om at klargøre sin samfundsrelevans. Mange er da standset ved den opfattelse, at den gængse historieskrivning i hvert fald overfladisk set kan synes helt uden binding til nutidens problemer eller blot med sine resultater »bevistløst« – som det hedder i øjeblikkets terminologi – støtter og legitimerer bestående samfundstilstande.

De, der føler denne problematik som nærværende, søger en løsning på den ad vidt forskellige veje. Aalbæk-Nielsen har vendt sig til den debat, der har været ført mellem Jean-Paul Sartre og de franske strukturalister med etnologen Claude Lévi-Strauss, strukturalismens bannerfører, i spidsen. I bogen gives gode karakteristikker af de to forfatteres synspunkter, og Aalbæk-Nielsen føjer hertil et referat af filosoffen Michel Foucaults forfatterskab, for så vidt det har relation til en opfattelse af historien. Foucault hører måske i streng forstand ikke til strukturalisterne, men må dog med rimelighed tages med i en sammenhæng, hvor forholdet mellem historie og strukturalisme drøftes.

Navnlig hos Lévi-Strauss kan Aalbæk-Nielsen finde mange af de argumenter, han gerne selv vil være med til at rette mod den hidtidige historieforskning. Strukturalisterne kritiserer den forenklede evolutionistiske historietænkning, der medfører, at megen historie skrives ud fra en ubevidst teori om en ubrudt udviklingslinie i det historiske forløb, hvor alt følger af noget forudgående og derfor aldrig er helt nyt. Derved overses de kræfter, der ændrer samfundene. Et angrebspunkt for Lévi-Strauss er desuden den uendelige regres, der er indbygget i en historieforskning, der i princippet ikke kan sige, hvor man skal standse med at finde forud liggende årsager.

Lévi-Strauss afviser, at historien har krav på at blive foretrukket frem for andre erkendelsesformer og afskriver for så vidt hele den historie, der bygger på tanken om, at historien er de menneskelige individers historie. Jeg'ets kontinuitet er for Lévi-Strauss en illusion, og han opløser de menneskelige handlinger i psykiske og individuelle bevægelser, der igen kan reduceres til ydre udtryk for hjerne-, hormon- og nerveaktivitet. Derved forsvinder det handlende jeg ud af historien, og for både Lévi-Strauss og Foucault er mennesket en slags passiv agent for de strukturer – de sproglige f. eks. – der er nedlagt i det, eller hvori det indgår. De iagttagelige fænomener og de historiske kilder er for dem ikke produkter af en menneskelig vilje,

men fragmenter af et underliggende system, der skal beskrives. Grundlaget for denne tankegang er oprindelig udviklet i lingvistikken, men har efterhånden vundet indpas i en række andre videnskaber.

Foucault har søgt at påvise, at mennesket som objekt for videnskaben er en forholdsvis ny opfindelse. Den blev gjort o. 1800, og han ser denne opfattelse, dyrkelsen af individet, blot som en tidsbestemt form for fetichisme. Efter Foucaults opfattelse ligger virkeligheden et helt andet sted end i det menneskelige subjekt. For ham tænker og taler mennesket inden for et system, der karakteriserer dets tid og sprog, uden at det kan gennemskue dette anonyme systems særegenhed. Systemet handler derfor med mennesket og ikke omvendt. Tanken om et handlende menneske, der giver omverdenen mening, må opgives.

Dermed rettes naturligvis et ødelæggende slag mod grundlaget for den almindelige historieforskning. Aalbæk-Nielsen søger at afbøde dette slag ved med udgangspunkt i Sartres synspunkter og med tilknytning til Husserl at fremhæve, at bevidstheden er eksistens og ikke et system, og at bevidstheden er forudsætningen for, at ting fremstår og får mening. Det er ikke særlig klart, hvad Aalbæk-Nielsen mener, men det afgørende er også mere det, at Aalbæk-Nielsen på linie med mange andre, uden at afvise strukturalisternes konkrete analyser, tager afstand fra f. eks. Foucaults konsekvente opfattelse af mennesket som en slags systemstyret maskine. Aalbæk-Nielsen fastholder altså det konstituerende jeg, subjektet, som forudsætningen for, at omverdenen kan få mening og en historie skrives.

Aalbæk-Nielsen har utvivlsomt ret i, at det er uheldigt, at historien i almindelighed dyrkes uden større interesse for den historiefilosofiske debat og i bedste fald ud fra en tilfældig, ofte forældet opfattelse af mennesket og dets relation til andre mennesker i samfundet. Den antropologi, det perspektiv, mennesket ses i, som ligger bag megen historisk forskning, er ganske utilstrækkelig og sjældent funderet i fortrolighed med den løbende filosofiske debat om, hvad mennesket er og kan. Derfor er det nyttigt, at Aalbæk-Nielsen har taget sig på at præsentere vigtige momenter af den strukturalistiske debat på dansk, fordi vi her har et af tidens mange bidrag til drøftelsen af menneskets situation.

Det betyder i den forbindelse mindre, at hans egne forsøg på at vise veje for den historie, han mener hører tiden til, ikke er særlig klare eller overbevisende. Han har fat i noget vigtigt, når han hyppigt gentager, at tiden er et produkt af vor bevidsthed, og at fortiden derfor må beskrives i nutiden i lys af den fremtid, vi ønsker at realisere. Men derfra og til en drøftelse af, hvad det betyder for den historiske forskning i praksis, er der et spring.

I det hele taget er afstanden til den historiske praksis stor i bogen. Derved

kommer Aalbæk-Nielsen – i øvrigt på linie med de franske forfattere, han refererer – til i nogen grad at miskende eller undervurdere den historiske forskning, i hvert fald, hvis man løfter blikket lidt ud over vor hjemlige horisont.

Det franske tidsskrift »Annales« udgav i 1971 et i øvrigt desværre svært tilgængeligt særnummer om historie og strukturalisme (Histoire et Structure). Heri skrev André Burguière en indledning, hvori han understregede, at nogle historikere allerede længe har arbejdet med strukturanalyser, idet de dels søger at afdække det konstante bag det skiftende på historiens overflade dels under de spredte historiske data påviser et system for forandring, som både indeholder lovmæssigheder og har en klar systemkarakter. Og det er vel netop, hvad strukturalisterne forlanger af forskningen. Med god grund kan denne påstand fremsættes i »Annales«, som netop har været hjemstedet for den type bestræbelser i den historiske forskning.

Det betyder ikke, at man kan afvise strukturalisternes konkrete kritik af historisk forskning. Tværtimod kan den være både relevant og nyttig. Den har blot næppe uden videre de totalt ruinerende følger, som strukturalisterne mente til at begynde med.

F. eks. er det helt afgjort nyttigt at få understreget, hvor farligt det er, hvis historikerne indfanges af en ubevidst tro på en absolut kronologi. Aalbæk-Nielsens referat af Lévi-Strauss på dette punkt har bud til alle, der beskæftiger sig med historie. Lévi-Strauss understreger, at man med kronologien ikke blot placerer fænomenerne i rækkefølge, men også angiver afstande mellem dem. Nogle perioder kan beskrives med mange tidsangivelser – det gælder specifikt moderne historie – mens andre perioder kun har få tidsangivelser. Det gælder f. eks. forhistorien, hvor historikeren kun kender få begivenheder. Endelig klassificerer vi ved hjælp af kronologien. For at bruge et eksempel med inspiration fra Aalbæk-Nielsen: 1916 er i dansk historie medlem af en klasse, hvor også årstal som 1963 og 1972 har deres plads, forudsat at man interesserer sig for anvendelsen af folkeafstemningsinstituttet i Danmark. Men 1916 kan også figurere i en tidsrække, der byder på interesse for socialdemokratiets vej til regeringsansvar, og årstallet kan placeres i en helt tredie klasse, hvori indgår elementer af vort retsvæsens udvikling, eftersom en stor retsreform vedtoges netop i 1916.

For strukturalisterne er dette et af beviserne på historiens diskontinuitet. Den er ikke knyttet til mennesket og er ikke en erkendelsesform, der åbner særlige muligheder for at forstå mennesket. Den er kun en metode til at udvælge de elementer, der indgår i en struktur, enten den så er af menneskelig eller ikke-menneskelig karakter. Historien er derfor højst et udgangspunkt for videnskabens søgen efter forståelse.

For den praktisk arbejdende historiker er denne konklusion naturligvis interessant og værd at diskutere. Men umiddelbart vil han have mere udbytte af den konkrete understregning, Lévi-Strauss giver af, at man bør anskue de historiske sammenhænge som del-sammenhænge eller del-strukturer, der ikke nødvendigvis behøver at søge deres berettigelse i at være led i en stor, samlet udviklingsbevægelse, menneskehedens historie.

Det har man for så vidt erkendt i praksis. Historikerne er for længst holdt op med at skrive universalhistorie eller blot tro på muligheden heraf. Alligevel ligger sikkert implicit i megen beskæftigelse med små udsnit af det historiske forløb en fornemmelse af, at derved afdækkes en side af en i princippet total sammenhæng. De strukturalistiske overvejelser kan derfor i høj grad give teoretisk perspektiv til den opdeling på del-historier, som udgør det faktiske billede af moderne historieforskning. Desuden kan man ad den vej komme videre i en drøftelse af det legitime i en systematisk afgrænsning af de emneområder, man tager op i de enkelte undersøgelser. Der tænkes her på en afgrænsning og reduktion i forhold til den historiske sammenhæng, hvori et emneområde reelt befinder sig, men hvorfra det må løsrives, hvis det skal kunne analyseres.

Dette problem har længe interesseret historikere, bl. a. under påvirkning af den udvikling i retning af studiet af systemer, rendyrkede typer og serier af fænomener o. s. v., man har oplevet i samfundsvidenskaber, beslægtet med historien. Som allerede nævnt har dette allerede haft indflydelse på dele af den historiske forskning, men der er ingen tvivl om, at man med udgangspunkt i den strukturalistiske tankegang kan komme et skridt videre i en teoretisk underbygning af en ønskværdig udvikling i moderne historisk forskning.

Også strukturalisternes erkendelsesteoretisk begrundede påstand om, at brud og diskontinuitet er kernen i den historiske udvikling, har bud til en historieforskning, der har været tilbøjelig til at se sin berettigelse i at søge fænomenernes oprindelse og forklare alt ud fra sine forudsætninger. Det er et memento, som den historiske forskning ikke kan sidde overhørig, fordi der her er tale om et angreb, som for en gangs skyld ikke blot bunder i almindelig desinteresse for historisk viden, men har et videnskabsteoretisk udgangspunkt.

I strukturalismens opgør med historien ligger en udfordring for historien til i mindre grad at interessere sig for de lige forløb og for den mængde af begivenheder, der hænder i en periode eller i et samfund, men i stedet karakterisere perioder og samfund ved funktionelle systemer og strukturer[1]. For den reflekterende historiker vil en sådan tankegang også føre til et opgør med tendensen til at bruge erfaringer fra beskrivelsen af udviklingen i

de industrialiserede vesteuropæiske samfund som model ved beskrivelsen både af fremmede kulturer og af tidligere perioder i den vestlige verdens historie. I øvrigt vil netop for kulturhistoriens vedkommende – dette ord taget i meget bred betydning – strukturalismens indsats formentlig kunne få størst betydning.

De historikere, der hidtil har prøvet at arbejde mere systematisk med struktur-lignende betragtninger, har hyppigt gjort det under en eller anden form for marxistisk påvirkning. At bygge en beskrivelse op ud fra en analyse af produktivkræfterne i et samfund er vel en form for strukturel analyse. Herved nærmer vi os et andet interessant aspekt ved strukturalismedebatten: forholdet mellem strukturalisme og marxisme.

I den marxistiske historieteori har man hævdet, at Marx må tolkes derhen, at han også har fjernet individet fra historien. Dette synspunkt er markant formuleret af franskmanden Althusser, der er talsmand for, hvad man må kalde en strukturalistisk inspireret Marx-tolkning[2]. Althusser hævder, at efter »Das Kapital« må man i marxismen se bort fra at tale om oprindelse og om et subjekt i historien. Processen uden subjekt er absolut, både i virkelighedens verden og i den videnskabelige erkendelse. Også her er der tale om en frigørelse fra det i bevidstheden givne.

Dermed opstiller Althusser altså et depersonaliseret historiebegreb af nogenlunde samme karakter og i hvert fald med de samme konsekvenser, som det strukturalisterne opererer med. Utvivlsomt rører vi her ved en hovedgrund til, at det har været og tilsyneladende stadig er svært for overbevist marxistiske historikere at få en frugtbar forbindelse frem i teorien og i praksis mellem deres marxistiske engagement og den historie, de skriver. De kan ikke komme over kløften mellem på den ene side det afpersonaliserede, strukturelle træk i marxismen, som er understreget så stærkt af Althusser, og på den anden side nødvendigheden af at skrive historien på basis af menneskeskabte kilder, institutioner etc. Relationen mellem system og individ i praksis er uafklaret, og i Althussers udlægning er relationen afgjort ensidigt til systemets fordel.

Interessant er nu, at marxistiske historikere energisk arbejder på at komme ud over Althusser-skolens »historiefjendtlige« tolkning af Marx. Det gælder f. eks. den tyske historiker Alfred Schmidt, der har ydet adskillige gode bidrag til den marxistiske historieteori. Han har for ikke længe siden udsendt første bind af et interessant opgør med den strukturalistiske marxisme[3]. Det er utvivlsomt i denne samemnhæng, man skal vente de interessanteste udslag af den bevægelse, strukturalismen har skabt i den historieteoretiske debat.

Med dette er vi et godt stykke ude over Aalbæk-Nielsens arbejde, der

kun sporadisk har berørt perspektivet til marxismen. Hans bog kan derfor kun være en første introduktion til problemerne omkring historie og strukturalisme, men hvad han har fremlagt burde kunne være udgangspunkt for en debat, som vi godt kan trænge til at få uddybet.

Noter

1 Se den nævnte indledning af André Burguière i Annales. Economies – Sociétés – Civilisations. 26. année, no. 3–4, 1971. S. IV.
2 Alfred Schmidt: Geschichte und Struktur. Fragen einer marxistischen Historie, 1971, s. 14.
3 Se note 2.

(Manuskriptet afleveret i december 1972).

Knud Prange:

Væk med perfektionismen!

Uddannelse i arkivvæsenet. Arkivforeningens seminar V, Sostrup Slot, 12.–14. april 1973. Rigsarkivet, København 1973.

Man kunne tro at debatten om arkivvæsenets uddannelsesforhold ikke havde stor interesse uden for etaten, men de problemer som behandles i Arkivarforeningens ovennævnte rapport har direkte eller indirekte betydning for enhver arkivgæst. I de senere år har dansk arkivvæsen været stillet over for en række udfordringer: øgede krav fra administrationen, et voldsomt stigende besøgstal, og meget andet som lægger beslag på tid og arbejdskraft. Skønt både bevillinger og stillingsnormeringer har været meget beskedne, har man kunnet honorere kravene, og flere af arkiverne har endda kunnet udsende et imponerende antal registraturer og andre hjælpemidler. At dette har kunnet lade sig gøre, skyldes formentlig først og fremmest at der er sket et skred i personalets funktionsmønster, således at de enkelte grupper har påtaget sig et stadig mere kvalificeret og krævende arbejde. Hvilket imidlertid kræver uddannelse og efteruddannelse. På denne baggrund er det naturligt at Arkivarforeningen har drøftet disse problemer: hvem skal have hvilken uddannelse, og hvordan føres den ud i livet? Og det er naturligt at en udenforstående giver sit besyv med – rapporten efterlyser flere gange en reaktion fra »barnet i Kejserens nye Klæder«.

Seminaret (og dermed rapporten) er bygget op på en lidt besynderlig måde. Man starter med undervisningsmidler og metoder og fortsætter med en gennemgang af de enkelte personalegruppers uddannelse: arkivarer, arkivsekretærer, arkivbetjente, konservatorpersonale og kontorpersonale. Ind imellem er der så redegørelser for arkivuddannelse i Norge og Sverige. Hvert hovedemne har et antal indledere, hvis manuskripter er gengivet i rapporten, som ligeledes refererer diskussionerne. I stedet for denne rækkefølge skulle man nok være startet med de svenske og norske erfaringer samt Erik Stig Jørgensens indlæg, som i høj grad berører spørgsmålet om behovet for uddannelse. Derved havde man måske fået bedre hold på et par af de problemer som *kan* afspore debatten. For problemer er der unægtelig: skal man fortsætte med den gamle, individuelle uddannelse, hvor man får sin viden efterhånden som problemerne dukker op i praksis, eller er det mere rationelt at tilrettelægge en undervisningsplan? I de senere år har arkivvæsenet opbygget en stand af »mellemteknikere«, arkivsekretærer, og har derfor

kunnet lave en egentlig undervisningsplan. En sådan plan sparer tid når der skal uddannes flere, men et af arkivvæsenets problemer er netop at tilgangen til etaten normalt er så lille – og tjenestestederne så spredt rundt om i landet – at det er svært at få elever nok til en egentlig undervisning. Det er derfor mærkeligt at skellene mellem netop rigsarkivets forskellige afdelinger åbenbart (se s. 15) har stillet sig hindrende i vejen for en tværgående undervisning af personalet på hovedarkivet. Man kan også undre sig over at rigsarkivets arkivarer en tid skal gøre tjeneste på et landsarkiv og at udvekslingen aldrig tidligere gik den modsatte vej – hvad der jo var sagligt mere påkrævet. For det sjællandske landsarkivs personale havde det dog ikke medført særlige vanskeligheder, og for de øvrige landsarkivers vedkommende må det vel være muligt at løse – hvad der i rapporten kaldes – »dette frustrerende problem«. Noget lignende gælder det fremsatte ønske om kortere studieophold ved forskellige embeder – en glimrende idé.

Det er også mærkeligt at man endnu kan være i tvivl om, hvorvidt »trivsel kan være et legitimt mål for virksomhedens aktivitet« (s. 98). Forhåbentlig er der blot tale om en bemærkning der er blevet lidt skævt citeret, og man kan i stedet glæde sig over rigsarkivarens udtalelse: »at arbejdslysten er større, jo mere viden man har om, hvad der skal ske; og at større lykkefølelse i sig selv er en miljøforbedring«.

Afgørende for etablering af undervisning er imidlertid antallet af elever, og her gør Erik Stig Jørgensen (ligesom den svenske og norske deltager) med god grund opmærksom på at også administrationen har brug for arkivalsk uddannet personale. Det gælder såvel den statslige som den kommunale administration. Og hvis undervisningen blev tilstrækkelig god – det vil sige praktisk anvendelig – ville de større erhvervsvirksomheder nok også melde sig som interesserede. Dertil kommer at de ca. 140 lokalhistoriske arkiver landet over har et presserende og endnu uløst behov for (efter)uddannelse af deres ledere. En rigtigt opbygget arkivskole vil ikke komme til at mangle elever.

En sådan skole vil få elever med mange forskellige ønsker og behov, både med hensyn til undervisningens indhold og længde. Dette behøver dog ikke at give uoverstigelige vanskeligheder ved tilrettelæggelse af undervisningen. I Norge har man for exempel en fælles grunduddannelse og derpå en todeling: en moderne linje for dem som skal arbejde i rigsarkivets nyere afdeling, og en linje for dem som skal arbejde med sagerne fra før 1814. Systemet kan udbygges endnu mere, således at der tilbydes valg mellem undervisning på forskellige områder og forskellige niveauer. En kort gennemgang og drøftelse af problemer inden for ét emneområde kan for exempel uddybes ved selvstændigt arbejde af nogle af deltagerne – men ikke nødvendigvis af alle.

Man må nemlig meget nøje overveje: hvilken viden og hvilke færdigheder bør alle i arkivvæsenet have, hvilken viden bør være repræsenteret på den enkelte afdeling eller i den enkelte personalegruppe, og hvilken viden er ønskelig, men ikke nødvendig. Fra gammel tid har arkivvæsenet her haft et ideal om perfektion, som det ikke er muligt at opretholde, men som man nok endnu ikke helt har gjort sig fri af. I det kursus arkivsekretærerne p. t. gennemgår er der 20 timers undervisning i tysk forvaltningssprog, mens centrale emner som arkivordning og registrering samt kassation kun får henholdsvis 15 og 10 timer. Det er sikkert udmærket at en eller flere af rigsarkivets sekretærer behersker kancellitysk (arkivarerne har i hvert fald ikke fået undervisning i det), men er det rimeligt at alle landsarkivernes sekretærer får denne viden?

På seminaret blev det også foreslået at arkivsekretærerne fik flere timer i læsning af 1500-tals skrift samt undervisning i moderne sprog, i hvert fald fransk. Det første behov kan næppe være generelt presserende, og hvad det sidste angår, må man huske at sekretærerne har studentereksamen, og at franskkundskaber i arkivvæsenet kan være nyttige, men næppe nødvendige i almindelighed. Og så findes der jo aftenskolekurser i moderne sprog.

Undervisningen i arkivkundskab bør – som det flere steder fremhæves i rapporten – ikke først og fremmest bestå af foredrag og forelæsninger, »de arkivalske problemer indlæres bedst ved praktiske øvelser«. En bred administrationshistorisk viden, der blot er blevet doceret, er ikke til megen nytte før man har prøvet at anvende den i praxis. Anne Riising har ret i, at de lange indledninger i Vejledende Arkivregistraturer ikke giver nogen særlig hjælp til at finde noget. »Man skal have en beskrivelse af, hvad der egentlig er i f. eks. en supplikprotokol, og hvordan man finder rundt i den og fra den til andre protokoller«.

En væsentlig del af arbejdet på et arkiv består i at hjælpe forskere, enten mundtligt eller ved at registrere arkivalier og lave registraturer eller vejledninger til udnyttelsen af arkivalierne. Her må man huske at den traditionelle type arkivgæster via uddannelse eller lang erfaring havde en solid viden om dansk administrations opbygning og dermed gode muligheder for at finde rundt i provenienssystemets krinkelkroge. Men denne type udgør efterhånden en stadig mindre del af forskerne. I de senere år er sociologer, etnologer, politologer og mange andre begyndt at udnytte arkivernes rige indhold – og ingen af dem har fået den traditionelle historiske grunduddannelse. Noget lignende gælder iøvrigt de historikere der uddannes i dag. De har ikke »læst« hele historien, men udvalgte områder. Indenfor dansk historie kan de for exempel have specialiseret sig i vikingetid og i provisorieårene, og det er jo en beskeden baggrund for arkivstudier.

Det er disse forskere arkivpersonalet skal vejlede. Og det stiller ganske store krav til personalets viden om hvordan man arbejder med arkivalierne og hvordan man forfølger et sagligt emne igennem og på tværs af al provenians. Det er således – også for en arkivbruger – meget positivt når Anne Riising foreslår at »man bør derfor koncentrere sig om frembringelse af elementære hjælpemidler, som bør udformes sådan, at de både kan bruges som orientering for nyt personale og som introduktion for udenforstående«. Som exempel nævnes vejledninger i indholdet af visse ensartede grupper af arkiver, bygget over spørgsmålet: Hvad er der i et sådant arkiv, og hvad kan det bruges til?

Arne Riising understreger også at det er vigtigt, at den viden som for en stor del kun findes i arkivpersonalets hoveder, kommer ned på papiret »Man må derfor håndfast se væk fra alle de mangler, som forfatterne selv mener bør afhjælpes, inden oplysningerne skrives ned ... en anvendelig, eller for den sags skyld halvdårlig oversigt, er 100 gange bedre end ingen, og de skriftlige hjælpemidler må derfor udarbejdes under devisen: Væk med perfektionismen!!«

Det er et synspunkt en arkivbenytter kun kan bifalde. Og i samme åndedræt må vi spørge: Hvornår får vi en, bare duplikeret, oversigt over de utrykte (og godt gemte) registraturer som står på rigsarkivets læsesal – og hvornår kommer der et fotooptryk af Erslevs dog delvis brugbare oversigt: Rigsarkivet og Hjælpemidlerne til dets Benyttelse. Den er faktisk bedre end intet, mens vi venter på den perfekte nyudgave.

Finn Løkkegaard:

Kompilationsfilm som audio-visuel historisk fremstillingsform

Nogle principielle betragtninger på grundlag af filmen »De fem År« og Niels Skyum-Nielsen, Hans-Christian Eisen og Kaare Rübner Jørgensen: FILMEN DE FEM ÅR, Skoleudgaven. Billed- og lydside. En kildekritisk gennemgang. (København 1970).

Filmen »De fem År« er en såkaldt kompilationsfilm. Det vil sige en film, sammensat af optagelser, som for størstedelens vedkommende ikke er lavet med henblik på denne, men fundet frem i arkiver og plukket ud af andre film.

Genren[1] er nok den mest komplicerede, mediet overhovedet kan byde på, fordi så mange forskelligartede elementer kan indgå i den. Billedsiden kan bestå af autentiske optagelser (dvs. optagelser af situationer, som ikke er iscenesat med henblik på filmatisering), af forskellige former for iscenesatte optagelser bl. a. uddrag af rene fiktionsfilm og filmede landkort, grafiske fremstillinger o. l. Lydsiden kan bestå af moderfilmenes oprindelige lyd – det være sig synkrone lydoptagelser eller lydeffekter og verbale kommentarer, som er tilført filmene i laboratoriet – og lydeffekter og kommentarer, som er lavet specielt til det nye produkt. Man har også eksempler på at særlige autentiske lydoptagelser (dvs. lydoptagelser, som ikke er lavet til film) er anvendt. I »De fem År« f. eks. BBC's aftenudsendelse til Danmark den 4. maj 1945 (Skyum-Nielsen m. fl. s. 175).

Med anvendelse af disse elementer har filmfolk søgt at give audio-visuelle fremstillinger af historiske emner. Bedst kendt er vel krigstidens tyske film som »Feldzug in Polen« og »Sieg im Westen«[2], engelske som »Desert Victory« og amerikanske som Frank Capras »Why We Fight«-serie. Fjernsynet har i efterkrigstiden ihærdigt dyrket genren. Et markant eksempel er BBC's »The Lost Peace«[3].

I Danmark er kompilationsfilmen i sin reneste form repræsenteret ved de film, som blev lavet kort efter besættelsen og med besættelsestiden som emne, »Danmark i Lænker« og »Det gælder din Frihed«, samt »De fem År« fra 1955, som blev skabt af filmfolkene Theodor Christensen og Mogens Skot-Hansen i samarbejde med historikeren Jørgen Hæstrup.[4]

Historielærere har naturligvis følt sig fristet til at anvende disse film i deres undervisning. I 1960 lavede filminstruktør Børge Høst en forkortet udgave af »De fem År« til Statens Filmcentral, beregnet til undervisningsbrug. Denne

film har Niels Skyum-Nielsen m. fl. gennemarbejdet ud fra en kildekritisk synsvinkel.

Arbejdet er stort set begrænset til det, man kunne kalde en identifikationsanalyse. Alle filmens 928 indstillinger (i bogen anvendes den lidt uheldige betegnelse »klip«, som i fagsproget anvendes om en direkte overgang fra én indstilling til en anden i modsætning til f. eks. en overblænding) er undersøgt med henblik på proveniens og indhold, i et forsøg på at fastslå, om de er og forestiller, hvad de direkte eller indirekte gives ud for i filmen.

Resultaterne forelægges dels i bogens indledning, hvor forfatterne fortløbende redegør for filmens forskellige afsnit, især for hvorfra materialet stammer, og dels i bogens hovedafsnit, som er en trespaltet opstilling af henholdsvis et fast billede fra hver indstilling, forfatternes redegørelse for indstillingens indhold og en ordret gengivelse af filmens lydside. Her er der med forskellige signaturer angivet, om indstillingerne er optaget efter befrielsen, om de er kronologisk eller indholdsmæssigt fejlplacerede i filmen, og om de er senere rekonstruktioner.

Analysen er ikke ført helt til bunds ved alle indstillinger. For det udenlandske filmstofs vedkommende er forskerne for det meste i stand til at udpege moderfilmene (deres udtryk for de film, hvorfra indstillingerne er taget), men herefter må de ofte blive stående ved vendinger som »Ifølge revyernes speakere skildrer de . . .« (s. 16). Dog er det et par gange lykkedes at afsløre indholdsmæssige fejl i dette stof. Side 13 påvises, at optagelser fra Minsk og Warszawa er klippet fejlagtigt sammen i en amerikansk kompilationsfilm og derfra direkte overført til den danske film, og ligeledes s. 13 at en kampvognsparade i Prag via den tyske filmugerevy har sneget sig ind i »De fem År«s afsnit om den tyske indmarch i Danmark den 9. april 1940.

For det danske stofs vedkommende har arbejdsgruppen bedre kunnet trænge igennem til en identificering af indstillingernes indhold: personer, begivenheder, skuepladser og datoer. Her har de kunnet benytte sig af egne iagttagelser og interviews med de filmfolk, som i sin tid stod for optagelserne.

I betragtning af de sparsomme og spredte hjælpemidler, som står til rådighed for et sådant arbejde, er den lille bog slutstenen på et meget stort og besværligt arbejde, som fortjener påskønnelse. En historikers første spørgsmål til et filmmateriale, som han vil benytte i sin forskning eller undervisning, må uvægerlig være: Hvad forestiller det, og hvor stammer det fra? Det ved vi nu en hel masse om for »De fem År«s vedkommende.

Bortset fra nogle spredte bemærkninger i indledningen om filmens tendens og om nogle filmtekniske detaljer fremtræder bogen som en realkommentar til en kildeudgivelse. Den overlader stort set til læseren selv at tage

sig af tendensproblemerne, som de fremtræder gennem stofvalg og udtryksform. Det er en renfærdig måde at gå frem på, og den er i overensstemmelse med god kildeudgivertradition. Det er blot et spørgsmål, om dette er tilstrækkeligt, når forfatterne skriver, at »den foreliggende bog er tænkt som en hjælp for læreren til at gøre sig bekendt med og udnytte [filmens] indhold« (Forordet s. 9). Umiddelbart vil jeg mene, at de fleste lærere, som hverken kan være besættelsestids- eller filmspecialister, vil savne selvstændige og detaljerede afsnit, der placerer filmens indhold i en historisk og historiografisk sammenhæng og redegør for dens audio-visuelle udtryksform.

Filmteoretikeren Søren Kjørup kommer i en artikel[5], hvor han bl. a. behandler Skyum-Nielsens bog, ind på dette problem. Han skriver: » ... ved overhovedet at opfatte en film som skoleudgaven af »De fem År« som »historisk materiale« (hvorved må forstås historisk *kilde*materiale, – se bogens side 22), og ved overhovedet at fremhæve den opgave som den væsentlige for pædagogen at lære børnene at afsløre »fejl« og »tricks« (side 22) i dokumentariske film, bortleder Skyum-Nielsen opmærksomheden fra det, der i en kritisk undervisningssituation må være det vigtigste: at se filmen som en audio-visuel beretning eller meddelelse; at komme frem til en forståelse af denne meddelelse; at komme frem til en afsløring af en eventuel tendens og af eventuelle usandfærdigheder i meddelelsen; at tage stilling til meddelelsen; og at komme frem til en forståelse af de audio-visuelle mediers sprog«.

Uden iøvrigt at gå nærmere ind på den debat mellem Kjørup, Karsten Fledelius, Per Nørgart og Skyum-Nielsen, som den citerede artikel gav anledning til, skal det dog retfærdigvis nævnes, at Kjørups pædagogiske målsætning ingenlunde er Skyum-Nielsen fremmed[6]. Jeg går imidlertid lidt nærmere ind på Kjørups betragtninger over det audio-visuelle filmsprogs natur, fordi en tendensanalyse ud fra denne synsvinkel er en ny og uvant opgave for historikere og historielærere, en opgave som nødvendigvis må gøres til genstand for overvejelser.

Søren Kjørup er i sin opfattelse af de audio-visuelle mediers natur enig med den russiske filminstruktør Eisenstein, som han citerer for følgende bemærkning: I den filmiske sammenhæng artikuleres en meddelelse, som ikke ligger i billederne eller i teksten alene, men som opstår rent symbolsk igennem disses konfrontation.

Denne påstand – som også jeg kan tilslutte mig – eksemplificerer Kjørup med en passage fra »De fem År« (Skyum-Nielsen m. fl. s. 29). På billedsiden vises to indstillinger, hvis indhold historikerne har identificeret som italienske ungfascister på øvelse med geværer og gasmasker. På lydsiden forekommer der skud, og speakeren siger: »Børn opdrages til at føre krig«, underforstået

i det nazistiske Tyskland. I bogen angives ved signatur, at disse optagelser er fejlplacerede.

For Kjørup er dette lille *faux pas* imidlertid af mindre betydning. For ham er det væsentligste om billede og lyd i forening præsterer en »sandfærdig meddelelse« eller ikke. Billedet er ikke blot en illustration til kommentaren, som står og falder med, om den er »rigtig« eller »urigtig«. Billede og tekst »styrer« gensidigt hinandens betydning. Den nævnte passage i »De fem År« viser børn med gasmasker, men billedsiden er i sig selv mangetydig. Leger disse børn krig? Reklamerer de for gasmasker? Eller demonstrerer de mod forurening? spørger Kjørup. Det er speakertekstens oplysning om, at de opdrages til krig, der er afgørende for, hvordan vi opfatter billederne. Men billederne er også med til at »styre« speakertekstens betydning. Den taler kun om børn, billederne viser drenge i en bestemt aldersklasse. Hvis der er dækning for en sådan audio-visuel meddelelse i kilderne, synes Kjørup at være rede til at acceptere filmens anvendelse af et »forkert« billedmateriale.

De fleste historikere vil utvivlsomt kunne være enige med Kjørup om, hvorledes det audio-visuelle sprog bliver til, men også straks se de muligheder, det således åbner for tendentiøse og direkte fejlagtige indtryk. De vil næppe gå så vidt som til at acceptere et billedmateriale, der ikke er, hvad det gives ud for at være, blot det samlede udsagn kan siges at være dokumenteret ad anden vej, for således at formidle en slags »substantial truth«. Her er den tærskel, som skiller mange filmfolk fra historikere.

Uanset at et billede først får en mening gennem den tolkning, som ligger i kommentaren, og uanset at tilskueren måske får det, han søger, trods en »forkert« billedside (i dette tilfælde et »sandfærdigt« audio-visuelt udsagn om, at store drenge i Hitlers Tyskland blev opdraget til at føre krig), så er det simpelt hen i flagrant modstrid med en historikers faglige etik at acceptere et »falsk citat«.

Kravet om billedmaterialets autencitet og korrekte placering i en kompilationsfilms med hensyn både til kronologi og indhold må fastholdes, hvis den skal kunne anbefales som en audio-visuel fremstilling til formidling af viden og oplevelse ved undervisning i historie; er det ikke tilfældet, kan den kun anvendes til kildekritiske øvelser.

Det problem, der rejser sig, hvis kravet skal efterkommes, er, om det i så fald er muligt at fremstille kompilationsfilm, som også kan tilfredsstille filmfolks (og publikums?) krav om billedsidens kontinuitet og et oplevelsesmoment af en sådan intensitet, at filmen virker fængslende. Filmmateriale vil altid være en mangelvare for den, der skal lave en kompilationsfilm.

Det er imidlertid i den forbindelse nok værd at gøre opmærksom på Penelope Houstons kritik af de scener i filmen »Mourir a Madrid«, som

foregiver at vise luftangrebet på Guernica under den spanske borgerkrig. Hun finder dem »hverken særlig bevægende eller overbevisende« og mener, at det skyldes anvendelsen af optagelser, som nemt kan afsløres som fejlplacerede eller ikke-autentiske. Det er et spørgsmål om ikke oplevelsens intensitet forstærkes hos publikum, hvis det kan føle sig overbevist om, at de billeder, der vises, er, hvad de gives ud for at være. Personligt tror jeg ikke, filmfolk behøver at sætte noget af filmens intensitet til, fordi de slår lidt af på kravet om kontinuitet på billedsiden og nøjes med at benytte autentisk materiale og benytte det korrekt.

Billedmaterialet i en kompilationsfilm kan præsenteres enten som visuel beretning, dvs. at publikums opmærksomhed henledes direkte på billedernes indhold, deres gengivelse af brudstykker fra en fortidig hændelse, eller som levn, dvs. at publikums opmærksomhed henledes på optagelserne som udtryk for holdning og hensigt hos den, der har lavet dem. I begge tilfælde kan materialet præsenteres enten som eksempler på det typiske eller som noget unikt. Skematisk kan mulighederne stilles således op:

Beretning	det typiske	Repræsentative optagelser som eksempler på almene situationer
	det unike	Optagelser fra præcist tids- og stedfæstede begivenheder
Levn	det typiske	Repræsentative eksempler på en bestemt filmgenre eller en bestemt instruktørs film
	det unike	Eksempler fra enestående film.[7]

»De fem År« præsenterer altovervejende sit billedmateriale som beretning. Et eksempel blandt mange på, hvorledes billederne vises uden præcis identifikation som repræsentative eksempler på en almen situation, er optagelserne af tyske hestevogne belæssede med varer (s. 68–69). De ledsages af en kommentar, der bl. a. fortæller, at den tyske stat »køber og rekvirerer, bortfører fra landet«. Den filmiske fremgangsmåde er udmærket ved etableringen af dette generelle udsagn, men man må forlange, at billedsiden virkelig er repræsentativ for den almene situation. Det er den ikke i dette tilfælde. Den danske eksport til Tyskland under besættelsen blev ikke transporteret på hestevogn.

Optagelser, der præsenteres som beretning om præcist tids- og stedfæstede begivenheder er »De fem År« også rig på. Som eksempel kan nævnes fremstillingen af bombardementet på Burmeister og Wains skibsværft i Køben-

havn (s. 90–93). Også her er den anvendte fremstillingsform legitim. Lydsiden (som jeg senere skal vende tilbage til) indleder med en angivelse af tid og sted for begivenheden og fortsætter med forklaring af, hvad der sker, og hvorfor det sker, alt imens man ser optagelser fra skibsværftet, CB-betjente i en luftværnscentral og brande forårsaget af bombardementet. Sekvensen er imidlertid problematisk. Det viser sig nemlig, at optagelserne fra skibsværftet stammer fra en reklamefilm fra 1942 og scenen med CB-erne fra en film om det danske luftværn under besættelsen. Kritikken kan forekomme unødig pedantisk, men hvem kan f. eks. vide, om luftværnet fungerede i den pågældende situation, som det foregives at fungere i en film, der skal demonstrere, hvorledes det burde fungere. Disse optagelser kan næppe betegnes som autentiske i den betydning udtrykket anvendes her. Kun meget lidt af billedstoffet i »De fem År« præsenteres som levn i den betydning, som er angivet ovenfor. Filmen rummer ikke optagelser, der præsenteres som eksempler på en bestemt filmgenre, skønt ikke mindst indledningen, der anvender uddrag af Leni Riefenstahls »Triumph des Willens« som beretning om almene forhold (s. 25–28), fra et kritisk synspunkt ville have vundet meget ved, om dette stof var blevet præsenteret som eksempel på nazistisk propagandafilm. Et enkelt sted i filmen vises en stump tysk filmugerevy som levn og i dette tilfælde som noget unikt, nemlig de tyske optagelser fra besættelsen af Danmark (s. 42–43). Desværre har de danske filmfolk ændret originalmaterialet ved klipning.

Lydsiden i en kompilationsfilm er som regel domineret af en speakerkommentar, som udreder de mere komplicerede årsagsforhold bag begivenheder og almene situationer eller kort identificerer og/eller fortolker billedmaterialet.

Fra en audio-visuel fremstillingsteknisk synsvinkel er det de komplicerede udredninger, som giver anledning til de største problemer. De er af abstrakt natur og står som sådan i modsætning til billedstoffet, der kun kan vise brudstykker af en ydre fysisk virkelighed og således er konkret. Når en sådan kommentar indtales under et uidentificeret, autentisk billedforløb sker det uvægerligt, at lydsiden kommer til at dominere billedsiden, som til gengæld kommer til at fremtræde som et tendensforstærkende akkompagnement. Hvis man ligesom filmteoretikeren Sigfried Kracauer vil påstå, at filmens særlige egenskab som medium er dens evne til at optage og gengive en fysisk virkelighed, kan man betragte disse komplicerede udredninger som forsøg på at sprænge mediets naturlige begrænsning og altså som ufilmiske[8].

Uden hensyn til om man vil acceptere dette æstetiske synspunkt eller ej, kan der næppe være tvivl om, at denne fremstillingsform udsætter publikum for en påvirkning af særlig kompliceret natur, og uanset om den blot

virker distraherende eller gør et dybt indtryk, er der efter min mening grund til tilbageholdenhed over for at anvende den i kompilationsfilm, der skal anvendes i undervisningen som formidler af viden og oplevelse.

Det skal siges til »De fem År«s ros, at den kun anvender denne teknik i begrænset omfang. Et markant eksempel findes dog i filmens slutning, hvor tre indstillinger fra »Triumph des Willens«, som også har været anvendt i filmens indledning, akkompagnerer følgende kommentar: »Dette var nazismen, der ville erobre verden. De troede, at sejren var deres, hver gang en hær kapitulerede, hver gang et land blev besat. De glemte, at der er andre våben end dem, man giver til soldater. De tabte, fordi de ringeagtede mennesket, fordi de glemte, at viljen til frihed er stærkest. Livet selv rejste sig imod dem«. (s. 179). Denne kombination af billede og lyd fremtræder som en meget pågående sarkasme, der alene er rettet mod publikums følelsesliv, og næppe bidrager meget til dets forståelse af nazismens væsen.

Rundt om i filmen findes der passager, hvor en kompliceret kommentar på lignende måde er indtalt under et autentisk billedforløb, f. eks. ved den ovenfor omtalte skildring af bombardementet af Burmeister og Wain. Mens man ser brændende fabrikker og beskadigede beboelseshuse, siger speakeren: »Bombardementet er planlagt af England i samarbejde med danske modstandsfolk. Man vil have befolkningen til at forstå, at valget nu står mellem bomber fra luften eller en aktiv dansk sabotage. Vi må stille krav til os selv, for nu skal det ske herhjemme. Sabotagen står for alvor på dagsordenen«. Når man ser denne sekvens, er det umiddelbart indlysende, at de uidentificerede dramatiske optagelser af brændende og ødelagte bygninger meget kraftigt fremhæver alvoren bag den påståede engelske hensigt med bombardementet og således er med til at give det en urimelig vægt som del af årsagen til den fremvoksende danske sabotage. Kommentaren omtaler iøvrigt ikke, at de brændende og ødelagte bygninger slet ikke er Burmeister og Wains skibsværft, men bygninger i nabolaget. Filmen giver tilskueren et indtryk af, at det engelske bombardement var mere effektivt, end det i virkeligheden var.

Sådanne komplicerede udredninger af f. eks. årsagsforhold bør efter min mening enten indtales under ikke-autentiske, symbolske optagelser, det kan være landkort, grafiske fremstillinger og stilfotos eller, som man så ofte ser i TV, fremstilles af en kommentator, der optræder direkte på billedsiden, et »talking face«.

Det overvejende element i »De fem År«s lydside er en kortfattet, identificerende og/eller fortolkende kommentar. Et eksempel, hvor den optræder i en sekvens, der fremstilles som en almen situation, har vi i behandlingen af de illegale flygtningeruter (s. 112–115), og et eksempel, hvor den

optræder i en sekvens, der fremstilles som en unik begivenhed, i skildringen af kampen om Stalingrad (s. 85–89). Det eksempel, som Søren Kjørup anfører, og som er drøftet ovenfor, hører hjemme i den førstnævnte kategori. Her skal blot tilføjes, at »De fem År« efter min mening ville have vundet ved, om man i speakerkommentaren havde identificeret noget mere af billedmaterialet m. h. t. tid og sted, end tilfældet er.

Ud over kommentaren kan der også anvendes andre lydeffekter i kompilationsfilm. *Hvor billedsiden præsenteres som beretning*, kan man bibeholder moderfilmens eventuelle originallyd, dvs. lyd optaget synkront med billedsiden. Det gør »De fem År« f. eks. i nogen grad ved optagelserne fra »Triumph des Willens«. Man kan også tilsætte stumfilmsoptagelser visse lydeffekter, som fremhæver billedsidens indhold, f. eks. krigslarm, som i sekvensen om kampene ved Stalingrad. Dette sidste må dog gøres med diskretion og omhu, hvis denne »syntetiske lyd« ikke skal støde mere følsomme historikere på deres faglige samvittighed. Endelig er der eksempler på anvendelse af autentiske lydoptagelser, som hverken er synkrone med eller lavet specielt til billedsiden. »De fem År« bringer bl. a. s. 81 uddrag af en radiotale af Christmas Møller fra BBC. Det forekommer mig mindre heldigt, at den sættes sammen med optagelser fra et møde i Det danske Råd i London. De autentiske lydoptagelser bør nok retteligt, ligesom de komplicerede udredninger, anvendes sammen med symbolske optagelser eller faste billeder. I de lige nævnte eksempel kunne man have anvendt et portræt af Christmas Møller.

Præsenteres billedsiden som levn, må reglen være, at den altid bringes sammen med sin oprindelige lydside – hvis en sådan eksisterer – både når denne består af synkrone lydoptagelser eller senere tilførte effekter og tale. Det er en kedelig fejl, at lydsiden til den tyske ugerevy fra besættelsen af Danmark er forklippet i »De fem År«. Vises et materiale som levn, er publikum i sin gode ret til at tro, at det præsenteres for brudstykker af en kilde uden nogen form for forfalskning fra kompilationsfilmskaberens side. Derfor kan en sådan billedside heller ikke, hvis det drejer sig om stumfilm, tilføres særlige lydeffekter, sådan som tilfældet er, hvis stoffet vises som beretning. Der kan kun accepteres en kort identificerende og/eller fortolkende kommentar.

Skematisk kan disse krav til kompilationsfilmen stilles således op:

Billedside		*Lydside*
Autentiske optagelser		
Beretning	Almene situationer	originallyd
	unike begivenheder	identificerende og fortolkende kommentar
		forsigtig anvendelse af andre lydeffekter
Levn	repræsentativt eksempel	Hvis lydfilm, altid den oprindelige lyd
		Hvis stumfilm, identificerende og fortolkende kommentar, men
	unikt eksempel	*aldrig* andre lydeffekter
Ikke-autentiske optagelser		
Symboler (Landkort, grafiske fremstillinger, tegninger og fotografier)		Komplicerede udredninger ved kommentator
		Autentiske lydoptagelser.

Det vil være naturligt at samle de afsluttende bemærkninger om spørgsmålet: Er skoleudgaven af »De fem År« egnet som hjælpemiddel i historieundervisning?

Som antydet vil en kompilationsfilm kunne anvendes dels som umiddelbar formidler af viden og oplevelse dels til oparbejdelse af færdigheder i kritisk analyse. Til det første formål må man nok sige, at »De fem År« er mindre velegnet. Skyum-Nielsen og hans medarbejdere har påvist, at mindst 8,5 % af indstillingerne er fejlplacerede m. h. t. indhold og kronologi og mindst 6,25 % er optaget efter befrielsen og henført til besættelsestiden eller er rene rekonstruktioner. Dvs. at i hvert fald ca. 14 % af billedsiden ikke opfylder de mest elementære faghistoriske krav til en audio-visuel fremstilling.

Dertil kommer så, som jeg eksempelvis har påpeget ovenfor, forskellige utilfredsstillende forhold ved selve det audio-visuelle udtryk: Billedstof, der præsenteres som repræsentativt for almene situationer, men ikke er det, autentiske lydoptagelser, der præsenteres sammen med en billedside, som de ikke oprindeligt hører til og nogle komplicerede, abstrakte udredninger indtalt under uidentificeret, autentisk billedstof. I det hele taget identificeres billedsiden for lidt gennem lydsiden. En del af filmstoffet havde været bedre anvendt som levn end som beretning.

Endelig er der den meget iøjnefaldende tendens, som skyldes stofvalget. Titlen lover en redegørelse for de fem besættelsesår, men filmen beskæftiger sig for de danske forholds vedkommende i overvejende grad med antityske demonstrationer og modstandskamp.

Dette betyder imidlertid ikke, at filmen ikke er velegnet til øvelser i kritisk analyse, snarere tvært imod. Med bogen, »Filmen De fem år«, er der åbnet muligheder for en sådan anvendelse af filmen. Suppleret med en tendensanalyse på grundlag af stofvalg og den audio-visuelle udtryksform vil denne bog være et godt redskab for læreren.

(Manuskript afleveret i august 1972)

Noter

1 Kompilationsfilmen er filmhistorisk behandlet i Jay Leida: Films beget Films (New York 1964).
2 Behandlet i Sigfried Kracauer: From Caligari to Hitler (Princeton 1947).
3 Omtalt i Penelope Houstons artikel, »The Nature of the Evidence«, (Sight and Sound, Spring 1967).
4 Se Karsten Fledelius: De danske besættelsesfilm – et forsøg på en holdningsanalyse. Kosmorama nr. 104.
5 Tidsskriftet »Kosmorama« nr. 103. Den efterfølgende debat mellem Kjørup og Skyum-Nielsen findes i samme tidsskrift nr. 108 og 109.
6 Se Skyum-Nielsens artikel i »Historie og Undervisning«, Maj 1970, s. 159 ff., hvor han efter en opremsning af en række kildekritiske problemer i forbindelse med anvendelse af film i undervisning skriver: »Anderledes betydningsfuld er tendensproblemet, for så vidt som læreren kan påpege tendenser i klipudvalg, sammenklipning, speakerkommentarer, musik og lydeffekter«. Samme forfatter udsendte i efteråret 1972 i bogen »Film og kildekritik« (Universitetsforlaget i København) en udførlig redegørelse for sit syn på film som historisk kildemateriale under titlen »Film og Lyd som historiske Kilder. Politiske optagelser fra Tyskland og Danmark 1908–1968.«
7 Autentiske Filmoptagelser i Historieundervisning og Forskning. En artikelsamling ved Finn Løkkegaard. (Duplikat. Danmarks Lærerhøjskole 1972).
8 Sigfried Kracauer: Theory of Film (New York 1960).

Anmeldelser

Om at redigere – og om at skrive – lokalhistorie

LOKALHISTORISKE ÅRBØKER. *Redaksjon, Typografi, Økonomi. Utgitt av Norsk Lokalhistorisk Institutt i samarbeid med Norsk Kulturråd, Oslo 1972, 87 s. Gratis ved henvendelse til NLI, Sommerrogt. 17. Oslo 2.*

Dette er en gevaldig nyttig bog for årbogsredaktører og redaktionsudvalg, men også enhver forfatter vil kunne have gavn af den. Den er kontant og jordnær i sine praktiske anvisninger.

I 1971 afholdt Norsk Lokalhistorisk Institutt et seminar for redaktører af lokalhistoriske tidsskrifter. En lang række fælles problemer blev taget op til behandling gennem foredrag og drøftelser, og det er materialet herfra, der nu lægges frem for en bredere kreds.

Instituttstyrer Rolf Fladby rejser et vigtigt, men ofte overset spørgsmål ved at hævde, at man bør skelne mellem den principielle målsætning for arbejdet med årbøgerne og så de praktiske opgaver. Det lyder som en selvfølge at det første bør være overordnet de sidste. Alligevel kan man vel i Danmark som i Norge finde årbøger der bærer præg af at tilfældighederne har bestemt stofvalget i en sådan grad, at man kan tvivle på at der er nogen fast gennemtænkt målsætning. I den forbindelse foreslår Rolf Fladby at årbogen bliver et redskab i arbejdet med at indsamle og registrere historiske minder og kilder. Fremlægning af en del af dette stof i årbogen kan være svært nyttigt. Foruden studier over lokale emner er det også godt om årbogen har artikler af mere generel historisk karakter, som kan være til direkte hjælp for lokalhistorikerne. Aarbogen er et af de bedste midler vi har til at skabe kontakt med et bredt publikum. For at årbogen kan nå frem til så mange som muligt går Fladby stærkt ind for at man lægger vægt på navnlig den nyeste tids historie. Lokalhistorien skal ikke slutte ved 1914 eller 1940. »Det er skjedd en økonomisk, en sosial og kanskje en kulturell revolusjon i bygdesamfunnet *etter* den tid«.

Årbogsredaktørens hverdag – samarbejde med forfatter, vurdering og behandling af manuskript – behandles af vitenskapelig konsulent Hans Try. En af overskrifterne lyder: Hvordan får man folk til at skrive? og der bliver givet gode råd om det samarbejde der går forud for afleveringen af manuskriptet. Try behandler også det undertiden pinlige problem om afleveringsfrister. På dette om-

råde har enhver redaktør sikkert sit fond af ejendommelige erfaringer. Perlen i min »samling« stammer fra en lærd herre, der afleverede et manuskript med ca. 1 års forsinkelse og følgende begrundelse: Jeg stødte sammen med en bil på Oddervej i torsdags – heldigvis skete der ikke noget!

Et andet vanskeligt spørgsmål er redaktionens krav til artiklernes opbygning og indhold. Her stiller Try sig på læserens side og siger, at *han* efter læsningen skal sidde med en følelse af at noget er færdigt og afsluttet. »Altfor mange artikler har overskrifter som: »Spreidde drag frå . . .« « Kildeuddragene må ikke dominere texten, og noter og henvisninger af en eller anden art er en nødvendighed. En god artikel skal helst være både underholdende og enkel at forstå. Her synder ikke blot videnskabsmanden med sit specielle fagsprog, men også amatøren. Hans artikler kan være vanskeligt tilgængelige på grund af lange kildecitater og kedsommelige opremsninger af enkeltheder.

Leksikonredaktør Harald Winge giver praktiske anvisninger på at udarbejde registre og på de forskellige systemer til at udforme og anbringe noter.

De følgende to afsnit af arkitekt Arne Berg og bogtrykker Arnstein Kirste behandler de tekniske sider af redaktørens arbejde. Det er spørgsmål som valg af skrift, lay-out, klicheer, ombrydning, korrekturlæsning, forskellige trykmetoder, og de krav man må stille for at et manuskript kan siges at være trykklart. Der er grund til at understrege hvor væsentligt det sidste punkt er. Et rodet manuskript der er inkonsekvent med hensyn til retskrivning, indrykning, understregning o. s. v. koster tid hos redaktøren og penge hos trykkeriet. Og kunne man så få forfatterne bort fra at rette korrektur *mod* manuskriptet. Det koster mere at flytte et komma end at sætte en hel linje fra ny af!

Bogens sidste afsnit – bortset fra litteraturliste og ordliste over typografiske fagudtryk – er museumsdirektør Lauritz Opstads: Budsjett, kalkyle, finansiering, reklame, distribusjon. Her er opmarcheret alle de problemer en redaktion i praxis tager stilling til, enten den ved det eller ej. Der er givetvis penge at spare for de redaktioner der gennemtænker problemerne. To af Opstads råd kunne måske give anledning til overvejelse. Kommunale tilskud kan for exempel gives i form af at kommunen overtager en del af oplaget til uddeling blandt kommunestyrets medlemmer, diverse udvalg samt til skolerne. Og man kan alliere sig med den lokale journalistsammenslutning således at den får en vis procent af indtægten ved årbogssalget. Hvor man har forsøgt det i Norge, har det givet en fantastisk pressedækning af foretagendet.

Til sidst skal fremhæves bogens indledende afsnit af professor Edvard Bull: Lokalhistorien i norsk kulturliv. Det er interessant at læse om det norske kulturråds fordeling af statsmidler – de 10 understøttede tidsskrifter fik tilsammen 37.500 kr. – og det lyder i danske øren næsten utroligt, at de norske kommuner tilsammen bruger mindst et par millioner om året til at udarbejde og trykke by- og sognehistorier.

Baggrunden for denne støtte er en klar fornemmelse for lokalhistoriens betydning i norsk kulturliv. Edvard Bull understreger og begrunder at lokalhisto-

rien netop i vor tid har en speciel betydning. Moderne mennesker kæmper med fremmedgørelsens problemer. Det afføder en bevidst interesse for at organisere småmiljøerne på arbejdsplads og bopæl, så de skaber større menneskelighed. »Radikal ungdom er ikke bare opptatt av Che Guevara og kulturrevolusjonen i Kina, men også av barnehager og lekeplasser«. Det er derfor vigtigt for lokalhistoriens fremtid at fagets dyrkere har et *fagligt* forhold til problemer som for exempel arbejdsdeling og samarbejde på den enkelte gård, magtfordelingen i landbosamfundets hverdag og forholdet mellem generationerne.

Det hævdes med en slående (og rigtig) formulering, at lokalhistorie i virkeligheden er en international videnskab, medens »rigshistorien« er langt mere provinsiel. »Det er meget vanskelig å få utlendinger til å interessere sig for forhandlingene på Eidsvoll i 1814 eller for statsminister Konows avgang i 1912. Men en undersøkelse av hvordan dugnadsinstitusjonen fungerte i en norsk grend, vil ha umiddelbar interesse for eksempel i Øst-Afrika. Også der har de mange steder en tilsvarende institusjon«.

Helt afgørende er imidlertid at der bliver stillet kvalitetskrav til de lokalhistoriske publikationer. Edvard Bull siger, at med kvalitet menes ikke uden videre det samme som videnskabelig kvalitet. Niveauet skal selvfølgelig være fagligt forsvarligt, men Norsk Kulturfond arbejder også for at flest muligt skal få del i kulturgoderne. Og hertil hører at goderne må præsenteres i en form så de er tilgængelige for »folk flest«. Et andet formål er at støtte arbejde som er med til at skabe et rigere kulturmiljø på land og i by. Aarbøger som kan skaffe stof fra mange – og mange forskellige slags – mennesker rangerer derfor højere end dem, der år efter år fyldes med bidrag fra de samme 2–3 forfattere. Til den gode årbogs kvaliteter hører også at den virkelig når frem til et publikum af rimelig størrelse. Ellers bidrager den jo ikke i praxis til at kulturmiljøet bliver rigere.

Det ville måske være en god idé om danske årbogsredaktioner anskaffede dette værk og gjorde det til udgangspunkt for en god lang samtale om deres egen årbogs målsætning, indhold og form.

Knud Prange

Nutidshistorie

JON SUNDBO: LOKALSAMFUNDET I DEFENSIVEN? *En analyse af sociale forandringer i Magleby. Lokalhistorisk Afdelings skriftserie nr. 2. København 1972. 189 sider + bilag. Ill. Særpris 33,35 kr.*

Nærværende publikation er blevet til på grundlag af en besvarelse af Københavns universitets prisopgave i sociologi og blev belønnet med universitetets guldmedalje. Historien her bagved er i øvrigt at læse i Festskrift for Køben-

havns Universitet, november 1971. Arbejdet er desuden lavet som led i en større undersøgelse af problematikken omkring kommunesammenlægningen med Skælskør, der under titlen Kommunesammenlægning er offentliggjort i 1972, og hvori der også findes et kapitel af en eksamensopgave i samfundsfag: Lokalsamfund og landspolitisering.

Under arbejdet har Jon Sundbo fundet det fornødent at ændre prisopgavens formulering til: »En analyse af tilpasnings- og sociale forandringsprocesser i et dansk lokalsamfund og i hele det danske samfund i forbindelse med befolkningstilbagegang i dette lokalsamfund«. Denne reformulering har givet anledning til en videnskabsteoretisk udredning, der dækker kapitlerne 2, 3 og 4. Da denne del kræver sociologisk sagkundskab, vil nærværende anmeldelse holde sig til de følgende kapitler alene, der påkalder sig den allerstørste interesse for de samfundsorienterede fag og er med til at anvise veje for nutidshistorikeren og lokalhistorikeren, ikke mindst da Jon Sundbo selv kalder sin analyse for empirisk-induktiv og ikke hypotetisk-deduktiv. Den empiriske del bygger foruden på tilgængelig statistik for en meget stor del på dokumentarisk materiale som kommunale papirer, foreningsprotokoller, historiske dokumenter og avisartikler. Men som forventet indtager interviewundersøgelser en væsentlig plads, så snart det drejer sig om gruppers og individers holdning til deres egen og kommunens situation. Den særlige baggrund herfor er den i 1966 stedfundne kommunesammenlægning, hvorved beslutningsleddet blev frataget Magleby og nabokommunerne og placeret i Skælskør som centrum for den ny storkommune. Interviewundersøgelserne har omfattet 5 % af befolkningen over 21 år, d. v. s. 20 personer i Magleby, ikke noget stort tal, ligesom det ikke oplyses, hvordan disse 20 personer er udvalgte. Besvarelsen af et enkelt spørgsmål er refereret side 87, hvoraf stratifieringen muligvis fremgår, idet svarene er afgivet af 6 arbejdere, 1 landmand, 5 husmødre, 4 højere funktionærer, 1 selvstændig i byerhverv, ialt 17 af 20 svar. Hvis samplen har været stratifieret, mangler der vistnok 3 svar fra landmænd (at dømme efter folketællingen 1965). Desuden er der interviewet en lang række nøglepersoner i kommunen, ligesom analysen finder nogen støtte i en særlig interviewundersøgelse af samtlige beboere på Stigsnæs, hvor de to store industrianlæg, olieraffinaderiet og elværket, ligger. Interviewspørgsmålene samler sig om to væsentlige hovedpunkter, dels beboernes syn på kommunesammenlægningen og den dermed forbundne flytning og centralisering af beslutningsleddet, og dels spørgsmål om det lokale interaktionsmønster, som det kommer til udtryk i omgangen grupper og individer imellem. Behandlingen af den sidstnævnte relation er nok det svageste led i afhandlingen, idet man savner dokumentation for de fremsatte påstande om omgangsformer, selv om det billede i øvrigt synes at træde frem, at det gamle kontaktmønster i Magleby er svækket ved industrialiseringen og fraflytningen, og at der ikke er opstået nye kontaktled mellem den gamle befolkning og nytilflytterne, for hvem Magleby kun er soveby. Det er den samme fornemmelse, man selv har i lignende situationer. Men det havde været rart, om fornemmelsen var blevet lidt bedre

dokumenteret. Muligvis har forfatteren villet afstå herfra på grund af den lille sample. Så meget om den empiriske del.

Bogens 4. del: *Konklusion og kritik* behandler dernæst induktionsfasen eller generalisationen, et kort men klart og fortrinligt afsnit, indeholdende det dialektiske indslag i metoden, hvor der skelnes mellem samfundsdeterminerede og individdeterminerede processer i samfundsudviklingen. Her har man efter anmelderens mening et udmærket værktøj og en ledetråd til brug for undervisningen i samfundskundskab og en inspiration for den lokalhistoriske og kulturgeografiske forskning. Dette skal dog ikke betyde, at nutidsforskeren ikke også bør befatte sig med den empiriske del, tværtimod. Der er både inspiration og debatoplæg at hente her, og det er her problemerne behandles og fornyelserne findes. Anmelderen har især fæstnet sig ved kapitlerne 8, 9 og 10, hvor kommunesammenlægningen, de indre geografiske ændringer og relationen til omverdenen samt byplanlægningen behandles.

Disse emner er afhandlingen og den stillede opgave særdeles vedkommende. Skulle man komme med en mere generel kritik, så er den ikke af faglig, men af stilistisk art. Afhandlingen har en række skønhedspletter i form af lovlig mange gentagelser og en svigtende korrekturlæsning. En stramning af indholdet havde ikke været af vejen. På den anden side kan anmelderen varmt anbefale Jon Sundbos afhandling. Den udfylder på flere punkter en næsten tom plads i den danske forskning af nutidssamfundet.

Viggo Hansen

Privatarkiver i Rigsarkivet

OVERSIGT OVER PRIVATE PERSONARKIVER I RIGSARKIVET. *Foreløbige arkivregistraturer. Ny serie nr. 3. Rigsarkivet 1970. 23 kr.*

Rigsarkivet har i de seneste år gjort en betydelig indsats for at få indsamlet privatarkiver fra vort århundredes fremtrædende mænd og kvinder. Arbejdet har været så omfattende, at man har fundet det berettiget at oprette en særlig afdeling på Rigsarkivet, som udelukkende er beskæftiget med private personers og institutioners arkiver. Indsamlingen af privatarkiver kan være meget tidkrævende – der går ofte langvarige og tålmodige forhandlinger forud for en aflevering – og det kan i akutte situationer være nødvendigt at iværksætte forhandlinger om aflevering uden tøven for at undgå, at et privatarkiv opløses eller forsvinder. Under sådanne arbejdsforhold er det vanskeligt at tilrettelægge og gennemføre registreringer.

Igennem årene er det alligevel lykkedes at udarbejde en del mere eller mindre omfattende arkivfortegnelser, som kortfattet er behandlet i indledningen til denne bog, men det har ikke været muligt at foretage tilbundsgående registrerings-

arbejder i takt med afleveringerne. Rigsarkivet har derfor valgt at udsende den foreliggende oversigt over private personarkiver i Rigsarkivet i den rigtige erkendelse, at noget er bedre end ingenting. Oversigten medtager kun oplysninger om navne på personer, hvis privatarkiver findes i Rigsarkivet, personernes dødsår og stilling, så vidt disse oplysninger, der tjener til identifikation af personerne, har foreligget, samt arkivaliernes yderår, d. v. s. tilblivelsestidspunktet for det ældste og det yngste arkivale i den enkelte samling, og arkivets omfang angivet i læg, stykker eller antal bind og pakker. Oversigten er ordnet alfabetisk efter personnavne, og der er ikke medtaget registre, der angiver saglig eller kronologisk sammenhæng, eller brevskriverliste. Væsentlige oplysninger er udeladt. Der er bortset fra yderår og omfang intet antydet om arkivernes indhold, og man får ikke oplysninger om arkivernes ordningstilstand eller henvisninger til registraturer ud over de generelle henvisninger i indledningen. En stor del af de nævnte arkiver er utilgængelige, men adgangsbetingelserne er ikke anført ved de enkelte arkiver. Kun nogle grænseområder i privatarkiverne er udeladt i bogen, bl. a. arkiver på pergament og privatarkiver, som er dele af sagsakter i offentlige arkiver, men bortset fra mulige fejl, som jo altid må tages i betragtning, giver den ellers en fuldstændig oversigt over Rigsarkivets private samlinger.

I al sin begrænsning er det en både nyttig og værdifuld publikation, som her er udsendt. Offentlige arkivers eksistens vil man ofte kunne slutte sig til, men det er ifølge sagens natur uvist, om et privatarkiv er bevaret, og hvor det i givet fald opbevares. Derfor er der behov for at få publiceret så mange oplysninger om disse arkiver som muligt, også i de tilfælde hvor arkiverne ikke er tilgængelige. Om ikke andet kan en offentliggørelse spare overflødigt arbejde med opledning af arkiverne andetsteds. Trods disse ord skal der dog ikke her mangle en opfordring til Rigsarkivet om, foruden den i forordet lovede oversigt over private institutioners arkiver, at fortsætte efter samme retningslinjer med oversigter over de offentlige samlinger, selvom formen bliver primitiv og indholdet kortfattet.

Helle Linde

Skolehistorisk materiale

OVERSIGT OVER SKOLEHISTORISK MATERIALE I LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND M.M. *1. Bind De gejstlige arkiver, iv s., s. 1–117; 2. Bind De verdslige arkiver med tillæg omfattende både gejstlige og verdslige arkiver, i s. 118–270. Udgivet af Landsarkivet for Sjælland m. m. og Institut for Dansk Skolehistorie. København 1971. Ikke til salg.*

Det kan efterhånden ikke være en hemmelighed, at skolehistorie i de senere år er blevet et emne med mange dyrkere, i 1973 endog genstand for en doktor-

afhandling. Det markante udgangspunkt blev taget i 1965 med oprettelsen af Institut for Dansk Skolehistorie, hvortil der er knyttet en forskning, som navnlig samler sig om skoleudviklingen i det 19. og 20. århundrede, og året efter stiftedes Selskabet for Dansk Skolehistorie, der fra 1967 har udgivet en Årbog for Dansk Skolehistorie, indeholdende afhandlinger, oversigter, anmeldelser og en løbende skolehistorisk bibliografi. På selskabets program står bl. a. at virke for indsamling og bevaring af skolehistorisk materiale, og på dets initiativ nedsatte Dansk historisk Fællesforening sit skolehistoriske udvalg, som foruden sikringen af privat og lokalt opbevaret skolehistorisk materiale har stillet sig opgaven at tilvejebringe et overblik over de relevante kilder opbevaret i statsarkiverne. Det første resultat foreligger med oversigten over skolehistorisk materiale i Landsarkivet for Sjælland m. m., udarbejdet af Birgit Lauesgaard på grundlag af arkivets registraturer, mens landsarkivet står for den endelige redaktion.

Som arkivregistatur synes oversigten her i landet at repræsentere noget nyt, idet den er tværgående, dvs. registrerer hvad der foreligger af materiale til et enkelt emnes(institutions) historie i principielt alle landsarkivets arkivfonds. Må man savne en redegørelse for den administrative sammenhæng, får man til gengæld et samlet overblik over hvad arkivet rummer af interesse. Alle skolehistorikere kan her bekvemt, uden at foretage en rejse til landsarkivet og uden at bruge tiden på at gennemgå dets mange forskellige registraturer, sondere de arkivalske forskningsmuligheder. De forbehold der i indledningen tages med hensyn til fuldstændighed og konsekvens gælder formentlig i samme grad arkivets egne registraturer og designationer, så i den henseende bliver næppe nogen snydt. Dog burde der nok udtrykkeligt være gjort opmærksom på, at privatarkiverne og håndskriftsamlingen ikke er inddraget, altså f. eks. ikke skolebestyrer Slomanns arkiv (ad s. 206–07), Chr. Th. Christensens samlinger vedr. Borgerdydsskolen på Christianshavn (ad s. 210–14), G. L. Wads samlinger til Herlufsholms historie og Willum Johansens stilebog fra 1609–10. Et plus er de – trods alle betænkeligheder – udarbejdede sted- og sagregistre. Så ufuldstændigt dækkende de end er på grund af registreringens form, støtter de dog publikationens formål, at yde hjælp til en første orientering.

En analyse af det brogede materiale i institutionernes og lokaladministrationens mange fonds ligger uden for rammen af en anmeldelse. Derimod forekommer det påkrævet at sige et par ord om oversigtens noget uoversigtlige redaktion og tilrettelæggelse. Den anvendte billiggørende reproduktionsmetode er formentlig en forudsætning for at planen overhovedet kunne iværksættes. Godt at det lader sig gøre, men hvorfor ikke drage nytte af almindelig god bogskik? Der henvises jævnligt til noget ikke nærmere forklaret, som kaldes »guiden«. Det er ikke uden videre klart, at der hermed tænkes på Harald Jørgensen: Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse, København 1966. Det er svært at se fordelen ved at der ikke er sat rygtitel på de to bind, og hartad ubegribeligt, at der ikke findes nogen indholdsfortegnelse. Man aner ikke, hvilke fonds oversigten dækker, før den

bogstaveligt er gået igennem blad for blad. Dette er så meget mere beklageligt som et stort tillæg s. 217–56 rummer adskillige supplementer til foregående afsnit. Har man f. eks. fundet frem til amts- og amtsstuearkiver s. 118–23, bliver det vel nærmest et tilfælde, om man også når videre frem til det nok så omfattende tillæg vedrørende samme arkivgruppe s. 223–36. Når Fællesforeningen, som bebudet i Årbog for Dansk Skolehistorie 1972, udsender et nyt oplag, så at publikationen vil kunne erhverves at alle interesserede, bør disse forhold rettes. Først da vil det store og nyttige arbejde, som her er gjort, komme umiddelbart til sin ret.

Harald Ilsøe

Fyldig bibliografi

NORDISK RÄTTSHISTORISK LITTERATUR 1956–65. *En bibliografisk förteckning sammenställd av Signe Carlsson. Skrifter utgivna av Instituttet för rättshistorisk forskning, grundat av Gustav og Carin Olin, Serien I: Rättshistoriskt bibliotek. Bd. 19. Stockholm 1972. 281 s., 50 sv. kr.*

Retshistorikeren er på grund af sit fags placering mellem juraen og historievidenskaben stillet over for ganske særlige bibliografiske vanskeligheder. At følge med kræver et overblik over værker og afhandlinger inden for flere videnskabsgrene og spredt over et meget stort antal fagtidsskrifter, både danske og udenlandske. Det må derfor hilses med ganske særlig glæde, at førstebibliotekar ved Lunds universitetsbibliotek fil. dr. Signe Carlsson har udsendt en omfangsrig retshistorisk bibliografi omfattende den nordiske retshistoriske litteratur for årene 1956–65. Bibliografien fremtræder som en fortsættelse af de tidligere bibliografier for årene 1941–49 og 1950–55 af Hillevi Vretblad, der er trykt i Rättshistoriska studier I og II. Den foreliggende bibliografi er langt mere omfattende end sine forgængere, der er således foruden bogfortegnelsen ialt gennemgået ca. 180 skandinaviske og enkelte tyske samt estlandske periodica. Det må betragtes som særlig værdifuldt, at der herunder befinder sig en række danske lokalhistoriske publikationer, der jo ofte skjuler afhandlinger af høj videnskabelig lødighed og almeninteresse. Bibliografien omfatter ialt knap 2000 numre, systematisk fordelt efter emne med talrige krydshenvisninger efter et nummereringssystem. Bibliografien indledes med henvisninger til bibliografiske værker, arkivvidenskab, retskildepublikationer, filologiske arbejder og samleværker. Derefter følger bibliografien de traditionelle juridiske discipliner. Overblikket lettes af et register over navne, titler samt vigtige opslagsord. Det er endvidere nyttigt, at der i vidt omfang er henvist til anmeldelser af de omtalte værker. Endelig bør fremhæves, at værket fremtræder i det for Instituttet för rättshistorisk forskning vanlige smukke udstyr. Den valgte afgrænsning af de værker, der er medtaget i bibliografien må i det hele anses for vellykket. Udgiveren

har således ikke medtaget avisartikler, men derimod søgt at medtage duplikeret, stencileret, off-set og andet ikke bogtrykt materiale. Dette må anses for værdifuldt. Trykkeomkostninger og overhovedet en øget anvendelse af moderne tekniske hjælpemidler har begunstiget udsendelsen af ikke-trykte afhandlinger, hvis eksistens det ofte er vanskeligt at skaffe sig kendskab til. Det er et område, hvor der i høj grad er behov for et registreringssystem. Den næste tiårs bibliografi vil på dette område stå over for store vanskeligheder, som forhåbentlig ikke vil blive skyet, i et forsøg på at give et overblik over den del af den retshistoriske litteratur, der er udkommet i denne ofte uskønne, men økonomiske form. Et andet problem er, i hvilket omfang, der bør ske omtale af de retshistoriske indledninger, der findes i en række juridiske værker. Henvisninger hertil er således ikke medtaget, uanset at der i disse tilfælde ofte er tale om rets- eller idéhistoriske nydannelser eller dog sammenfatninger af værdi for retshistorikere i almindelighed.

Et så velgennemført bibliografisk arbejde som det foreliggende gør ikke blot krav på ros, det forpligter til en fortsættelse, der for indeværende tiårs vedkommende allerede imødeses med forventning.

Endelig bør i denne forbindelse bemærkes, at en oversigt over dansk retshistorisk litteratur findes i den nylig udkomne Dansk juridisk bibliografi 1950–71, udarbejdet af Jens Søndergaard, s. 463–71.

Ditlev Tamm

En udgravningsberetning med usædvanlige kvaliteter

GÜNTER P. FEHRING: UNTERREGENBACH. KIRCHEN. HERRENSITZ. SIEDLUNGSBEREICHE. *Die Untersuchungen der Jahre 1960–1963 mit einem Vorbericht über die Grabungen der Jahre 1964–1968. (Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg Band 1. I. Text. 311 S., II. Beilagen. III. Tafeln. Verlag Müller & Gräff. Stuttgart 1972).*

Unterregenbach er i dag en beskeden landsby med knapt 100 indbyggere. Siden 1880, da man fandt en velbevaret karolingisk krypt under landsbyens præstegård, kun en snes meter nord for den middelalderlige sognekirke St. Veit, har stedet påkaldt sig kirkearkæologisk interesse. En serie udgravninger, som dr. Günter P. Fehring har foretaget her siden 1960, har tilfulde bekræftet lokalitetens tidlige betydning. I Unterregenbach har der – inden for samme indhegning – ligget en »kirkefamilie« fra tiden omkring år 800. Ældst er krypten, til hvilken der har sluttet sig en ganske anselig basilika, 49 meter lang. Under sognekirken var der betydelige rester af en næsten jævnaldrende, enskibet kirke, der i sit gulv havde to ejendommelige korsformede kanaler, af Fehring tolket som relikviegrave. Engang i 1000-tallets midte blev den lille kirke afløst af en basili-

ka, og der lå nu to treskibede kirker side om side. Ved samme tid opførtes lige øst for indhegningen nogle stenbygninger, antagelig *turris et curia* i en befæstet stormandsgård.

Mangelen på skriftlige kilder gør det vanskeligt at forklare stedets ældste historie. Et brev fra 1033 fortæller, at Regenbach tidligere var kejserinde Giselas arvegods, men nu tilhører kirken, og Fehring mener, at der må være tale om en form for klosteranlæg. Hvis tolkningen af korskanalerne i sognekirken er rigtig, skal man nok tillige lægge stor vægt på stedets mulige betydning som mål for fromme valfarter. Det siden 1500-tallet dokumenterede Veitsmarkt kan være et langt ældre fænomen.

Omkring år 1240 blev anlægget ramt af en altødelæggende katastrofe. Den store basilika blev jævnet med jorden, og den befæstede storgård forsvandt. På dens plads ligger dog endnu landsbyens største bondegård. Kun sognekirken genopstod efter branden, som Fehring forsigtigt sætter i forbindelse med grundlæggelsen af en borg på det nærliggende Langenberg.

Som arkæologisk publikation står værket om Unterregenbach i særklasse. Det er en smuk og statelig bog i tre bind, imponerende både i planlægning og udførelse. Intet er overladt til tilfældighederne. Med sin skematiske opdeling i fundområder og kronologiske perioder og inden for hver af disse i *Befunde* og *Ergebnisse* synes værket umiddelbart vanskeligt tilgængeligt, for ikke at sige uoverskueligt. Men på forbavsende kort tid bliver læseren fortrolig med systemet, der rummer store fortrin, især ved udredningen af komplicerede stratigrafiske forhold. Dokumentationsniveauet er usædvanligt højt, og fremstillingen er til det yderste pertentlig og detailleret. Et minus ved systemet er de mange gentagelser, der må til, for at læseren kan følge med, og man kunne nok mene, at endog en meget betydelig del af de fremlagte enkeltoplysninger er af så speciel karakter, at de kunne være forblevet i de interne udgravningsrapporter. Men når udgiverne – Landesdenkmalamt Baden-Württemberg – har villet bekoste udgivelsen, således at bogen kan erhverves til en manérlig pris, skal vi andre sandelig ikke gøre vrøvl over, at arbejdet er udført godt og grundigt. Denne fremragende bog kalder på beundring og bør blive et eksempel til efterfølgelse.

Olaf Olsen

Norsk kildeudgave

SKATTEMATRIKKELEN 1647, *udg. af Norsk lokalhistorisk institutt, Universitetsforlaget Oslo, pr. bd. 48 n. kr.*

Med støtte fra Norges almenvitenskaplige forskningsråd har Rolf Fladby og Hans Try siden 1969 udsendt 9 af 12 planlagte bind af det vældige værk, som samlet kaldes skattematrikkelen.

En anmeldelse af en kildeudgave har normalt først og fremmest til formål at gøre en kreds opmærksom på udgavens eksistens; dernæst kan der være grund til at vurdere selve udgivelsesmåden, der jo altid kunne være anderledes, så sandt som enhver udgivelse, når bortses fra fotografering, samtidig er en fortolkning. Selv om dette værk næppe vil finde mange købere i Danmark, fortjener det omtale som et bemærkelsesværdigt eksempel på en udgivelsesform.

De færreste har vel præsent, at Hannibal Sehested som statholder i Norge i sine bestræbelser på at udskille den norske finansforvaltning fra det øvrige riges fik gennemført en skattereform, hvorved en del småskatter blev erstattet med en samlet årlig skat, kontributionen eller landsskatten. Mens man i begyndelsen opererede med tre gårdstørrelser, sættes med skattebrevet af 2. juni 1647 skatten for den enkelte gård i forhold til gældende skyld (landgilde), dog under hensyn til den gamle inddeling i hele, halve og »øde« gårde. Eftersom det også havde skattemæssig betydning, hvem der ejede de enkelte gårde, »havde bygselen« (bortfæstningsretten) som det udtrykkes, og hvor meget landskyld hver gård svarede, blev der brug for mere end blot et mandtal over skatteydere som i danske lensregnskaber, og disse omstændigheder kan man nu takke for en næsten fuldstændig jordebog over landet. Dette siger endda ikke lidt, da ejerforholdene i Norge langtfra var en fjeldvariant af de danske. I overensstemmelse med adelens langt mindre betydning, træffer man jordejere i alle størrelser: odelsgodset (selvejer- eller rettere det bondeejede gods) udgjorde over dobbelt så stor en andel som adelsgodset på denne tid. Matriklen ordner gårdene sognevis og derefter i størrelsesgrupper (ikke omvendt som indledningen har det). Selv om vi befinder os hinsides matrikelnumrenes tid, gør de særegne norske forhold, at man langt lettere kan identificere den enkelte gård, end tilfældet ville være i samtidige danske jordebøger, da norske gårde i næsten alle tilfælde har navne.

At dette værk er af stor værdi for rigshistorisk forskning er indlysende – de mange oplysninger kan danne råstof for talrige sociale og økonomiske studier – men at samtidig lokalhistorikere over hele Norge har fået en »vejviser 1647« gør det til noget enestående. Udgiverne er kommet egns- og personalhistorikere – det formentlig største antal købere – imøde ved at forsyne hvert bind med næsten identiske indledninger, men netop for et værk, der vil appellere til amatørhistorikere af alle slags, forekommer indledningen dog meget spartansk, idet den stort set indskrænker sig til et referat af skattebrevene og nødtørftig forklaring på opstillingen. Ejendomsstrukturen forudsættes bekendt, og ordforklaringer findes ikke. Man kunne også ønske større udførlighed hvad angår materialets fuldstændighed og afgrænsning. F. eks. omtales i skattebrevet fiskere, men medtager mandtallene kun fiskere uden for byerne, og ligeledes med håndværkere? Og hvordan lå det med byernes jorder? Til gengæld finder man udmærkede registre bag i hvert bind, som rækker over person- og stednavne, og gør, at værket er let at bruge. En god idé er desuden de overskuelige kort, som sammenstiller den administrative inddeling i fortid og nutid. Hvad selve opstil-

lingen angår, er der tilstræbt en ensartethed, som forlæggene ikke har, og dermed kan brugerne kun være tjent. Med nærmere forklarede begrænsninger er teksten gengivet ord- og bogstavret. Man kan spørge om det er umagen værd nogle tusinde gange at skelne mellem seks–syv forskellige stavemåder for »bygsel«, og i betragtning af det meget begrænsede ordforråd i matriklerne ville filologien næppe have lidt større tab ved, at bogstavretheden blev begrænset til navne og stednavne. Men det er naturligvis altid et problem, hvorvidt og i hvor høj grad man skal normalisere og dermed berøve brugeren glæden ved at stå over for den karske tekst. I et land med flere skriftsprog kan det måske rejse større problemer end det løser, hvad man erindres om i indledningen, som forekommer i to sproglige versioner. Helle for den, der forstås umiddelbart af de norskes naboer!

Når udgaven fortjener at bemærkes af andre end de potentielle brugere, skyldes det også det mere tekniske. For få år siden ville man ikke have syntes, at en bog trykt med formindsket maskinskrift i off-set var en rigtig bog. Men de stigende priser på traditionelle trykkeformer gør imidlertid, at man efterhånden kommer til at affinde sig med ny former. Ingen synes vel, at det maskinskrevne satsbillede er kønt, uanset hvor nydelige typerne, som her, kan være. Variabel længde for de enkelte bogstaver er et fremskridt, men der er alligevel for meget luft imellem, til at læseligheden kan måle sig med bogtryk. Endelig er der den højre margin, som normalt må blive som den kan, hvis opsætningen ikke skal blive for tidkrævende. Til en opgave som den foreliggende betyder disse ting imidlertid mindre, da man ikke læser teksten ud i én køre, og klummen desuden rummer en masse luft. Den lige højre margin får man desuden forærende af kolonner ved linieslut. Teknisk demonstrerer udgaven en bogform (herhjemme anvendt af Erhvervsarkivet), som skulle have gode muligheder for at blive accepteret til tabelprægede kildeudgaver, arkivregistraturer og lignende, hvor nytten går forud for skønheden. Hvem sagde Christian 5's matrikel?

Jørgen H. Andersen

Danmarks rikdom til skue

DANMARK. HISTORISK BILLEDBOG I–IV. *Udgivet af Dansk Historisk Fællesforening under redaktion af Jørgen Paulsen (billeder) og Erik Kjersgaard (tekst). Forfattere: P. V. Glob og Erik Kjersgaard (bind I), Svend Ellehøj og Finn Askgaard (II), Johan Hvidtfeldt (III), Kristian Hvidt og Ole Karup Pedersen (IV). Hillerød 1969–71. Indb. og i kasette, Særpris 165 kr. – leveres og i 4 månedlige rater.*

Disse fire bind »historisk billedbog« kan imponere og glede en på samme tid og på mange måter. Danmarks rikdom av historisk billedstoff er her lagt frem

i et omhyggelig utvalg, som spenner over mere enn 12.000 år, fra »Det nyfødte land efter istiden« til »Ungdomsoprør og Frøstruplejr« og »Den nye Lillebæltsbro, indviet 21. oktober 1970«. I en alminnelig historikers øyne virker alle de 500 valgte billeder gode i seg selv og godt gjengitt, bortsett fra at farvene mangler, av selvklare økonomiske grunner. Den redaksjonelle presentasjon tar i like grad hensyn til billedene selv som til det store publikum verket vender seg mot. Vanlige normer for oppsetning følges i regelen, men brytes når billedets egenart krever det, eller når det kan øke illustrasjonsverdien, som når hovedbilledet på høyre side av oppslaget blir supplert med mindre milleder på venstre side, der ellers en sammenhengende tekst råder grunnen alene. Denne tekst kan sette billedene inn i en historisk situasjon eller prosess, men den er ikke en billedtekst i og for seg. Billedtekstene er formet særskilt og i to utgaver: én utførlig med opplysninger om proveniens m. v. i en billedfortegnelse bak i hvert bind, og én ved eller under selve billedet, som knapt og klart angir hva eller hvem det forestiller. Man kan i dette verk blade fra billede til billede og ta direkte kontakt med hvert enkelt av dem uten forstyrrelser eller forklaringer av noen art. Men man kan også lese billedboken som en fire binds illustrert Danmarkshistorie, hvert bind med hundre små kapitler.

Det innbyrdes forhold mellom disse kapitler er ikke av samme art i hvert bind eller halvbind, og det er heller ikke forholdet mellom tekst og billeder i hvert oppslag.

I den første, arkeologiske del av bind I er den nære sammenheng mellom tekst og billede en selvfølge, fordi arkeologens materiale jo nettopp er materielle fortidslevninger av den art som blir avbildet. Men det er meget langt fra at P. V. Glob gir oss en rekke arkeologiske funnbeskrivelser. Det er de kulturhistorisk interessante trekk ved de avbildede funn han fremhever, og gjennom dem føyer hans halvhundre småkapitler seg sammen som perler på en snor til en meget nær sammenhengende dansk kulturhistorie i »forhistorisk« tid. Det er blitt mulig ikke bare fordi billedutvalget er representativt, og heller ikke bare fordi Glob trekker inn annet materiale i tillegg, nevnt og unevnt, men også fordi han i høyere grad enn mange arkeologer tolker materialet historisk, som vitnesbyrd om menneskers liv i samfunn gjennom tidene.

En tilnærmet sammenhengende dekning av hovedpunktene i utviklingen blir vanskeligere i senere tidsrom, allerede fordi billedboken jo ikke i synderlig grad kan gjengi de skriftlige kilder som er hovedmaterialet i »historisk« tid. Men dertil kommer at billedmaterialet lenge samler seg om toppene i samfunnet og etter hvert mest om enkeltpersoner og deres byggverker. Det endrer seg først avgjørende i den nyeste tid, da også massene gjør seg gjeldende i billedstoffet, bl. a. takket være fotograferingen. I bind IV av billedboken, som gjelder tiden etter 1864, blir materialet stadig bedre skikket til å bære en sammenhengende historiefremstilling. Spesielt interessant og lærerik for mange er »samtidshistorikeren« Ole Karup Pedersens tekst om den nyeste tid, fra 1920 til 1970. I de eldre perioder står Johan Hvidtfeldts bind III i særklasse; hans prøvede mesterskap

i å legge faglig innsikt frem i folkelig form fornekter seg ikke, selv om han i sitt tidsrom 1750–1864 for en del går ut over sine gamle enemerker. Men Hvidtfeldts ypperlige tekst har i mange oppslag bare en helt nødtørftig forbindelse med billedene.

Den intimeste sammenheng mellom billeder og tekst er naturlig nok å finne i tekstredaktøren Erik Kjersgaards forfatterbidrag, som gjelder middelalderen i bind I. De fleste av hans tekster er – eller rommer – billedkommentarer, og fine, stundom beåndede kommentarer. Men det er kommentarer som ikke bare søker å trenge inn i den avbildede tings eiendommelighet, men også ut i dens miljø og til de historiske perspektiver det åpner. Et meget vidt perspektiv åpner Kjersgaard i forbindelse med et av de meget få motiver fra bøndenes forhold som finnes i billedbokens behandling av tiden mellom 800 og 1750 – i halvbindet om middelalderen er bondemotivet såpass enestående at oppslaget likefrem har fått titelen »Bønderne«. »Det er sagt«, begynner kommentaren til en bibelsk pløyescene, »at Danmarks historie i bred almindelighed snarere er overklassens historie end folkets. Man kan efter bedste evne søge at rette op på denne skævhed, men det er svært. Underklassen skrev ingenting. Hvad de gjorde og sagde, ved vi kun fra det, der blev sagt og skrevet om dem af andre – af overklassen«.

Dette historikerutsagn røber en negativ side ved det redaksjonelle program som er fulgt i billedbokens behandling av dansk historie i eldre tid. Det er riktig nok at bøndene – den tids underklasse – ingenting skrev. Men hva skrev overklassen om dem? Hva skrev konger, bisper, riksråder og andre godseiere om bøndenes plikter og ytelser i sine jordebøker og sine lover? Det sier tekstene i billedboken lite om, enda det lett kunna ha kommet inn i tilknytning til billeder av herrene og deres prakt – like lett som det citerte historikerutsagn av verkets tekstredaktør.

Danmark var et rikt land så lenge jord var den viktigste rikdomskilde. Det står klart ikke minst for en historiker fra et land som under disse forhold ble meget fattig, til slutt så fattig at det ikke kunne være et »konningerige for sig«. Det er megen historisk realisme i et redaksjonsprogram som stiller Danmarks rikdom til skue, og som konsentrerer seg om rikdommens produkt og dens vokter, staten, i så høy grad som billedboken gjør. Men full historisk realisme blir det ikke når man i tilsvarende grad forsømmer det store flertall av folket som skapte denne rikdom – de danske bønder som ble underklasse. Også dette står spesielt klart for en historiker fra Norge, hvor bøndene ikke ble underklasse.

Men det er også min eneste anke mot et verk som på alle andre punkter imponerer meg og vil bli til varig glede.

Andreas Holmsen

Folkelæsning

PETER RIISMØLLER: SULTEGRÆNSEN. *Nyt nordisk Forlag. København 1972. 139 s. 39.90 kr.*

Da Peter Riismøller i 1966 udsendte *Sultegrænsen* første gang, skete det som festskrift for et kølehusfirma i Aalborg. Oplaget var kun 500, og bogen kom ikke i boghandelen. Mange anmeldere, deriblandt også undertegnede i Fortid og Nudtid (bd. XXIII, s. 194 f), appellerede dengang til forfatteren om at sørge for, at denne fængslende og rystende skildring af fattigfolks evige kamp for at holde sig på den rigtige side af sultegrænsen kom ud til et større publikum.

Rissmøllers svar var, at han ønskede at udbygge bogen, inden dette skete. Den nye udgave, der udkom i 1972, er da også mere omfattende og – man ville have forsvoret det – om muligt endnu bedre end førsteudgaven. Man kan savne Carlo Wognsens fine tegninger, der ledsagede denne, men må indrømme, at den nye udgaves nye og især gamle fotografier yder emnet større retfærdighed.

Denne bog bør blive folkelæsning. Den bør også benyttes flittigt i skolerne, hvor den kan være med til at nedbryde den barriere af beskæmmende uforstand og snæversind, der i et af verdens rigeste lande findes over for kravet om hjælp til udviklingslandene.

Olaf Olsen

Adelig opdragelse mellem reformation og enevælde

BIRTE ANDERSEN: ADELIG OPFOSTRING. *Adelsbørns opdragelse i Danmark 1530–1660. Institut for Dansk Skolehistorie. København 1971, 166 s. Ill. Gads Forlag. Kr. 34.50.*

Opfostring er et flertydigt og meget perspektivrigt begreb. På den ene side er forældregenerationens idealer nedlagt i den opdragelse, der bliver børnene til del, og på den anden side udgør opdragelsen selve grundlaget for disses holdninger og livssyn. Gennem studiet af opdragelse har man gode muligheder for at nå frem til et præcist signalement af en periode og dens mennesker. Cand. mag. Birte Andersen har påtaget sig den ingenlunde lette opgave at skildre adelig opfostring under adelsvælden, tidsrummet fra 1536 til 1660, hvor denne klasse var absolut dominerende i det danske samfund, men samtidig et tidsrum med spredte og for dette emne ganske tyndtflydende kilder.

Litteraturen om emnet er sparsom, og forfatteren har opsøgt store mængder af primærmateriale, først og fremmest ligprædikener, af hvilke der er benyttet ca. 350 trykte som udtrykte. Nogle selvbiografiske optegnelser har også vist sig

nyttige, ligesom et par undervisningsinstrukser og tre latinske stilebøger. Breve og slægtsbøger har derimod ikke været særlig indholdsrige kilder i denne sammenhæng. Ifølge forfatteren er formålet at vise, »hvorledes danske adelsbørn blev opdraget og undervist 1536–1660«. De forskellige former for optugtelse skildres, ligesom der gøres rede for, hvem der tog sig af børnene, og hvor opdragelsen fandt sted. En vigtig, men vanskelig side af sagen er selve undervisningens indhold. Forfatteren har på grund af det spredte kildemateriale valgt at gå tematisk og ikke kronologisk til værks, hvilket forekommer rimeligt. Ialt indgår ca. 640 adelsbørn i undersøgelsen, fordelt på ca. 260 piger og ca. 380 drenge med hovedvægten på tiden indtil 1600. Man følger drengene indtil de begiver sig ud på den store europæiske uddannelsesrejse, mens pigerne først slippes ved trolovelse eller indgåelse af ægteskab. Der er således en skævhed, idet drengene ikke observeres så længe som deres søstre, og dette er i dobbelt forstand uheldigt, da en meget væsentlig del af den maskuline opdragelse netop bestod af den langvarige udenlandsrejse.

Efter dette indledende afsnit med redegørelse for mål og midler gives et kort rids af den europæiske baggrund og forholdene herhjemme. De humanistiske og reformatoriske strømninger nåede som bekendt også Danmark i begyndelsen af det 16. århundrede, og de kom selvsagt til at spille en væsentlig rolle for adelens livssyn og hele opfostringsideal. Samtidig begynder de første pædagogiske skrifter at udkomme på dansk, og da den gamle ridderopdragelse ikke længere følte tilstrækkelig for de kommende adelige administratorer, måtte adelsbørnene i stigende grad tilegne sig en boglig dannelse. Det var sådanne tanker, som førte til oprettelsen af skolerne Herlufsholm og Sorø i slutningen af det 16. århundrede.

Bogens to hovedkapitler behandler børneopdragelsens former samt opdragelsens og undervisningens indhold. Vi hører om optugtelsen i de adelige hjem, herunder hos slægtninge, og det er forfatterens fortjeneste imod den gængse opfattelse at påvise, at de mange børn, der sendtes i huset hos medlemmer af familien, i regelen kom til forældrenes egen generation. Opfostring uden for hjemmet kunne foregå mange andre steder end hos slægtninge, for eksempel hos gruppeopdragere som Holger Rosenkrantz, Tyge Brahe, Birgitte Gøje og mange flere. For pigernes vedkommende kunne forældrene endvidere vælge at sende døtrene til et af de klostre, som fik lov at bestå efter 1536, først og fremmest i Slesvig og Holsten, men også i Maribo. Mange drenge indlogeredes hos professorer i København, men kun et fåtal immatrikuleredes. Hoffet tog sig af en del adelsbørn, dog hovedsagelig drenge, der fungerede som legekammerater for prinserne eller som edelknaber. Forfatteren påviser, at et ret betydeligt antal drenge (98) søgte latin- og navnlig katedralskolerne. Herlufsholm og Sorø skolerne havde såvel adelige som borgerlige elever, mens det af Christian IV i 1623 oprettede ridderakademi i Sorø var forbeholdt adelen. Senere demokratiseredes det, og siden fik akademiet endog status som universitet – det andet på dansk grund. Sorø akademis oprettelse medførte blandt andet, at et ringe tal

søgte latin- og katedralskolerne samt at tidspunktet for udenlandsrejsens tiltræden forhaledes nogle år – fra ca. 12–18 årsalderen til ca. 17–21. Den undervisning, som fandt sted hjemme på godserne, blev i regelen forestået af ældre studenter af borgerlig herkomst.

Medens det således er lykkedes forfatteren at give et overbevisende og dækkende billede af opdragelsens former, har det været ulige vanskeligere at skildre dens indhold. Man lagde vægt på god optugtelse og foragtede lediggang. Gudsfrygt og fromhed var de væsentligste dyder, og religionsundervisningen en daglig foreteelse. De små børn modtog fællesundervisning med bønner, salmer, bibellæsning o. s. v. Siden skildtes kønnenes veje. Som legetøj havde de dukker (også drengene), gyngeheste, skrivetavler, papir, blæk, bøger og tavler med billeder samt måske en perspektivkasse. De dyrkede boldspil, mens kort og terninger var bandlyste. Mange havde husdyr, især hunde og fugle, enkelte også aber. Begge køn oplærtes i de elementære fag – læsning, skrivning og regning, mens sprogundervisningen hovedsagelig forbeholdtes drengene, der læste rigeligt med latin »ganske afgjort deres vigtigste fag«. De levende sprog som fransk, italiensk og tysk blev også terpet, dog langt fra i samme omfang. Tysk var modersmål for mange, og en del af lærerne var tysksprogede, ligesom nogle af forelæsningerne på Sorø akademi holdtes på dette sprog. Pigerne fik normalt ikke megen boglig dannelse udover elementærfagene. Til gengæld lærte de husførelse og håndarbejde. De skulle koge, bage, brygge, sy, brodere, spinde, væve samt kniple og knytte. Lidt tid til musik og dans var der også.

I det afsluttende kapitel kan forfatteren med rette konkludere, at børneopdragelsen afspejlede de meget forskelligartede krav, datidens samfund stillede til adelsfruerne og adelsmændene. Fremstillingen er præget af eksempler, og spørgsmålet er naturligvis, i hvor høj grad disse er repræsentative. Birte Andersen vedgår, at hovedvægten ligger på de højadelige slægter, og man aner, at tiden før 1600 er forfordelt – ikke hvad angår antallet af undersøgte, men derimod antallet af eksempler. Det er formodentlig kildesituationen, der betinger dette forhold. Bogen er veldisponeret og nem at anvende. Selv om sigtet er langt bredere end det personalhistoriske, savner man et personregister. De mange bilag (ialt 11) råder dog i nogen grad bod herpå. Blandt disse finder man fortegnelse over de adelsbørn, som opdragedes hos slægtninge, differentieret efter køn samt efter moders eller faders familie. Her er en liste over de adelsfruer, som opdrog adelsdøtre samt over de drenge, der kom i huset hos professorer eller som søgte latin- og katedralskolerne. Vi får også en fortegnelse over de børn, som fik en del af deres opfostring ved hove, og til slut aftrykkes nogle meget givtige redegørelser for Wenzel Rothkirchs børns undervisning (1650) samt instrukser for børn fra samme tidsrum.

De mange værdifulde bilag rummer således et stort materiale, og man føler sig overbevist om, at Birte Andersen med sin bog har skildret den adelige opfostring 1536–1660 så godt, som det lader sig gøre på grundlag af de spredte og temmelig spinkle kilder. Til bogens kvaliteter hører også en række fortrin-

lige illustrationer med 12 børneportrætter og nogle gruppebilleder, som i sig selv udgør et betydningsfuldt kildemateriale. Bogen er smukt tilrettelagt med tiltalende opsætning og typografi.

John Erichsen

Finsk adel

EVA-CHRISTINA MÄKELÄINEN: SÄÄTYLÄISTEN SEURAELÄMÄ JA TAPAKULTTUURI 1700-LUVUN JÄLKIPUOLISKOLLA TURUUSA, VIAPORISSA JA SAVON KARTANOALUEELLA *The Social Life and Customs of the Gentry in Late XVIIIth-Century Turku, Sveaborg and the Savo Estates Area). Helsinki 1972 = Historiallisia Tutkimuksia 86. Ill. 270 s. English Summary.*

Forfatterens hensigt med bogen har været at undersøge de sociale og kulturelle forhold i de øverste lag af den finske befolkning med speciel interesse for den franske indflydelse og dens mulige afspejling i Finland. Primært ville undersøgelsen altså blive begrænset til den finske adel, men der inddrages også de akademiske kredse og nogle af de rigeste købmandsfamilier.

Forholdene i Finland må forstås ud fra landets samhørighed med Sverige. Under Gustav III var fransk kultur dominerende, og fra hoffet bredte inspirationen sig. Men Finland havde intet hof, som et af hovedafsnittene lyder. Tjenestegørende finske hoffolk, embedsmænd og officerer kunne fungere som formidlere, og iøvrigt besøgte kongen selv hyppigt Finland. Hermed er baggrunden skitseret, og undersøgelsen koncentreres derefter om tre lokaliteter med hver sit særpræg: Åbo, indfaldsporten for indflydelse vest fra, med landets eneste universitet og med et betydeligt borgerskab; Sveaborg, der var under opbygning i denne periode, hvor officerskorpset dominerede, mens Helsingfors endnu blot var i sin vorden, og endelig landskabet Savo, hvor en adelig godsejerklasse var toneangivende.

Så vidt det kan ses af det iøvrigt udmærkede resumé, har forfatteren fat på et interessant stof, men selv et fortræffeligt resumé kan kun give en antydning. Illustrationmaterialet – ialt 46 billeder – har desværre også deres begrænsede nytte, eftersom billedteksterne kun findes på finsk.

Holger Rasmussen

Udvikling eller afvikling af Norges træbygningskunst

HARALD LANGBERG: STAVKIRKER *København 1972 (eget forlag) illustreret. 71 sider. 38.50 kr.*

Harald Langberg fornægter ikke sin kærlighed til Norge. Den mere end anes som baggrund for det stærkt personlige erindringsbillede fra krigens – og efterkrigstidens – Norge »Håkon den Store« i samlingen »Arkitekturens oprindelse og andre perspektiver« fra 1963, netop et af de »perspektiver«, som udvider horizonten i disse essayistiske småstykker. Og den træder klart for dagen i den introduktion til Nationalmuseets udstilling af norske stavkirkeportaler foråret 1972, som han som chef for museets 2. afdeling nu har udsendt på eget forlag som »en hilsen til Norge i anledning af rigsjubilæet 872–1972«. På fødselsdagsbordet må det lille skrift have præsenteret sig smukt, tiltalende alene ved sit udvortes: pæne opslag, behageligt format og stort, velvalgt illustrationsmateriale. Helhedsbillederne kan nok virke lidt for gnidrede, men detaillerne er skarpe – og i overtal. Det fortjener særlig omtale, at illustrationerne virkeligt *illustrerer* den sammenhæng, de indgår i; det modsatte er efterhånden ikke helt sjældent.

Billedernes overflod til trods er Langbergs bog dog mindst af alt et »billedværk«, hvis forbindende tekst kan springes over efter behag. Skønt det skrevne fylder mindre end halvdelen af sidetallet og i hele sin enkle, uopstyltede form kun synes henvendt til den »dannede almenhed«, Langberg vel er en af de sidste, der skriver for, står der meget på de få linier. Der står også meget imellem dem, og det er nok mest ment som en lille hilsen til »de mange lærde venner«, forfatteren indledningsvis tilegner sit lille skrift.

Emnet appellerer utvivlsomt til megen åndfuld æstetiseren, men Langbergs fremstilling bæres af stor enkelhed. Alle kan følge med, da forfatteren i bogstaveligste forstand begynder fra grunden, d. v. s. fra selve bygningsgrunden. Når bygninger helt af træ har kunnet overleve i et fugtigt klima som det norske, skyldes det – foruden en stadig, mere eller mindre omhyggelig vedligeholdelse af tagets spån – den omtanke, hvormed den sårbare trækonstruktion er holdt fri af fugt fra neden. De »stave«, som stavkirkerne har navn efter, er de store sammenpløjede lodrette planker, der danner væggene, rejsningsved, som nordmændene selv kaldte dem. Mens Trelleborg-husenes jordgravede »stave« er rådnet over i løbet af en menneskealder, har stavkirkernes klaret sig til vore dage. En del af hemmeligheden er formentlig, at disses vægge i modsætning til andre bygninger ikke bærer sig selv, så lidt som loftet. Stavene udgør en »svævende« konstruktion på en fodrem, der er lagt hen over fire svære grundstokke, som igen hviler på et tørt underlag, f. eks. af sten inde under bygningen selv. Det er vigtigt at få dette træk frem, for ud fra dette (og andre) konstruktive forhold kan stavkirkernes principielle karakteristika afledes, således den »basicale« grundform med åben tagstol båret af stolper (»master«), der er tappet ned i de fire grundstokke og foroven afstivet ved buer (»knæ«) og kryds. Som det indre bliver også det ydre et logisk udtryk for stavbygningens tekniske struktur.

Nu er det jo klart, at de bærende syldsten ikke nødvendigvis efterlader spor i jorden og i hvert fald ikke »stolpehuller«, hvilket igen betyder, at det ikke altid vil være muligt at fastslå eksistensen af en oprindelig stavkonstruktion forud for en senere stenkirke. Og modsætningsvis slutter Langberg, at de spor af jordgravede konstruktioner, som danske kirkeundersøgelser i de senere år har bragt for dagen, ikke giver sikkerhed for, at vi i »Danmark har haft stavkirker, som de berømte norske«. Disse repræsenterer konstruktivt et senere trin, men heldigvis er der 1965 under kirken i Jelling påvist to rækker meget store sten, der kan have båret en trækirke af denne – man kunne fristes til at sige: norske – type. Omvendt synes der – hvad Langberg ikke meddeler – ved Christies udgravninger under Urnes kirke i Norge skabt vished for, at den ældste kirke på dette sted har været jordgravet.

Dette er for så vidt det nærmeste, Langberg her kommer det ømtålelige emne, der for mange forskere let bliver det alt overskyggende, spørgsmålet om kirkernes absolutte og relative kronologi. Det værdifulde katalog over de 27 endnu eksisterende stavkirker i Norge, der afslutter bogen, viser kun alt for tydeligt, hvor unøjagtig og tilsyneladende vilkårlig enhver datering er, fordi den bliver afhængig af ydre og ofte tilfældige »stiltræk« i en bygningstradition, hvis væsentligste drag er kontinuiteten. Generelt ses dog at de yngre forskere skyder byggetiden op i højmiddelalderen, mens det for en ældre generation af lærde synes at have været afgørende med en så tidlig og »oldnordisk« datering som mulig. For Langberg er den åbne dateringsramme, afgrænset af det norske ærkesædes oprettelse 1152 og den sorte død (ca. 1350), imidlertid tilstrækkelig, fordi han ikke som de fleste kunst- og kulturforskere er ude i det ærinde, at han for enhver pris vil finde *udvikling*. Ved synet af Urnes-skæringerne har han ikke følt at stå ved begyndelsen til en selvstændig norsk bygningskunst, men tværtimod registreret disse – hvad alle synes enige om – ældste stavkirkelevn i Norge som begyndelsen til *afviklingen* af en højt udviklet træbygningskultur, hvis ædleste blomster – vikingetidens høvdingegårde og kongehaller – ellers længst er visnet. Det interessante ved stavkirkerne er derfor ikke deres mulige relation til den sejrrigt fremtrængende stenarkitektur, men de træk, der peger bagud – det er som efterklange af et højaristokratisk træbyggeri, at han – og vi med ham – oplever Norges stavkirker.

Som tilfældige levn fra en stor og forfinet bygningstraditions slutfase er der naturligvis ikke megen rimelighed i at vurdere monumenterne efter »udviklingslinier« og søge efter træk, der fra det primitive peger frem mod den fuldt udviklede form. Også den, der ikke selv har stået ved Urnes og haft det storslåede skue over Sognefjorden, vil være tilbøjelig til at følge Harald Langberg i hans fornægtelse af den kunsthistoriske udviklingslæres dogmer. Som videnskabelig grundholdning synes denne for ham så karakteristiske opfattelse i hvert fald mere virkelighedsnær end den, der kun tillægger fænomenerne en betydning som stadier i et forløb.

Flemming Jerk

Enevældens kunstpolitik og arkitekturens internationale

KNUD VOSS: ARKITEKTEN NICOLAI EIGTVED 1701–1754. *Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. København 1971. 494 sider. Illustreret. 325 kr. heftet, 368 kr. indb.*

Unægteligt hører det attende århundredes bygningskunst ikke til de mest oversete afsnit af dansk arkitekturhistorie, udforsket siden forrige århundredes slutning og med stigende interesse og indsigt navnlig opdyrket i mellemkrigstiden, hvor Vilh. Lorenzen, Frederik Weilbach og Christian Elling gennemarbejdede periodens byggevirksomhed i alle hovedaspekter. Den stadige opvurdering af navnlig den modne enevældes byggeri har i særlig grad samlet sig om hofbygmester Niels Eigtved, eller Nicolai Eigtwedt, som han selv skrev sig; hvad navneformen angår går det foreliggende værk undtagelsesvis kompromissets vej. Endnu i Biografisk Leksikons 1. udgave (1890) må Eigtved finde sig i skulderklap som »om ikke en stor, så en højst agtværdig kunstner« (F. J. Meier), men kan godt fyrre år senere i værkets 2. udgave triumfere som et af »vor arkitekturs frodigste og fornemste talenter« (C. Elling). I mærkelig modsætning til denne biografiske karriere står den bibliografiske, thi hvor Thurah og Harsdorff allerede i 1920-erne blev vist i fuld legemstørrelse i Weilbachs stofmættede monografier, har epokens tredie og vel betydeligste skikkelse – med al respekt for O. v. Munthe af Morgenstiernes solide lille skrift – hidtil måtte savne fyldestgørende monografisk behandling.

Eigtveds kunstneriske fysiognomi og hovedværker er ganske vist for længst fastlagt i det væsentligste, og det først og fremmest af Christian Elling. Med udtalt sporsans og litterær indlevelse har han forfulgt både velkendte og upåagtede udsagn på snart sagt alle kunstens og kulturlivets gebeter, men netop derved har den omfattende indsats ikke undgået de spredte studiers karakter. Er end den samlede vægt af Ellings æstetiske analyser og kulturelle tidsbilleder meget betydelig, har den dog derved kun skærpet appetitten på en samlet, systematisk behandling af de mest centrale opgaver i det attende århundredes danske bygningskunst, opførelsen af Christiansborg og Amalienborg-kvarteret og af dens foretrukne mester Niels Eigtved. Ingen havde været nærmere til at løse opgaven end Elling selv, der også har henvist til et »under udarbejdelse værende skrift om arkitekten Niels Eigtved« (Amalienborg-Studier, 1945) samt i Paraden I (1958) bebudede en »samlet fremstilling af kunstens historie i Danmark under Enevælden«. Intet af disse projekter skulle dog blive virkelighed.

Forventningen til disse og andre publikationer fra fagets første mand i over en menneskealder har vel i nogen grad dæmpet forskningsaktiviteten, men omsider foreligger nu en stor, monografisk anlagt fremstilling af Eigtved ved dr. phil. Knud Voss. Det er et værk af mange dyder, der tjener alle delagtige parter til ære. Af ydre er det en ualmindelig pragtfuld publikation i stor kvart, fortræffeligt trykt og opsat, illustreret næsten til overflod med glimrende nyopta-

gelser ved fotograferne Ole Woldbye og Hans Christensen samt talrige velreproducerede originaltegninger og stik. I det indre lægges lige så iøjnefaldende kvaliteter for dagen ved forfatterens omfattende arkivstudier og grundige bygningsanalyser, fyldestgørende dokumenteret i noter, arkivregistrant og litteraturfortegnelse såvel som ved tekstens gennemarbejdede sprog og sikre æstetiske jugement. Men alle her nævnte og unævnte kvaliteter til trods er det nu ikke helt blevet den Eigtved-monografi, vi så længe havde set hen til.

Det er ikke over, hvad der står på siderne, at skuffelsen lidt efter lidt må melde sig, som over det, der *ikke* står der, eller vel rettere: ikke er kommet med. Som monografi er værket en torso, af fremtræden virker det som en samling afhandlinger, der indenfor deres afgrænsning giver dækkende og meget væsentlige bidrag til Eigtved-litteraturen. Talrige omvurderinger og nytolkninger fremlægges uden den hoveren, der ellers synes uadskillig fra kunsthistorisk forskning, meget står på linierne, men ofte endnu mere imellem dem. Hele synsvinkelen er imidlertid lagt for snævert, væsentlige sider af hofbygmesterens virke er ladt ude af betragtning, opgaver af både privat og offentlig karakter savner omtale eller er henvist til den afsluttende opsamlingsrubrik »mindre arbejder«. Eigtveds omfattende embedsforvaltning på nær direktørposten i Kunstakademiet berøres kun summarisk, hans industrielle engagement i norske stenbrud og det kgl. fajancemanufaktur »Blå Tårn« forbigås ganske, hans forhold til tidens øvrige danske arkitekter er næppe nok skitseret, og selv medbejleren Laurids de Thurah og bygningsvæsenets daværende chef Elias David Häusser finder kun spredt omtale. Undtagelsesvis kan Eigtveds betydning for eftertidens danske byggeri komme på tale, men hans private forhold og andre omstændigheder glider aldeles ud efter den mønstergyldige og medrivende fremstilling af ungdommens rejse- og studieår og de store livslange påvirkninger fra Berlin, Sachsen-Polen og München. Efter at de vigtigste forudsætninger for hans særlige stil er trukket op her bliver hovedpersonen selv en mærkelig isoleret skikkelse i sin samtids bygningshistorie. En mere tematisk anlagt gennemgang af Eigtveds ret koncentrerede byggevirksomhed kunne i flere henseender have været at foretrække. Dette er dog ikke en strukturel mangel, der svækker det store værk i samme grad som dets snævre og ofte vilkårligt virkende indholdsmæssige afgrænsning. Man kunne fristes til at tro, at forfatteren havde måttet gøre sig færdig under stort tidspres, eller at vigtige kapitler af hans manuskript var forlagt og det tiloversblevne uden videre sendt på gaden. Selv om forlagsbrochuren afviser muligheden for genoptryk, kan man kun håbe, at dr. Voss får mulighed for en genudgivelse i suppleret og kompletteret skikkelse af sit vægtige værk, der omsider har opridset Niels Eigtveds rette proportioner. Et fyldigt resumé på et af hovedsprogene turde også være en selvfølgelighed i et skrift, der så stærkt og rigtigt betoner bygningskunstens og kulturhistoriens internationalisme.

Disse indvendinger kan imidlertid ikke anfægte det foreliggende værks hovedfortjeneste, at have placeret den centraleste skikkelse i dansk attende århundre-

des arkitektur i sin rette europæiske sammenhæng. Som Eigtveds liv og virke står i det mest umiddelbare forhold til tidshistorien og enevældens kunstneriske bestræbelser, er fremstillingen klogt disponeret med særligt henblik på forholdet mellem kunsten og den herskende ideologi og rækker derved langt ud over det snævert topografisk-kunsthistoriske. Ved Frederiksstaden fremhæves således myndighedernes bevidste indsats for at »løfte anlægget op i et plan, hvor mulighederne for at nå betydelige kunstneriske resultater var til stede«. Det er rigtigt set, at enevælden drev en ganske klar kulturpolitik med Niels Eigtved som sit mest rendyrkede udtryk. En elitekultur, om man vil, men resultaterne tæller. Unægteligt fører netop den her fremlagte og nok så usædvanlige løbebane sit overbevisende sprog om en kvalitetssans, som datidens magthavere havde oparbejdet, om deres evner til at fremdrage og støtte talentet, deres fornemmelse for mennesket også uden for rangklasserne.

Den senere hofbygmester og oberst, hvis førstefødte søn to kongepar, ét regerende og ét tronfølgerpar sidenhen skulle stå fadder til, gennemløb midt i det enevældige standssamfund den mest forbløffende karriere. Bondefødt i Egtved under Skjoldenæsholm gods på Midtsjælland synes hans lykke først befordret ved godsherren, lensgreve Ferdinand Anton Danneskiold-Laurvigens velvilje. Kongeætlingen skaffede bondesønnen indpas hos sin fætter, Frederik IV, som gartner ved Frederiksborg slot, og derfra åbnede en kongelig anbefalingsskrivelse juli 1723 den videre vej frem via endnu et kongeligt fætterskab: August den Stærke, kurfyrste af Sachsen og konge af Polen. På sin mellemstation i Berlin findes Eigtved sidste gang beskæftiget som gartner (ved Charlottenburg 1724–25). Da den unge havebygger derefter gik til Warszawa, fandt han ansættelse som bygningskonduktør hos Carl Friedrich Pöppelmann, søn af der Zwingers berømte bygmester og som kongens personlige referent i byggesager selv en hovedperson i det sachsisk-polske bygningsvæsen. 1729 overflyttedes Eigtved til Dresden som løjtnant i det sachsiske ingeniørkorps, hvis chef var den franskfødte arkitekt Jean de Bodt; fire år senere trådte han fra med kaptajnsrang for på den danske konges bekostning at tiltræde sin egentlige studierejse til Italien.

At den unge gartnersvend har arbejdet hårdt for at nå så vidt, kan betragtes som sikkert; hans udrustning var næppe geniets, for hvem alt med ét slag lagde sig til rette, men nok den geniale arbejders, der smidigt forstod at vinde omgivelserne og vende omstændighederne til egen fordel. Væsentligt i denne forbindelse var vel også hans evne til at tage ved lære af andre og af erfaringen. Med Ellings kategoriske afvisning in mente – »Eigtveds menneskelige personlighed er stort set skjult for os, vi kender kun embedsmanden og kunstneren« – har dr. Voss med overbevisningens styrke af lutter småtræk forstået at forme sit portræt af en helt igennem tiltalende personlighed af samme lødige beskaffenhed, som kendetegner hans kunst. Det lykkelige tilfælde, som gentagne gange greb ind i Eigtveds tilværelse, har nok dybest set sin rod i disse personlige egenskaber, »dessen angerühmten guten Qualitäten« som hans sachsiske foresatte fremhævede.

Vigtigst for Eigtveds videre forfremmelse var det nok, at han under det

preussiske statsbesøg i Sachsen i 1730 mødte Poul Vendelbo de Løvenørn, Danmarks udsending i Berlin, der efter tronskiftet samme år blev hjemkaldt som chef for den danske hær og flåde med direkte referat til Christian VI. Over for den mægtige minister lagde den unge bygmester nu igen sin mærkelige evne til at vinde mennesker for dagen, der siden sikrede ham først Johan Schulins, senere Adam Gottlob Moltkes bevågenhed. Meget karakteristisk hørte Eigtveds velyndere til deres kongers intimeste omgang og mest betroede rådgivere i stort som småt. Løvenørn skaffede først sin protegé ansættelse som dansk løjtnant og en rejseunderstøttelse på 660 rdl. årligt de to år, han studerede i Italien, og deres bevarede korrespondance er en hovedkilde til forståelsen af Eigtveds udvikling. Allerede inden hjemkomsten september 1735 efter en sidste afpudsning af uddannelsen i München (Nymphenburg og Schleissheim) forelå dog hans udnævnelse til hofbygmester for Fyen og Jylland, men med særlige opgaver ventende i det under opførelse værende residensslot Christiansborg.

Som arkitekt har Eigtved en helt personlig note, umiskendelig ved facadeopstaltens rammelisén og forsænkede spejlfelt, vinduernes flade segmentbue, det høje beletagevindue, bosseringen af sokkel og de bærende led, valmtaget. På én gang selvsikker og beskeden sætter hans stil sig igennem overfor alle ydre og indre krav, pånødet ham først og fremmest af praktiske hensyn eller snævre økonomiske rammer. Statsfinanserne lagde deres snærende bånd på udfoldelsesmulighederne, og på Christiansborg nødvendiggjorde de skrabede budgetter en interiørstil, hvor udtryksfuld pointering måtte gøre det ud for overdådighed. Eigtved viste sit mesterskab ved at gøre en dyd af nødvendigheden og trak derved det længste strå i konkurrencen med Thurah. Kun ved de færreste opgaver stod så ubegrænsede pengemidler til arkitektens rådighed, at han, som i riddersalen i Moltkes Palæ, kunne give efter for sin oprindelige glæde ved »det voluminøse rumkorpus«, som han tilegnede sig på de bayerske slotte.

Betoningen af Eigtveds kunstneriske selvstændighed kan synes i modstrid med forfatterens grundige udredning af alle de forskellige påvirkninger og elementer, hvoraf hans stil fremgik. Dog i dette er intet skævt, om noget var det attende århundrede internationalismens tidsalder og da navnlig indenfor kunsten. »Oprindelighed« bliver let i denne sammenhæng et ord uden dybere mening. Forudsætningerne for Eigtveds arkitektur ser dr. Voss næsten udelukkende i Berlin og Dresden, hvor han også mødte det ensartet bebyggede gadebillede, hvis harmoniske værdier blev dyrket – ganske bevidst; »intet overflødigt i pynt og zirater, at arkitekten ikke fordunkles eller undertrykkes«. Som noget nyt fremhæves ikke mindst indtrykkene fra Berlin og slottene Charlottenburg og Oranienburg, men det var i Dresden, han tilegnede sig den borgerlige hustype med sokkelagtig stue, høj beletage og mezzanin. Italien satte nok dybere spor end dr. Voss vil indrømme det klassiske arkitekturland, Filippo Juvarras store franskprægede pilasterstil undtaget; og indflydelsen fra Francois Cuvilliés og München tillægges langt mindre vægt end sædvanligt. Frankrig lades næsten ganske ude af betragtning. Vendt mod Elling – men her som andet steds uden synlig brod –

betones det med fynd, at »fransk rokoko« ikke introduceredes i Danmark af Eigtved, men af billedhuggeren Louis Augustin le Clerc. »Det franske hos ham havde han tilegnet sig i Sachsen«, først og fremmest Zacharias Longuelunes liniestramme stil, der gik tilbage til Pierre Lepautre før 1700. Bag det hele anes Jules Hardouin-Mansart, og derved opstår det mærkelige forhold, at rødderne til det stilfærdigt-borgerlige københavnske gadebillede næres i den mest erklæret absolutistiske hofkunst, på »solkongens« Versailles. Og at Frederiksstaden, der var tænkt som det enevældige hofmilieus syntese, nu føles som et udtryk for et helt samfunds kunstneriske kultur. Smukkere minde kunne nogen herskende klasse næppe ønske sig.

Blandt det attende århundredes arkitekter blev Eigtved nok den centraleste, fordi hans indsats kom til at gribe dybest i dansk bygningsvæsen og trække de længste spor. Hans mindre end tyveårige virksomhed i hjemlandet omfattede de største opgaver, nogen dansk arkitekt har stået overfor, og de blev løst til samog eftertidens udelte tilfredshed: færdiggørelsen og indretningen af Christiansborg, palæer i by og på land, planlæggelsen af en helt ny bydel i København, af pakhuse og kirker. Han var den første, der arbejdede bevidst med hovedstadens havnefront og skabte endelig Nordeuropas monumentaleste pladsanlæg med Amalienborg og i den tilstødende bebyggelse et facadeskema af skelsættende betydning. Modsat Thurah, den store samtidige, der måtte se sig trængt både i hofgunst og arkitektursyn, viser Eigtveds hele mangfoldige værk en usædvanlig enhed i stil og udtryk, en finhed og præcision i beherskelsen, der måske røber et roligere kunstnerisk temperament, men en nok så sikker og nuanceret helhedsopfattelse. Denne stærke fornemmelse for det kunstneriske udtryk, selv hvor motivet er bragt på det enkleste niveau, var så langt finere udviklet end hos nogen anden dansk arkitekt, og betingede i det lange løb hans blivende betydning, selv da nyeste parisermode og Jardins indkaldelse (1755) truede hans kunstneriske overherredømme. Eigtveds patriciske hustype fra Frederiksstaden, er forudsætningen for Harsdorffs borgerlige byggeri, og igennnem Harsdorffskolens genrejsning af hovedstaden efter ødelæggelserne 1795 og 1807 kom arven fra Eigtved dybest set til at præge dansk byggeri langt op mod vor egen tid.

Flemming Jerk

Genfundet krigsbytte fra Frederiksborg Slot

POVL ELLER: FEM SØHANER. *Ett krigsbytte af Karel van Mander-billeder på Skokloster. (Skokloster-studier utgivna av Skoklosters slott no. 3). U.å. 26 s. illustreret.*

I sin disputats fra 1971 »Kongelige portrætmalere i Danmark 1630–82. En undersøgelse af kilderne til Karel van Manders og Abraham Wuchters virksomhed«

bebudede Povl Eller en nærmere meddelelse om fem billeder fra den portrætserie af fremmede gesandter og søkrigere, som Karel van Mander 1656–58 udførte til Frederik III. De 24 legemsstore hoftestykker blev prompte betalt med 50 rdl. hver, men led i øvrigt en krank skæbne. Næppe var de kommet til Frederiksborg og på plads »auff die Gallerey«, før Carl X Gustaf invaderede slottet og fandt så stort behag i dets udstyr, at han tog det meste af det med sig. Den trofaste Reinholt Vinskænk havde dog gemt syv af den nymalede serie, som efter krigen igen blev øget til tolv, ifølge Høyen »alle Originaler af C. v. Mander«, men så brændte slottet 1859 og med dem den resterende portrætsuite.

På den svenske feltherre, riksmarsk Carl Gustav Wrangels slot Skokloster ved Mälaren nordvest for Stockholm er dr. Eller imidlertid kommet over portrætter af de berømte nederlandske søkrigere Obdam, de Ruyter, de Witt, Floriszoon samt den yngre Tromp, og han har straks genkendt fem af de »tabte« Manderbilleder. Dvs. så vidt går han ikke lige med det samme. Billederne er usignerede og traditionelt tilskrevet tyskeren Matthias Merian d.Y., der virkede som en slags hofmaler for Wrangel under indretningen af det grandiøse slot, de portrætteredes identitet er ikke sikkert overleveret, og billedernes højde svarer ikke helt til den af Høyen angivne. Det bliver ganske spændende læsning, når forfatteren på trods af »bevidstheden om, at talrige kunstkyndige gennem tiden har betragtet dem uden at få mistanke«, går løs på portrætterne og med opbydelse af megen stringens og kombinationsevne får brikkerne – eller billederne – til at falde på plads. Bagefter kan de mange anstrengelser dog ikke helt siges fri af at virke som en videnskabelig tour-de-force, når det viser sig, at den lærde forsker hele tiden har siddet med facitlisten til de portrætteredes identitet, i form af van Manders specificerede regning.

Da billedernes anbringelsesforhold er af stor betydning for hele bevisførelsen, må det beklages, at den iøvrigt velillustrerede lille publikation savner en særlig optagelse af »lilla matsalen«, hvor de fem portrætter nu er anbragt som dørstykker. Den sekundære anvendelse af de røvede billeder har ført til, at en snes cm af højden er skjult bag rammeværket – ikke panelet, som Povl Eller skriver, men selve dørgerichtet, der er ført op om de nu næsten kvadratiske portrætter.

Det kan tilføjes, at »lilla matsalen« først synes indrettet 1672–73, da gulvet blev lagt med kalkstensfliser, loftet stukkeredes og den overdådigt skårne trækamin blev opsat, sidstnævnte for øvrigt ligeledes genanvendt gods og nøjagtig jævnaldrende med de landflygtige søhelte fra Frederiksborg.

Flemming Jerk

To portrætsamlinger

POVL ELLER: PORTRÆTSAMLINGEN PÅ GAMMELKJØGEGAARD. *Udgivet af Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg 1970. 92 s. ill. 23.00 kr.*

POVL ELLER: HVAD BLEV DER AF PORTÆTTERNE PÅ HIRSCHHOLM SLOT. *Udgivet af Museumsforeningen for Hørsholm og Omegn 1972. 96 s. ill. 27,60 kr.*

Et stadigt problem i den danske kunsthistorie er de mange ukendte kunstværker, der skjuler sig rundt om i privateje – ikke mindst på herregårdene. For portrætternes vedkommende har Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg igennem generationer gjort en stor indsats for at registrere og fotografere disse private samlinger, og over et par af dem er der også udgivet katalog, senest gælder det *Gammelkjøgegaard*, som museumsinspektør, dr. phil. Povl Eller har skrevet om.

Portrætsamlingen tæller 55 numre, som daterer sig mellem 1576 og 1863. I indledningen gøres rede for samlingens tilblivelse og de få kilder, der findes til belysning af den. Selve katalogen rummer biografiske data, meget udførlige billedbeskrivelser (et udmærket supplement til de ofte vanskeligt reproducerbare ældre malerier), oplysninger om påskrifter, signaturer, datering og rammer samt om konservering og bevaringstilstand. Dernæst følger et afsnit med ræsonnerende betragtninger over billedets kunsthistoriske placering og identifikation og endelig litteraturhenvisninger. Kort sagt er alle de krav, man må stille til en ordentlig katalog, honorerede.

Udover en beskeden folder, skrevet af Otto Andrup, har samlingen ikke tidligere været behandlet som helhed, og da den eneste håndskrevne fortegnelse over portrætterne (fra 1862) må tages med et vist forbehold, skyldes det Povl Ellers store erfaring fra arbejdet med portrætmaleri og hans fine udnyttelse af brevmateriale i såvel Gammelkjøgegaards arkiv som i Det kongelige Bibliotek, at så mange af disse billeder har kunnet bringes ind i den rette sammenhæng – som eksempler må nævnes portrætter malet af Abraham Wuchters, N. P. Holbech og Elisabeth Jerichau Baumann. Et par ikonografisk set interessante børneportrætter fra omkring 1670-erne mangler endnu en fortolkning. Det gælder gruppeportrættet af Christen Skeels børn og det ejendommelige billede af en lille dansk prins, der støtter sig til en vældig løve. Povl Eller nævner, at ideen til dette sidste billede »uden tvivl må være taget fra Karel van Manders portræt af den unge prins Jørgen, der læner sig til en snerrende løve«. Den lille prins er imidlertid fremstillet som elefantridder i lang barnekjole, portrættet af prins Jørgen lægger derimod vægt på at vise denne som feltherre med rustning og kommandostav, hvilket synes at give de to billeder en ret så forskellig karakter. (Om Karel van Manders portræt se i øvrigt Povl Ellers disputats, Kongelige portrætmalere i Danmark 1630–82. Kbh. 1971, s. 320 ff).

Medens den netop omtalte katalog går ud fra en bevaret malerisamling, søger forfatteren i bogen om portrætterne på *Hirschholm Slot* den modsatte vej, nemlig at rekonstruere den nu helt splittede samling på grundlag af en række inventarier – en metode, der i dette tilfælde viser sig at kunne føre meget langt.

Den del af slottets historie, der her har interesse, strækker sig fra 1730, hvor opførelsen af de nye bygninger påbegyndtes, til 1810–12, da man bl. a. grundet forfald atter rev dem ned. Da Hirschholms historie og interiører i perioden under Christian VI er blevet behandlet i en monografi (1963) af H. C. Rosted, og yderligere litteratur om dette emne ifølge Ellers oplysninger kan ventes fra anden side, har forfatteren med ro i sindet helliget sig sin hovedinteresse – portrætsamlingen.

Da man i begyndelsen af det 19. århundrede stod over for tilintetgørelsen af slottet, solgtes foruden meget andet inventar mange malerier på offentlig auktion. De mest værdifulde blev dog bibeholdt i kongehusets eje, og til disse hørte en stor samling portrætter, der blev ført til Frederiksborg, hvor en del desværre siden gik til ved slotsbranden i 1859. De, der nævnes på listen over reddede kunstværker, blev spredt rundt om på forskellige museer, og her gik kendskabet til deres proveniens til dels tabt, samtidigt med at interessen for dem har været ringe, og de fleste af dem har været bortdeponerede eller opmagasinerede.

Når Povl Eller i denne bog atter med sikkerhed har kunnet identificere så mange af malerierne, skyldes det ikke mindst, at han foruden de nævnte inventarfortegnelser fra Hirschholm har kunnet bygge på kunsthistorikeren N. L. Høyens registrering af portrætterne på Frederiksborg Slot inden branden. Ganske vist må vi i dag naturligvis se kritisk på forrige århundreders tilskrivninger, men Høyen var en »kender«, og det er et godt fingerpeg, når han f. eks. omtaler et billede som »en god Original af Wahl«. Størst betydning har dog Høyens ret udførlige beskrivelser af billederne, der sammen med de spredte oplysninger om herkomst og eventuelle signaturer i dag er særdeles brugbare.

Mange af billederne fra Hirschholm vides som sagt at være gået tabt, men det er alligevel af stor betydning for kunsthistorien, når Eller kan bevise, at f. eks. Johan Salomon Wahl havde udført et stort helfigursportræt af Christian VI i kroningsdragt, som havde slående ligheder med et endnu eksisterende voksrelief af samme kunstner – eller af Henrik Krock i 1719 malede et ca. 3 m højt og bredt rytterbillede af Christian VI som kronprins. Hvem ved om ikke en kopi efter et af disse forsvundne billeder dukker op en skønne dag?

En særlig interesse må tillægges den vellykkede identifikation af riddersalens portrætgalleri. Det rigt udsmykkede rum indrettedes i 1731–32 af generalbygmester Johan Conrad Ernst, men ændredes 1733–34 af hofbygmester Lauritz de Thurah, der i øvrigt siden lod interiøret stikke til Den danske Vitruvius (bd. II, 1749) med gengivelser af nogle af de her anbragte portrætter. Riddersalen var indrettet som potentatgemak efter tidens mode bl. a. med helfigursportrætter af de fyrstelige personer, man gerne så »representerede« ved festlige lejligheder. Man fandt her Frederik IV og hans første dronning, Louise, hængende

som pendanter midt i salen omgivet af konger og dronninger fra Sverige, Polen og Preussen – som der gøres opmærksom på, et udmærket billede af den aktuelle politiske situation, og da også et godt eksempel på de enkelte landes forskelligartede portrætskoler.

Men hvornår er denne serie blevet til? Eller daterer portrætterne til »omkring eller kort efter 1730« og skriver, at »det næppe er usandsynligt, at billederne kan være ophængt i forbindelse med salens første eller anden fuldførelse 1732 og 1734«. Sidenhen antyder forfatteren disse portrætters dårlige pasform til Thurahs afrundede, vægfaste gipsrammer. »Det er, som om de udenlandske billeder aldrig rigtig havde hørt til i salen, men kun hang her, mens man ventede på billeder med den rigtige facon« – og disse (forestillende den danske kongefamilie) fik man også antagelig inden 1752 og i hvert fald før 1769. Det kan ikke nægtes, at salens helhedsvirkning hermed må være blevet en anden og bedre end den Thurah med den første portrætophængning har gengivet i Den danske Vitruvius i 1749. Det er ikke Ellers formål at skrive om interiørerne, men det er dog ganske interessant at se, at man også ad denne vej måske kan yde bidrag til arkitekturhistorien, idet meget således tyder på, at bestillingen af portrætterne må være sket i forbindelse med Ernsts indretning af rummet, at det er denne arkitekt, der har bestemt deres format, og at Thurah ved ophængningen har indsat løse rammer rundt om billederne for at dække tomrummet. Dette er naturligvis en detalje, men for den, der vil beskæftige sig med interiørkunst, kan der måske heri være væsentlige oplysninger til et af de fornemste rum, der blev indrettet i det 18. århundredes Danmark.

Det er lykkedes Povl Eller at finde de fleste af de portrætter, der i tidens løb har hængt i riddersalen. Dog, dronning Louises portræt lader endnu vente på sig – om man da overhovedet nogensinde finder det, og det samme må siges om gemalen Frederik V's. Ganske vist søger forfatteren at få kabalen til at gå op ved at henføre dette sidste billede til Pilos kongeportræt på Statens Museum for Kunst. Men flere uoverensstemmelser (håndstillingen og kroningsregaliernes placering) mellem dette billede og Høyens beskrivelse af det formodede Hirschholm-portræt, må drage identifikationen i stærk tvivl.

Så mange af Ellers fremdragelser kunne have været nævnt her, men sluttelig må det siges, at han ud fra grundige arkivstudier og et dybtgående kendskab til vore museer og deres historie har skrevet en bog, der ikke blot er interessant, fordi den tager spændende metoder i brug, men også vil være meget betydningsfuld og til stor hjælp for dem, der siden vil beskæftige sig såvel med Hirschholm Slot som portrætmaleriet i denne periode.

Marianne Saabye

Kongeligt stenhuggerarbejde

SIGV. ELLKIER-PEDERSEN: BOGEN OM RYTTERSKOLETAVLERNE. *En undersøgelse i 250-året (1721–1971). Universitetsforlaget i Aarhus. 1971. 120 s. Ill. 48.05 kr.*

Med bogen om rytterskoletavlerne ønsker forfatteren at bidrage til bevaring af »dette helt enestående monument over Danmarks første egentlige folkeskole«. I den hensigt har han foretaget en registrering af tavlerne; og de undersøgelser og betragtninger, som er gjort i den forbindelse, fremlægges i anledning af 250-året for oprettelsen af Frederik IV.s kongelige skoler. Redegørelsen slutter med en fortegnelse over samtlige tavler med oplysning om stenart, mål, hugning, monogramtype, tekst, bevaringstilstand og ejerforhold. Der gøres udtrykkeligt opmærksom på, at bogen ikke er noget videnskabeligt værk; den er da heller ikke forsynet med noteapparat, men anfører efter de to indledende afsnit, der giver baggrunden for oprettelsen af rytterskolerne og en fortegnelse over rytterdistrikterne med placeringen af de 250 skoler, den dertil benyttede litteratur. Desuden har bogens sidste side en litteraturliste, tilsyneladende tilfældigt opstillet. Af arkivalier er kun de vigtigste gennemgået, uden at det meddeles hvilke.

Om tavlehugningsarbejdet fortælles, at det som samlet entreprise blev overdraget stenhuggermester Iohan Christopher Heimbrod, og at der i Københavns stenhuggerlavs arkivalier intet nærmere findes om hans virksomhed, men at matrikulopgørelsen efter Københavns brand 1728 viser, at han ejede en anselig ejendom ved Kgs. Nytorv. Forfatteren foreslår, at den har ligget mellem Lille Kongensgade og Vingårdsstrædes udmunding i torvet. Undersøger man imidlertid borgerskabsprotokollen, der ligesom stenhuggerlavets arkivalier findes i Københavns Stadsarkiv, fremgår det, at Heimbrod var født i Sachsen og fik borgerskab i København 12. jan. 1724. Weilbachs Kunstnerleksikon oplyser, at han 1724 blev gift med Anna C. Sturmberg, enke efter billedhuggeren Iohan Christopher S., der var død 1722, hvorefter enken videreførte værkstedet. – Det var hende, der 19. maj 1723 sluttede kontrakt om levering af 240 sten med inskription over skolernes dør (RA. Particulærkammeret nr. 86 Bygningsrgsk.) og fik første del af betalingen; 1725 afleverede Heimbrod de af forfatteren omtalte 150 sten på materialgården. Familien boede da i det hus, I. C. Sturmberg havde købt 1718. Det havde nr. 60 på Kgs. Nytorv og lå mellem Bredgade og Store Kongensgade, nærmest sidstnævnte og ses på Rach og Eegbergs billede af torvet. En beskrivelse af det fra 1730, da Heimbrod havde fået opsat fire gipslofter, omtaler det stenhuggerværksted i gården, hvor rytterskoletavlerne må være blevet til.

Bogen er illustreret med talrige billeder; et af dem viser et stenhuggermærke, W. i kanten af en tavle. Med vort kendskab til værkstedet på Kgs. Nytorv er det fristende at fremkomme med den idé, at det er billedhuggeren Erich Warnheims signatur. Han arbejdede sammen med både Sturmberg og Heimbrod og skal endog have boet i huset 1725.

Et sidste afsnit beskæftiger sig med beslægtede skoler og tavler; til de der omtalte kan føjes to nordsjællandske. Den ene er udført 1726 af Heimbrod til hospitalet i Hillerød, og den anden opsattes 1723 på tårnet i den under rytterdistriktet hørende Lynge kirke. Denne tavle, der leveredes af Didrik Gercken, smykkes af de kongelige navne med krone over og derunder et vers om kirkens reparation og skolens bygning.

Marie-Louise Jørgensen

Ældre ægteskabslovgivning

LIZZIE CARLSSON: »JAG GIVER DIG MIN DOTTER«. *Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia. II. (Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Ser. 1. Bd 20.) Lund 1972. 330 s. 35 sv. kr.*

Såsom en direkt fortsättning av det 1965 utgivna äktenskapsrättsliga arbete »Jag giver dig min dotter« följer nu en andra del med »en skildring av den kanoniska äktenskaprättens inträngande i Sverige«. Det kan omedelbart slås fast att det är en imponerande prestation som dr. Carlsson utfört. Ett utomordentligt svårt och ibland genom dess inkonsekvenser förvirrande material presenteras på ett klart och rent nöjsamt sätt.

Denna del börjar med en bakgrundsteckning samt en redogörelse för källmaterialet, som främst utgörs av kanonistiska lagsamlingar och katolska vigselritual. Härutöver har dr. Carlsson granskat en lång rad samtidskällor, såsom brev, bullor, statuter och konciliebeslut. Ingående och upplösning av äktenskap var enligt äldsta rätt ett ekonomiskt avtal mellan två ätter. Med kristendomen tränger en ny äktenskapssyn in i vårt land, nämligen äktenskapet såsom ett sakrament och därför något oupplösligt, som var ingånget av två för denna handling fullt rättskapabla och jämställda individer, med samma trohetskrav ställt på sig. Kyrkan förde en enveten kamp för att ersätta det gamla borgerliga giftermålet med en vigsel föregången av lysning. Den gamla sängledningen godtog man med tillägget att en präst skulle närvara och ge sin välsignelse. Kyrken krävde också alla äktenskapsmål under sin domvärjo.

Den medeltida katolska vigseln i Sverige förrättades på latin, där det centrala momentet utgjordes av konsesusförklaringen. »Enligt kyrkans rätt gives bruden inte längre till brudgummen, hon är en självständigt handlande person och hennes eget samtycke är nödvändigt vid äktenskapets avslutande. Inför den borgerliga rätten var hon dock alltjämt omyndig och på djupet kvarlevde också inom kyrkan den ålderdomliga föreställningen, att rätten att 'ge bort' dottern tillkom hennes far«. Dr. Carlsson verifierar detta påstående genom att peka på en 1400-tals målning i Risinge gamla kyrka där kvinnan »datur viro« (gives åt

mannen) och ett rekonstruerat manuale från Uppsala, besläktat och påverkat av engelskt ritual. Övergången från äldre germanska former (föräldrarna ger bort bruden) till kanonisk rätt belyser dr. Carlsson bl. a. genom en jämförelse med franska ritual, där ett andra steg i utvecklingen är att prästen *låter* föräldrarna ge bruden åt brudgummen. I ytterligare ett utvecklingsskede överlämnar föräldrarna bruden åt prästen, som sedan sammanviger brud och brudgum. Rester av den ålderdomliga sedan att dottern gives mannen redovisar dr. Carlsson från dagens amerikanska protestantiska episkopalkyrka och från England, Danmark och Norge. I Sverige kan vi iakttaga de sista resterna av denna sedvänja »i den moderne seden, att fadern för in bruden i kyrkan och som det heter i tidningsreferaten »överlämnar henne til brudgummen«.

Jämsides med sedvänjan att bruden skulle givas till brudgummen förekommer i medeltidsritualen rättseden att brudgummen skulle under själva vigselakten – framför kyrkodörren – nämna sin »dos« (gåva) till bruden. Detta är, säger dr. Carlsson, »resterna av den fästegåva, som brudgummen enligt äldre germansk rätt var skyldig att ge till giftomannen, men som sedermera kom att lämnas till bruden«. Dr. Carlsson tangerar här på nytt den omstridda frågan om köpäktenskabet har förekommit. Till ytterlige bevisning i frågan framför hon här anglosachsisk rätt, som här – liksom i tidigare arbete – förefaller vara en helt övertygande teori.

De äldsta kontakter mellan påvestolen och Sverige, som kan spåras i bevarat källmaterial utgörs av bullor och brev. Viktig är Innocentius IIIs' skrivelse 1216 rörande Laterankonciliets beslut året dessförinnan. Påven klagar över svenskarnas barbariska gammalgermanska bröllopsseder, men glömmer meddela konciliets viktiga inskränkning i de förbjudna ledens antal (de minskas från sju till fyra). Incest bestraffades i *två* led enligt Äldre Västgötalagen; i övrigt nämner lagen inget antal förbjudna grader, som kunde utgöra äktenskapshinder. I den Yngre Västgötalagen har konciliebeslutet slagit igenom. Straffet för incest var botvandring till Rom – ett straff som påven lät biskoparna ge dispens ifrån. I statuerna från Skara och Uppsala 1330 bestraffas incest enligt sin svårighetsgrad, men alltid mycket strängt. Dessutom förekom ännu i mitten av 1300-talet vallfärd. – Reformationen avskaffade inte omedelbart äktenskapshindren i tredje och fjärde led. I mål från 1541 åberopar biskopen dessa hinder eftersom »det var emot leges canonum«.

Lysningen blev enligt kanonisk rätt obligatorisk efter Laterankonciliets beslut 1215. Flertalet av våra landskapslagar har påbud om lysning. Av landskapsrätten framgår också att fästningen skulle föregå lysningen. I strävan att lägga äktenskapsrätten under kyrkans domvärjo ingår att göra vigseln till det enda rättsgrundande momentet. I Östgötalagen har man lyckats göra vigseln till obligatorium. Den borgerliga germanska fästningen erkändes av kyrkan, men vigseln skulle ersätta det germanska giftermålet. Sängledningen, som var den sista men mycket viktiga rättsakten enligt germansk äktenskaprätt, bekämpades av kyrkan; man ville göra den till en juridiskt betydelseslös välsignelsesakt. Inför-

andet av de kyrkliga ritualen medförde egendomliga upprepningar av rättsakter. Allmogen höll fast vid sina urgamla sedvänjor. För att bryta dessa tillämpade Kyrkan det gamla kända mönstret att smälta samman de gamla sederna med Kyrkans ordning.

I landskapslagarna finns ingen avspegling av den kanoniska rättens regler om sponsalia de futuro (löfte om framtida äktenskap) och sponsalia de presenti (ett omendelbart ikraftträdande äktenskap). Tydligt är att sponsalia de futuro inte tillämpades i någon större utsträckning i Sverige. Bevarade ritual använder presensformen. I änkan Hellekas beryktade skilsmässoprocess på 1400-talet kom emellertid den kanoniska rättens uppdelning i sponsalia de futuro och sponsalia de presenti att spela en central roll. Änkans rättsställning i svensk medeltidsrätt är beroende om hon har fött barn (som överlevt och döpts) senast t. o. m. tionde månaden efter mannens död eller om hon är barnlös. Jyske Lovs bestämmelser om att barnlös änka får lov att sitta kvar i boet till den trettionde dagen efter mannens död är starkt påverkade av kanonisk rätt. Svenska medeltida arvsregler har inte recipierat denna – jag höll på att säga talmystik – trettionde dagens betydelse. Enligt Äldre Västgötalagen och Östgötalagen hade endast det barn, som var döpt eller nöddöpt rätt till arv, vilket kan synas egendomligt eftersom Corpus iuris canonici inte innehåller något sådant villkor för arv. Det är emellertid otvivelaktigt kyrkans män som påverkat lagskrivningen härvidlag. Dog barnet efter dopet ärvde modern dess fäderneärvda egendom – barnet »ledde« arvet från fadern till modern. Förutsättningen var dopet, såvida inte en »levande och kristen« dräpt den havande kvinnan, som det heter i Östgötalagen, »där tager död och heden arv«. I Upplandslagen saknas detta dopkrav därför att kyrkopolitikernas maktställning var underlägsen de världsliga storherrarnas. Att sätta ut barn har förekommit i Norden likaväl som hos andra germanska folk. De isländska sagorna ger ett flertal exempel. Enligt den norska Borgartingslagens Kristenret skulle varje barn föras till dopet, förutsatt at det inte var behäftat med så svåra kroppsliga defekter, att modern inte kunde ge barnet näring – då skulle det begravas under sten på stranden, dvs. få samma vanhedrande begravning, som illgärningsmän i Gulatingslagen och trollpackorna i Dalalagen. Såsmåningom mildras dock behandlingen av det missbildade barnet och i Gulatingslagen blir den som satte ut ett barn fredlös och fick sin egendom konfiskerad. Också från senare medeltid finns tecken som tyder på att man satte ut barn. I Stockholms stads räkenskaper från 1460-talet finns som återkommande utgiftspost avlöning åt kvinnan som vaktade hittebarnen.

Per-Edwin Walléns ord om första delen såom en betydande landvinning står sig också för denna andra del. Utom sitt vetenskapligt sett betydande värde är det en härlig läsning för kulturhistorikern. Och framför allt det är ett arbete fotat på källkritik och sunt förnuft.

Gunnel Hedberg

Landbohistorisk festskrift

LANDBOHISTORISKE STUDIER TILEGNEDE FRIDLEV SKRUBBELTRANG PÅ 70-ÅRSDAGEN 1970. *Landbohistoriske skrifter 4. Landbohistorisk Selskab, København 1970. Indb. 75 kr.*

Dette festskrift består af en række værdifulde arbejder, der bringes som en hilsen til universitetslektor, dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang fra fagfæller og elever. Artiklerne viser ved deres kronologiske og emnemæssige spredning, hvor meget der foregår inden for landbohistorisk forskning, som i høj grad er inspireret af Fridlev Skrubbeltrangs egne arbejder, der på en frugtbar måde har forbundet statistisk-økonomiske undersøgelser med socialhistoriske aspekter. Claus Bjørn har opstillet en bibliografi over Skrubbeltrangs arbejder, der på trods af et omfang på 320 numre kun er et uddrag af den samlede produktion. Den giver dels udtryk for F. Skrubbeltrangs store alsidighed, dels for de vilkår der måtte arbejdes under, når man valgte at stå uden for den almindelige institutionsopbygning. Festskriftet afsluttes med et person- og stedregister.

Rækken åbnes med Thomas Riis' analyse af begreberne Villici og Coloni indtil 1340, hvor der stilles en række udmærkede, men omfattende spørgsmål til et svagt kildemateriale – uden at de heraf følgende metodiske problemer diskuteres nærmere.

Svend Gissel diskuterer i sin afhandling »Om belejlighed« den prishistoriske problematik omkring jordprisstatistik – i polemik med E. Ladewig Petersen. Hvor Ladewig vil koncentrere sit materiale til geografisk snævre områder med nogenlunde ensartet jordkvalitet, dyrkningsform og ejendomsstruktur og udelade alle atypiske eksempler, vil Gissel forsøge at komme bag om prisen og spørge, hvorfor en pris synes ekstraordinær. Hvor Ladewig generelt ser en pris som udtryk for jordens afkastning, fremdrager Gissel begrebet belejlighed – forstået som velbeliggende eller formålstjenlig i almindelighed – som han ved en række eksempler viser har haft indflydelse på ejendomsprisen. Til gengæld mener Gissel ikke, at dansk jordprismateriale i ældre tid er så repræsentativt, at det kan anvendes til statistisk behandling.

Lars Rumar interesserer sig også for den prishistoriske problematik og undersøger, hvorledes kapiteltaksterne i Norrbotten 1810–50 er tilvejebragt og hvilke faktorer, der har indvirket på dem. Proceduren for fastsættelsen var forskellig i Danmark og Sverige. I Danmark skete den på grundlag af prisoplysninger fra øvrighedsmyndighederne – modtagerne af de skatter, der betaltes efter kapiteltaksterne. I Sverige voterede en valgt repræsentation fra alle stænder herom. Som grundlag for forhandlingerne benyttedes en priskurant fra de enkelte sogne og byer, der varierede efter år, efter lokale områder og efter stænder – således lå sognerepræsentanternes kuranter lavest. Som forklaring på disse forskellige opgivelser undersøger Lars Rumar kvalitetens indflydelse – et ofte tilsidesat og vanskeligt begreb ved prisdiskussioner. Taksten skulle fastsættes efter kvaliteten

af den lokale høst, derfor er det sandsynligt, at priskuranterne afspejler forskellige opfattelser af høstens kvalitet i de forskellige områder. Indirekte bygger Rumar sin argumentation på, at Norrbotten repræsenterer et lukket område, hvor korntilførsler udefra eller forventninger herom ikke indvirkede på priserne. Men er det tilfældet? Er det ikke netop forklaringen på, at priserne ikke stiger stærkere i misvækstår, og at de selv da varierer efter misvækstens årsag, således at der er højere priser i tørre end i våde år? Hvis jeg har ret i min formodning, er taksternes udsving mere modererede, end den lokale høst betinger, og tilførselsmulighederne må inddrages. Under alle omstændigheder er det interessant i denne grundige undersøgelse at se, hvor forskellige prisopgivelser, der ligger bag kapiteltaksten. Det er en stærk påmindelse om at behandle den med stor varsomhed.

Erik Helmer Pedersen undersøger landbrugskrisen 1818–28 bag om samtidens landøkonomiske diskussion ved at vurdere dens realiteter målt i talstørrelser, i priser på landbrugets varer: hvede, rug og byg. Til dette formål forkaster han kapiteltaksterne p. g. a. den store usikkerhed, der endnu knytter sig til deres tilblivelse. I stedet benytter han Københavns priskurant og priser hentet fra godsarkiver – henholdsvis købs- og salgspriser. Der er kun gennemgået relativt få godser, hvor der også viste sig at være mange lakuner i materialet. Resultatet af de foreløbige undersøgelser, som Erik Helmer Pedersen senere vil supplere med studier i den statslige og private kornhandel, er, at det nok er mere givende at tale om en kornsalgskrise i perioden 1820–25 end om en landbrugskrise 1818–28. Ligesom Helmer Pedersen meget rigtigt forholder sig kritisk over for kapiteltaksterne, må han også stille spørgsmål til oplysningerne fra godsarkiverne. Fra hvilket tidspunkt stammer prisen – korn solgt lige efter høst er billigere end lige inden. Hvilken kvalitet har kornet? Til hvem og til hvilket formål er det solgt? Sædekorn og brødkorn går til højere priser end andet. Disse spørgsmål vanskeliggør arbejdet med prishistoriske undersøgelser, men jeg tror, det er nødvendigt, for at Erik Helmer Pedersen kan få det fulde udbytte af sin meget givende problemstilling.

Festskriftet indeholder to artikler om hoveri. Den ene behandler et spørgsmål fra dets ældre periode, den anden bestræbelserne for at få hoveriet ophævet på den første stænderforsamling. Kildematerialet til hoveriets omfang i ældre tid er i almindelighed sparsomt. C. Rise Hansen behandler i sin artikel udspisningsregistrene, der findes som bilag til lensregnskabernes udgifter. Som kontrolmateriale er benyttet sagefaldslister, skattelister og lensregnskabernes indtægter og udgifter. Materialet dækker et ti-år 1609/10–1619/20 og er så betydningsfuldt, fordi det angiver arbejdets art og navne og hjemsted for de hovgørende. Dette kildemateriale udvider vor viden om hoveriet, men man må, som Rise Hansen også stærkt understreger, hele tiden gøre sig klart, hvad oplysningerne dækker. Det er småhoveriet på kronens avls- og ladegårde, altså ikke avlingshoveri og ikke adelsgods. Det er minimumstal, da det kun opgiver hoveriet for de hovbønder, der var berettiget til bespisning. Det springende punkt bliver småhoveriets omfang, nemlig om det er muligt at sætte lighedstegn mellem et

måltid mad og en dags arbejde. I så fald er der en markant stigning i småhoveriets omfang 1616–19. En del af denne stigning falder på havnearbejdet, men dette kan ikke forklare hele stigningen. Det store spørgsmål er, om lensmanden efter 1616, hvor han får kgl. tilladelse til udspisningen, foretager en ændring af bespisningspraksis, og det så er forklaringen på de stigende tal.

Erik Stig Jørgensen undersøger de bestræbelser for det private hoveris afløsning, der udfoldedes i og omkring den første stænderforsamling i Roskilde. Kildegrundlaget er de ca. 100 petitioner om hoveriafløsning til stænderdeputerede suppleret med private breve. Ved en analyse af affattelsestidspunktet og formuleringen af petitionerne når Stig Jørgensen til det resultat, at initiativet er udgået fra bondestandens deputerede, der har haft brug for tilkendegivelserne i deres virke i forsamlingen. Indholdet var et krav om hoveriets ophævelse ved tvang. Men på stænderforsamlingen stillede J. C. Drewsen forslag om at opfordre kongen til at fremme den frivillige hoveriafløsning ved forskellige incitamenter til godsejerne – altså den traditionelle hoveripolitik. Et par af de københavnske deputerede søgte uden held at ændre resultatet, således at der blev lagt større pres på godsejerne. Bondestanden kunne nok organisere politiske meningstilkendegivelser, men evnede ikke selv at føre sagen frem i stænderforsamlingen. Erik Stig Jørgensen understreger i sin velafbalancerede vurdering, at årsagen hertil er af socialpsykologisk art. Bønderne er ganske enkelt blevet løbet over ende af de andre stænders veltalenhed. På stændermøderne 1838 og 40 fremførte de selv deres kompromisløse forslag, men denne gang blev de end ikke behandlet i nogen komité. Således behøver vurderingen af Drewsen som politisk vendekåbe ikke at være fuldt dækkende. Han kan have foretaget sine svingninger udfra realpolitiske overvejelser: Hvad var det muligt at få vedtaget i den foreliggende situation.

Birte Stig Jørgensens artikel Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt er den, der – trods sin selvstændighed – i holdning ligger nærmest Fridlev Skrubbeltrangs arbejder. Hendes problemstilling er den tidligere så almindelige tese, at bønderne som helhed var konservative og uvillige til reformer. Hvis dette var tilfældet, skulle man vente en meget sen udskiftning i Hørsholm amt, hvor bønderne som selvejere selv havde initiativet. Dette var imidlertid ikke tilfældet. Inden 1784 var godt 85 % af amtets byer udskiftet. Birte Stig Jørgensen har tidligere i sin specialeopgave undersøgt udskiftningen på krongodset i Kronborg og Frederiksborg amter. Her var udskiftningsprocenten kun godt 30. Til gengæld var udflytningsprocenten lavere i Hørsholm end i de tilstødende amter, 12,8 mod 41,1. Her skal man dog lægge vægt på, at byerne i Hørsholm amt gennemgående var mindre end i de andre amter. Afhandlingen er i almindelighed et eksempel på, hvor nyttige komparative studier er. – Må jeg fremhæve et mindre problem i artiklen, der er af principiel interesse. I forbindelse med en klage fra bønderne over en udskiftning gives der oplysninger, der for en gangs skyld gør det muligt at komme bag om de almindeligvis meget uhåndterlige engtaxationer. Bønderne havde selv forlangt at taxere deres jorder, selvom der

selvfølgelig medvirkede en landmåler ved udskiftningsforretningen. Det viste sig da, at »NJ urigtig havde angivet sine forrige englodder, især på de steder, hvor han troede sin lod skulle falde«. Derved havde NJ fået 118 læs hø, hvor han kunne tilkomme 88. Der er således al mulig grund til at behandle engtaxationer med største forsigtighed.

Claus Bjørn undersøger omstændighederne ved oprettelsen af Hjedding andelsmejeri, der traditionelt opfattes som det første andelsmejeri. Kildegrundlaget er spredt, små notitser i de lokale aviser, vedtægterne og senere beretninger fra de implicerede personer. Den første bevarede forhandlingsprotokol starter først i 1884. Det er i sidste øjeblik, at Claus Bjørn selv er gået i gang med indsamlingen af de forhandlingsprotokoller, der endnu findes rundt om hos private. Claus Bjørn opstiller indledningsvis de 5 kriterier, man normalt kræver opfyldt for at rubricere en virksomhed som andelsforetagende. Det viser sig da, at flere af de fællesmejerier, der oprettes på Ølgod egnen samtidig med eller forud for Hjedding, indeholder flere af kendetegnene for et andelsmejeri. Ligesom Hjedding ikke opfylder alle kriterier. Således er 1/4 af mælken til Hjedding indkøbt af mejeribestyreren, stemmeafgivelsen sker i hvert fald ved mejeriets nedlæggelse i forhold til »høveder og ikke til hoveder«, det åbne medlemsskab er ikke udtrykkelig anerkendt, generalforsamlingens stilling som mejeriets øverste myndighed er ikke klart formuleret. Som konsekvens heraf må man – hvad Claus Bjørn ikke gør – stille det spørgsmål, om Hjedding da slet ikke var det første andelsmejeri, eller om kriterierne til et andelsforetagende er for rigoristisk udformede til at dække 1880-ernes andelsmejerier. – Et problem Claus Bjørn lige strejfer, er medlemmernes sociale sammensætning. Ved Billum sogns fællesmejeri findes der ingen interessenter med færre end 3 køer, og Claus Bjørn noterer, at »man her savner de helt små besætninger på en eller to køer«. (s. 236) Det er fuldt forklarligt, da man i vedtægten havde kædet en aktie sammen med leverancen af mælk fra tre køer (s. 234). Man havde således fra starten udelukket de mindre brugere. De vanskelige låneforhold kunne tvinge udviklingen i samme retning. Pengeinstitutterne i Varde anerkendte ikke andelsmejerierne som juridiske personer, derfor blev låntagningen ordnet således, at en enkelt mand eller en lille gruppe hæftede for kassekreditten.

De øvrige artikler i festskriftet er: C. A. Christensen: Det falsterske landstings erklæring 1484 om skyldjord og rebning, Poul Rasmussen: Lenenes og domkapitlernes jordebøger i sidste halvdel af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede, Viggo Hansen: Studier over 1600-tallets landbrug i en midtjysk hedeegn, eksemplificeret ved Grindsted sogn, Axel Steensberg: En opmålingsprotokol med kort over ærøske præstegårdsjorder i 1734 med et fragment af landmålerens kladdebog, Jens Holmgaard: En jysk godsslagtning. Bagge Lihmes salg af Stårupgårds bøndergods til selveje 1794–1804, Holger Rasmussen: Vindmøllerne på Harboøre og Sigurd Jensen: Erhvervsudvalgets krise i vinteren 1940–41.

Det er således glædeligt, at der bliver arbejdet med landbohistorisk forskning

på så mange fronter, som dette festskrift afspejler – det gælder også de artikler, der af pladshensyn ikke er omtalt her. Men uvilkårligt melder den tanke sig, om man ikke ville nå videre ved et samarbejde, f. eks. således at de samme undersøgelser blev gennemført for flere lokale områder. Derved ville den samlede landbohistoriske forskning opnå større effekt.

Birgit Løgstrup

En præstedagbog

KNUD PRANGE: BOG OVER AVLINGEN TIL VÆR PRÆSTEGÅRD. 1771–80. *Bol og by. Meddelelser fra Landbohistorisk Selskab 6, København 1972. 108 s. Favørpris 10,50 kr.*

Den rationalistiske tids præster har af eftertiden fået det skudsmål, at de interesserede sig mere for driften af præstegårdsjorden end for forberedelsen af søndagsprædikenen. Sikkert er det i hvert fald, at uden indgående interesse for landbrugsspørgsmål havde Jens Schmidt, sognepræst for Vær og Nebel menigheder næppe brugt sine ledige stunder til at føre den bog over avlingen til Vær præstegård, som Landbohistorisk Selskab for nylig har udgivet som led i sine bestræbelser på at gøre kilder til dansk landbohistorie lettere tilgængelige. Foruden avlingsbogen, der rummer optegnelser om præstegårdsdriften fra 1771–80, indeholder udgaven en beskrivelse af Vær og Nebel sogne, som Jens Schmidt har udarbejdet på embeds vegne i 1773.

Indledningsvis har Jens Schmidt fundet det nødvendigt at indføre en fortegnelse over præstegårdens tilliggender herunder de forskellige agres beliggenhed, deres navne og størrelser, og hvad der kunne sås i dem. Hertil knytter sig en status over på hvilket punkt i omdriften de forskellige agre befinder sig. En sådan viden må i fællesskabstiden have været yderst påkrævet for sognepræsten ved tiltrædelsen af et nyt kald, idet han ikke som landsbyens gårdbeboere så at sige var vokset op med den. Imidlertid fik præsten udskiftet sin jord af fællesskabet i 1774–75, hvad der giver anledning til en oversigt over præstegårdens nye jorder, ligesom bortforpagtningen i 1778 af store dele af jorderne nødvendiggør en opgørelse over det areal, som derefter blev drevet af præsten selv.

De næste mange sider i avlingsbogen optages af kronologiske indførsler om driften af landbruget året om og anvendelsen af landbrugsprodukterne i husholdningen. I modsætning til hvad man hyppigt finder i kilder af tilsvarende karakter, er indførslerne grupperet emnevis. Der findes således afsnit om gødning, hegning og havedyrkning, pløjning og såning, brænde, tørv og høslæt, kornhøst samt tærskning og opmåling af kornet, der alle dækker det meste af perioden 1772–80.

Medens optegnelserne i avlingsbogen er beregnet for Jens Schmidts eget personlige brug, er beskrivelsen af Vær og Nebel sogne 1773, som man har valgt

at udgive sammen med den, udarbejdet på embeds vegne. I denne redegøres for, hvem der tidligere har haft kaldet, dets rettigheder og pligter, præstegårdens bygninger og tilliggender, hvilke skoler der findes i sognet og hvilke dokumenter, der findes i kaldets arkiv.

Udgaven er forsynet med en indledning, hvor Knud Prange dels søger at karakterisere Vær og Nebel sognekald og dets indehaver Jens Schmidt, og dels redegør for resultatet af sine undersøgelser over avlingsbogens tilblivelse og for de principper, han har anvendt ved udgivelsen. Udgiveren har valgt at karakterisere Jens Schmidt ved hans omgangskreds, hans indbo og hans husstand i stedet for at bringe biografiske oplysninger, hvad der forekommer heldigt, ad disse oplysninger på mange måder giver en bedre baggrund for avlingsbogens indhold end en egentlig biografi over dens forfatter ville have gjort. Derimod kunne man nok havde ønsket sig en mere udførlig begrundelse for, hvorfor hans kald var et af de bedste i Jylland. Oplysninger om jordbunds- og befolkningsforhold ville have været nyttige at have, hvis man ville sætte bogens indførsler i relation til forholdene andre steder i landet.

Gennem skarpsindige iagttagelser over indholdsfortegnelse og indhold sandsynliggør udgiveren, at avlingsbogen er en renskrift i de fleste tilfælde bygget på nogenlunde samtidige notater, hvorfor den må karakteriseres som en egentlig dagbog. Ved udgivelsen er fulgt den meget omhyggelige fremgangsmåde, som er karakteristisk for Landbohistorisk Selskabs skrifter. Man kan dog stille det spørgsmål, om omhuen undertiden ikke bliver drevet for vidt, når udgiveren har fundet det formålstjenligt at gengive tekstresterne på 3 sider, hvoraf hovedparten er bortskåret.

Udgaven er forsynet med en meget nyttig ordliste, som imidlertid godt kunne have været fyldigere. F. eks. ledte anmelderen forgæves efter en forklaring på udtrykket himmelbyg.

Tilbage står at give et indtryk af, hvilket udbytte landbohistorikere, etnologer og andre med interesse for reformtidens landbrug kan have af den foreliggende udgave. Udgiveren nævner selv forsigtigt, at avlingsbogen kan give viden om præsten som landbruger og derigennem måske om tidens almindelige landbrugsforhold, hvortil kommer bidrag til periodens almindelige kulturhistorie.

En interessant side af avlingsbogens indhold er optegnelserne over forbruget af landbrugsprodukterne i husholdningen. Imidlertid dækker indførslerne på intet tidspunkt i perioden et fuldt års forbrug. Det er derfor ikke muligt ud fra avlingsbogen at skaffe sig viden om årsforbruget af korn til f. eks. brød og øl, hvad der ellers ville have været meget nyttigt, da dette forbrug set i relation til præstens husstands størrelse med nødvendige forbehold ville have været i stand til at sige noget generelt om det tilsvarende forbrug i de almindelige bondehusholdninger.

Derimod ville det med lidt flid nok være muligt på grundlag af udgavens oplysninger om landbrugsdriften at opstille en årscyklus over præstegårdens arbejder, selvom der også her er huller i det kronologiske forløb, og det er et

spørgsmål, om man ikke også på dette punkt ville kunne drage generelle slutninger om egnens landbrugsforhold, idet man må gå ud fra, at ting som såning og høst, afhængige som de var af vejrlig og jordbundsforhold, er foregået på samme tid, hvad enten man var indehaver af et af Jyllands bedste sognekald eller var gemen bonde.

Alt i alt indeholder avlingsbogen trods sine mangler mange nyttige oplysninger, og man må håbe, at Landbohistorisk Selskab vil fortsætte med udgivelsen af lignenden »private« kilder, som på mikroplanet sætter vor viden om reformtidens landbrug i relief.

Birte Stig Jørgensen

En bondedagbog

FÆSTEBONDE I NØRRE TULSTRUP CHRISTEN ANDERSENS DAGBOG 1786–1797. *Udgivet af Landbohistorisk Selskab (Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie). Ved Jens Holmgaard. Under tilsyn af Poul Rasmussen. København 1969. 186 s. ill. 32,00 kr.*

Den bog, der her skal omtales, er én af de mest spændende i den efterhånden meget lange række af udgivelser, som er kommet fra det flittige Landbohistoriske Selskab. Det drejer sig om en meget detailleret dagbog, ført i årene 1786–97 af Christen Andersen, som var fæstebonde under den lille hovedgård Himmestrup i Lee sogn på sydsiden af den lange Nørreådal mellem Viborg og Randers. For udgivelsen står landsarkivar Jens Holmgaard, og han har forsynet dagbogen med en indledning, som giver de vigtigste forudsætninger for at benytte den: oplysninger om dagbogskriveren, hans gård og landsby samt det gods, som han hørte under. Bogen er desuden forsynet med et stedregister og et personregister, hvori dagbogens meget omfattende persongalleri, så vidt det har været muligt, er blevet identificeret. Men ikke nok med det; i modsætning til de fleste andre udgivelser fra selskabet er dagbogen også blevet udstyret med en ordliste, som forklarer »en del ord og udtryk, hvis betydning ikke kan formodes at være almindeligt kendt eller umiddelbart forståelig af sammenhængen«. Denne ordliste letter i høj grad benyttelsen af dagbogens korte og knappe notater, og man må være taknemmelig for, at den er kommet med, selvom der er læsning og tolkninger imellem, som næppe vil kunne stå for en nærmere prøvelse (hvad udgiveren iøvrigt selv er fuldstændig klar over!).

Kommer man til Christen Andersens dagbog i den tro, at man skal nikke genkendende til den forkuede fæstebonde af standardtypen og få et indtryk af hans ensformige slid og elendighed dag ud og dag ind, så får man lidt af et chok, når man tager fat på læsningen. Den person, man møder her, er godsforvalterens ligemand, og han synes at klare sit hoveri så at sige med venstre hånd.

Han er tilsyneladende næsten altid på farten til Viborg, til Randers eller til en landsby, mølle eller herregård i omegnen af Nr. Tulstrup, og han er rastløst optaget af mange forskellige økonomiske aktiviteter, som rækker langt ud over den agerdyrkning, som er enhver bondes egentlige bestemmelse.

Han må være noget helt særligt, denne Christen Andersen, siger man til sig selv og bekræftes heri af udgiverens oplysning om, at han i 1871 blev skildret i en bog om »Fremragende danske bønder før og nu«. Han berømmes her for på en lykkelig måde at forene læselyst og arbejdsomhed, for at være i besiddelse af en sjælden ordentlighed og nøjagtighed, for en fast og urokkelig karakter samt for en sund dømmekraft, som gjorde ham til en bekæmper af al overtro. Hans evner og den relative velstand, som han opnåede, steg ham dog ikke til hovedet, tværtimod var han »den mest erklærede fjende af alt, hvad der havde mindste anstrøg af at være over hans stand eller upassende for samme«.

Må man da med beklagelse konstatere, at Christen Andersen er et undtagelsestilfælde, og at hans dagbog er et kuriosum, hvorfra man ikke kan drage slutninger af mere generel art? Udgiveren formulerer forsigtigt sit svar på dette spørgsmål således: »At han ikke er nogen helt typisk repræsentant for sin stand er selvsagt et moment, man bør være opmærksom på ved vurderingen af dagbogens værdi som kilde til den danske bondes historie på reformtiden. På den anden side har hans ydre vilkår ikke adskilt sig fra andre bønders på egnen. Forskellen beror alene på Christen Andersens personlige forudsætninger for at udnytte de givne fælles vilkår bedst muligt -«.

En foreløbig granskning af dagbogen har overbevist anmelderen om det rigtige i denne opfattelse. Forskellen mellem Christen Andersen og hans samtidige standsfæller på egnen er mere af kvantitativ end af kvalitativ art. Han har adgang til de samme ressourcer som de andre, og han har de samme kulturelt betingede forudsætninger for at udnytte dem. Hans økonomiske aktiviteter er mere omfattende end de andre bønders, men de afspejler ikke noget unormalt, hvilket da også fremgår deraf, at han i sin virksomhed ofte samarbejder med én eller flere af sine standsfæller. Det skal derfor postuleres, at er Christen Andersen meget langt fra at være en typisk dansk fæstebonde, så er til gengæld hans økonomiske og sociale aktivitetsmønster karakteristisk for bønderne på en bestemt tid i et bestemt område af landet.

Ser vi først på hans agerbrug, som iøvrigt indtager en ret beskeden plads i notaterne, så må vi konstatere, at vel eksperimenterer han med nye ting, f. eks. kløveravl, men i hovedtrækkene stemmer det billede, som dagbogen giver af gårdens drift, godt overens med det klassiske hedeagerbrug, som vi kender det fra andre kilder.

Den virksomhed, som optager Christen Andersen mest, er nok skovbruget og salget af produkterne heraf: bygningstømmer, brænde, trækul, bark m. v. Den intensive udnyttelse af de relativt beskedne skovforekomster i de vestligste dele af det østjyske morænelandskab er karakteristisk for et bælte ned gennem Midtjylland, langs med den gamle israndslinje. Ude mod vest lå de vidtstrakte, skov-

løse vidder, og her kunne man få en god pris for alle træprodukter, bl. a. fordi Vestkystens dårlige havneforhold vanskeliggjorde en tilførsel ad søvejen.

Salget af skovbrugsprodukter er imidlertid ikke den eneste handel, Christen Andersen giver sig af med. Han opkøber uld i herredets østlige landsbyer og sælger den i de vestlige, som hørte til bindeegnene, hvor man kunne forbruge langt mere uld, end man selv producerede. Også hør og lærred driver han handel med, og han og hans kone tager ofte til Viborg for at sælge fødevarer af egen produktion, men også flæsk af svin, som han købte til slagtning andre steder, navnlig på herregården Tjele. En anden af Christen Andersens specialiteter er opkøb af honning og salg af mjød.

Denne livlige handelsaktivitet og den dermed sammenhængende mobilitet er imidlertid netop et særkende for bønderne i dele af Midtjylland. Da Christen Andersens samtidige, præsten Niels Blicher i Vium i naboherredet Lysgård, skulle forsøge en samlet karakteristik af egnens befolkning, var det netop disse træk, han slog ned på: Dels den »så navnkundige vandrelyst« og »ligeledes den handelsånd, der ytrer sig hos mange i deres unge år. Med småhandel begynder nogle allerede i det 17. eller 18de år. Have de tjent sig nogle rigsdaler til, eller kunne få dem til låns, købe de et lidet parti strømper, træskeer eller andet, hvormed de vandre omkring for at prøve handelslykken«. Man må forestille sig, at Christen Andersen på samme måde har fået en opdragelse ikke blot til landmand, men også til handelsmand.

Vi har ikke mange bondedagbøger, som i alder kan måle sig med den her udgivne, men fra første halvdel af 1800-årene er der bevaret ikke så få. Disse dagbogsskrivere hører hjemme i vidt forskellige egne af landet. Blandt repræsentanterne kan nævnes en limfjordsbonde, som passede sit fiskeri ved siden af landbruget, en bonde fra det fede Østjylland og en fra hedesletten på vestsiden af Karup å, en studeopdrætter fra grænsen mellem geest og marsk i Vestslesvig og en landmand med saltvand i årerne fra det syddanske arkipelag. Tilsammen vil de kunne tegne et billede af bl. a. de store, økologisk betingede kulturvariationer, som er så karakteristiske for det førindustrielle bondesamfund i Danmark. Man må derfor – ikke mindst fra etnologisk hold – håbe, at udgivelsen af dagbogen fra Nr. Tulstrup ikke bliver en enlig svale, men at den vil kunne følges op af en hel række andre bondedagbøger.

Bjarne Stoklund

Et norsk sogn under forvandling

HANS TRY: GARDSKIPNAD OG BONDENÆRING. SØRLANDSK JORDBRUK PÅ 1800-TALET. *Universitetsforlaget, serien U-bøkene, 1969. 234 s.*

Vi oplever i disse år en stigende lokalhistorisk interesse blandt faghistorikere, ikke fordi man tillægger de små lokaliteter i sig selv større betydning, men fordi

man har indset, at meget af det, der kan iagttages som bevægelser og regelmæssigheder på samfundets overflade, først rigtig forstås, hvis man supplerer makroundersøgelserne med intensiv-analyser på mikroplanet. Det er i denne sammenhæng, man må se Hans Trys undersøgelse af de ændringer, der skete med landbrug og bondesamfund i et sogn i det norske Sørland i forrige århundrede. Hans erklærede målsætning er at finde frem til »kva som verkeleg gjekk for seg innanfor eit enkelt bygdesamfunn« i den store omformningstid ved midten af 1800-årene. Uden at glemme, at et lokalt område ikke lader sig isolere, men i berettiget reaktion mod tilbøjeligheden til at anskue det nye som noget, der som bølger spreder sig over landet, retter han helt bevidst søgelyset mod de »indre faktorer«, mod de årsager til forandring, som er at finde i sognet selv.

Den valgte lokalitet er lidet repræsentativ for Norge som helhed. Søgne er et kystsogn i Vest-Agder med en befolkning, som i 1865 var på ca. 2500, og med et næringsliv, som var baseret på udnyttelse af jorden, skoven og havet. Skønt kontantindtægterne før 1860 i alt væsentlig stammede fra de to sidstnævnte, så er undersøgelsen dog helt koncentreret om landbruget og de ændringer, som skete i såvel dyrkningsteknikken som ejendomsforholdene. Tidsmæssigt er tyngdepunktet lagt i 1860-erne, dels fordi kildematerialet fra dette årti er meget fyldigt, men navnlig fordi det vigtigste tidehverv ligger i dette tidsafsnit.

I første halvdel af århundredet kunne landbruget stort set opsuge det hastigt voksende folketal. Det manifesterer sig i opdeling af gårdene i stadig mindre brugsenheder samt i opdyrkning af ny jord. De mange brug var årsag til et stigende pres på udmarkens ressourcer samtidig med, at nyopdyrkningen gjorde indhug i det udmarksareal, der stod til rådighed. Mere dyrket jord betød bl. a. mere hø og dermed mulighed for vinterfodring af flere kreaturer, som så igen betød, at der var flere om sommergræsningen i udmarken. »I tida omkring 1860–70 var det størst press på naturressursane som bondenæringa i Søgne bygde på. Aldri var jordhungeren så stor; aldri måtte folk nøye seg med så små bruk«, konkluderer Hans Try.

I de følgende årtier tager udviklingen da også en ny retning. Der kommer et fald i antallet af bondebrug og en stigende erhvervsspecialisering. Det, der før var »sidenæringer« til landbruget (f. eks. fiskeriet), bliver selvstændige erhverv, og landbrugerne begynder nu at producere med salg for øje og at specialisere sig, navnlig i mælkeproduktion. Samtidig førte udskiftning og delvis udflytning til, at gårdenes »klyngetun« med deres udstrakte fællesskab opløstes og gav plads for nye sekundære gruppedannelser, f. eks. landbo- og mejeriforeninger, som gik på tværs af de gamle bebyggelsesenheder og som tildels rakte uden for bygdens grænser.

Hans Try har historie som hovedfag og etnologi som mellemfag, og foreningen af disse to faglige indfaldsvinkler har givet været frugtbar for hans undersøgelse. Alligevel må man vel nok konstatere, at det er historikeren, der dominerer. Han røber sig bl. a. i den sikre måde, hvorpå det meget store kildemateriale er udnyttet og vurderet. I analysen og struktureringen af materialet kunne man

dog have ønsket, at etnologen nu og da havde gjort sig kraftigere gældende. Således er redegørelsen for det traditionelle driftssystem, som i løbet af århundredet ændres og nedbrydes, ikke helt tilfredsstillende; man må i alt for høj grad selv stykke et mønster sammen af spredte brudstykker. Vigtigt er det komplicerede system for udnyttelsen af udmarkens forskellige dele (tømmerskog, vedskog, buskog, lyngmark, tørvemark etc.) samt vekselvirkningen mellem indmark og udmark, som kun strejfes i fremstillingen. Driften af indmarken var baseret på tilførsel af humus i form af tørv fra udmarken sammen med den animalske gødning; det er en teknik, som sætter landbruget på Sørlandet ind i en sammenhæng med jyske og nordtyske brugsformer.

Forståeligt, men ikke desto mindre meget beklageligt er det, at undersøgelsen som nævnt helt er begrænset til landbruget og dermed isolerer dette fra de andre sider af »bondenæringen«: skovbruget, fiskeriet og søfarten. Det må være af afgørende betydning for at forstå udviklingen, at man undersøger, om udnyttelsen af disse forskellige ressourcer konkurrerer med hinanden og tvinger brugeren til et valg, eller om de let lader sig indpasse som led i en samlet årscyklus. Kun 7 sider bliver der sammenlagt til disse vigtige »sidenæringer«, og skudefarten på Danmark spises af med en halv side. Hvor gerne havde danske læsere ikke set denne aktivitet behandlet i en større økonomisk/økologisk sammenhæng?

Disse indvendinger kan dog ikke svække bogens position som en fremragende undersøgelse og som et pionerarbejde, som forhåbentlig vil inspirere historikere og etnologer i de øvrige nordiske lande til at gøre ligeså.

Bjarne Stoklund

Om sæterbrug

LARS REINTON: TIL SETERS. NORSK SETERBRUK OG SETERSTELL. *Serien Norsk kulturarv. Det norske samlaget, Oslo 1969. 148 s. ill.*

Blandt de stort anlagte undersøgelser, som Instituttet for sammenlignende kulturforskning i Oslo har ladet foretage til belysning af det norske bondesamfund, indtager sæter-studierne en fremtrædende plads. De har resulteret i en række publikationer med Lars Reintons trebindsværk om »Sæterbruket i Norge« (1955–61) som både den vægtigste og den vigtigste. Instituttets publikationer tynges af det væld af indsamlet materiale, som skal fremlægges, og de henvender sig således kun til de særligt interesserede og specialisterne. Det er derfor en god idé at lade Reinton skrive en kort og populær oversigt over sæterbruget til den hastigt voksende serie Norsk kulturarv.

Bogen er som de øvrige rigt illusteret med tegninger og fotografier og giver god besked til den, som ønsker oplysninger om, hvordan husene så ud, hvilke redskaber der brugtes, og hvad man kaldte dem etc. Alligevel føles dette lidt

utilstrækkeligt. Det hedder i forordet, at der bliver stadig færre, som personlig har oplevet sæterbruget, og det er til disse forudsætningsløse, bogen i første række henvender sig. Det mærker man imidlertid alt for lidt, og det skyldes antagelig, at forfatteren, skønt han har måttet opgive at »få med heile nyanserikdomen i arbeidsmåtar, reiskapar og nemningar«, har villet have for mange detailler med til skade for helheden.

Bogens anden hovedtendens, den historiske interesse, anslås straks i indledningen til første afsnit: Skal man have et nogenlunde rigtigt billede af sæterbruget, så må man prøve at klarlægge spørgsmålet om alder og oprindelse. Vigtigheden heraf skal for så vidt ikke anfægtes; blot forekommer det i en kortfattet oversigt mere påkrævet at søge at anskue og fremstille sæterbruget som *system*. I så henseende bliver man imidlertid næsten helt ladt i stikken. Noget får man at vide i afsnittet om sæter- og sæterbrugstyper, men det er kun på en halv snes af de ialt 145 sider. Til sammenligning kan nævnes, at veje og transportmetoder får tildelt lige så meget plads, og sæterhusene næsten det dobbelte. Omtrent en side ofres på en mindre væsentlig detaille som kaldeord til dyrene.

Det, der foreligger, må karakteriseres som en værdifuld oversigt over den materielle og til dels også den åndelige kultur, som knytter sig til det norske sæterbrug, men den helt rigtige introduktion til selve sæterbruget, som savnes stærkt af bl. a. de nordiske etnologi-studerende, må vi stadig vente på.

Bjarne Stoklund

Slesvig-holstensk landbohistorie

WOLFGANG PRANGE: DIE ANFÄNGE DER GROSSEN AGRARREFORMEN IN SCHLESWIG-HOLSTEIN BIS 1771. *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Band 60. Neumünster 1971. 728 s.*

Wolfgang Prange giver dels et situationsbillede af landboforholdene i Slesvig-Holsten omkring 1730, dels en skildring af udviklingen frem til 1771. Slesvig-Holsten behandles efter sine forfatningsmæssige inddelinger. Det er den erfarne arkivmand, der lader sin disposition lede af kildematerialets placering. Men det er også den erfarne historiker, der herved opnår at give et nuanceret billede af forholdene i Slesvig-Holsten. Resultatet må på mange områder betragtes som et pionerarbejde. Af tidligere fremstillinger har Wolfgang Prange kunnet bygge på Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, og enkelte gods- og lokalhistorier. Herudover er grundlaget for fremstillingen forfatterens omfattende arkivstudier.

Bogen er delt op i to hovedafsnit. I det første og mest omfattende skildres landboforholdene i de enkelte lande, indledt af en kort omtale af forfatningsforholdene, hvilket gang på gang viser sig at være en nyttig baggrund. Af land-

boforhold interesserer Wolfgang Prange sig for kobbeldriftens udvikling, hovedgårdsnedlæggelser, jordvurdering og bøndernes personlige og sociale stilling. I første del fremlægges kildematerialet, mens anden del indeholder konklusionerne. Selv foreslår forfatteren i indledningen, at den travle læser nøjes med at læse konklusionen. Det er dog et dårligt råd, da Prange i første afsnit fremlægger langt flere synspunkter og sagforhold, end han udnytter i sin konklusion. Derimod indfører han i konklusionsafsnittet et noget tyndt afsnit om forfatteren J. H. G. v. Justi med det formål at vise Slesvig-Holstens placering i den almindelige udvikling. Min hovedindvending mod dette værk er således, at forfatteren ikke udnytter sit materiale tilstrækkeligt. Det ville have vundet ved en konklusion for hvert kapitel. Der fremlægges dog et stort materiale, som må være udgangspunkt for fremtidige lokal- eller landbohistoriske undersøgelser vedrørende Slesvig-Holsten. Dette lettes ved et udmærket register.

Ikke mindst for en dansk historiker er det interessant, at Wolfgang Prange prøver at klarlægge den teoretiske baggrund for godssystemet (Gutswirtschaft), der gjaldt i større eller mindre udstrækning i Slesvig-Holsten. Baggrunden for systemet er godsmyndigheden (Gutsherrschaft), der dels består af godsejerens ejendomsret til jorden (Grundherrschaft), dels af hans jurisdiktionsret over godsets beboere (Gerichtsherrschaft). I det fuldt udviklede godssystem havde bønderne ingen forbindelse med landsherren, idet både skattebetaling og jurisdiktion gik over godsejeren. Dette gælder hverken for den kgl. del eller for kongeriget – undtagen til en vis grad godser med birkeret. Især ser Wolfgang Prange en forbindelse mellem hoveriets omfang og jurisdiktionsmyndigheden (s. 391). Det er et interessant synspunkt, som også i kongeriget har krav på en undersøgelse. Er det muligt at se godsernes jurisdiktionsforhold afspejle sig i omfanget af bøndernes hovdage?

Bogen er forsynet med en række udmærkede kartografiske fremstillinger af udviklingen inden for godssystemets udbredelse, bøndernes besiddelsesforhold og kobbeldriftens fremtrængen i bondebedriften. Prange advarer mod at benytte disse oplysninger alene som udtryk for bøndernes økonomiske situation, idet også andre faktorer, så som deres geografiske placering, var af betydning. Ikke mindst understreger han betydningen af byernes nærhed for bøndernes økonomiske formåen. Udfra kongerigske forhold er det interessant at se de tilbud, bønderne kan give ved arveforpagtninger eller hoveriafløsninger. Desuden forekommer det også, at bønderne i fællesskab overtager den hovedgård, de tilhører, i forpagtning og videregiver den til en ny forpagter, men med nedsat hoveri. Ved indførelsen af kobbeldrift i bondebruget udgik initiativet altid fra bønderne. Det vidner om en samarbejdsevne og økonomisk formåen hos bønderne, som vi ikke kender i kongeriget fra denne periode.

Status 1730: Siden 1600 var *hoveriet* blevet afløst på mindst 103 godser, men kun 12 heraf var adelsgodser. Formålet for landsherrerne var at reformere deres finanser. Således gav krigsperioder ofte stødet til hoveriafløsninger – altså en lettelse af godssystemet, mens dette i samme perioder ofte skærpedes på

adelsgodser. Ved begyndelsen af det 17. århundrede lå al hovedgårdsjord i *kobler*, mens kun ca. 70 landsbyers bøndergårde – og fortrinsvis i Holsten – havde kobbeldrift i 1730. Bestræbelserne går tilbage til det 16. århundrede og har forbindelse med nyopdyrkninger eller kvægopdræt – f. eks. i området omkring Lübeck. *Vurdering:* Omkring 1700 var der overalt behov for at få bragt overensstemmelse mellem bøndernes besiddelser og afgifter. I de gottorpske amter havde man før 1710 gennemført en vurdering på grundlag af bøndernes egne angivelser. 1723 blev der befalet en almindelig opmåling for hele den kgl. del, men den kom ikke til udførelse. Forfatteren betragter med rette vurdering og egalisering som vigtige problemer og gør en del ud af impulserne hertil, der i hans fremstilling bliver noget af en kappestrid mellem Gottorp og den kgl. del. Da må det undre, at han overhovedet ikke synes at kende Kristian V's danske matrikel (gjaldt kun kongeriget), men tværtimod anfører de gottorpske forsøg som forbillede for bestræbelserne i den kgl. del. Han kender heller ikke de egaliseringsbestræbelser, der foregik inden for de enkelte godsområder i kongeriget og ofte resulterede i en ligestilling mellem bønderne fra samme gods i landsbyen.

Reformer 1730–71: Landbrugskrisen i 1730-erne og kvægsygen i 1746 gav anledning til arveforpagtninger i Plön og amterne Bordesholm og Kiel. Derimod afviste Rentekammeret i København at nedlægge de kgl. ladegårde. 1748 forbedredes konjunkturerne, og der skete ingen nedlæggelse, derimod hoveriafløsninger og fortsat indførelse af kobbeldrift. 1761 overtog Danmark de plönske lande, hvorved Rentekammeret fik kendskab til de plönske reformer. Dette i forbindelse med regeringens aktive befolkningspolitik var baggrunden for beslutningen om at nedlægge de endnu eksisterende ladegårde i Plön og senere at fortsætte hermed på Als. Også i Gottorp fortsatte nedlæggelsen af hovedgårde.

Udover den indflydelse de gottorpske og plönske reformer har haft på forholdene i den kgl. del af hertugdømmerne, har Gottorp iflg. Pranges opfattelse øvet direkte indflydelse på udviklingen i kongeriget gennem Caspar von Saldern. Han havde som præsident for det i 1766 oprettede General Land Økonomi und Verbesserungs Direktorium i Kiel haft en væsentlig indflydelse på de sidste gottorpske reformplaner. 1766–68 opholdt han sig i København p. g. a. mageskifteforhandlingerne. I marts 1768 udstedtes en ny instruktion for Generallandvæsenskollegiet i København, som har stor lighed med instruksen for Generaldirektoriet i Kiel. Iflg. Prange er Saldern den afgørende person bag instruksen. Grundlaget for denne antagelse er iflg. Pranges egne angivelser dels v. Salderns almindelige indflydelse ved hoffet, dels en formodning herom hos Moltke, som sekretær Andreas Høyer viderebringer i et brev til Reverdil (s. 549). Her er vi ved et generelt problem i historieforskningen: Hvem har trukket i trådene bag kulisserne, hvorom kildematerialet tier? Hvor gerne vi end vil trænge ind i beslutningsprocessen, må historikeren efter min opfattelse resignere, når kildegrundlaget er så usikkert som her. Det er således heller ikke muligt på grundlag af det foreliggende kildemateriale at afkræfte forfatterens antagelse.

Derimod tror jeg den slesvig-holstenske udvikling har haft stor indflydelse i

kongeriget via de driftsreformer, der gennemførtes på godserne i denne periode. Det gælder ikke blot Hørsholm og Bernstorf. F. eks. startede S. Løvenskjold på godset Løvenborg i Holbæk amt en omlægning til kobbeldrift i 1767. Landinspektøren, der forestod opmålingen og driftsomlægningen, var holsteneren J. M. Völckers, som også omtales hos Wolfgang Prange. Flere godsundersøgelser i kongeriget vil muligvis give flere eksempler på slesvig-holstensk påvirkning. Det skal dog ikke lægges Prange til last, at disse undersøgelser ikke er gennemført til skade for hans sammenligningsgrundlag.

Disse indvendinger må ikke tilsløre, at jeg finder Wolfgang Pranges undersøgelser inspirerende også for dansk landbohistorie.

Birgit Løgstrup

Sproglige vikingespor

JOHN GEIPEL: THE VIKING LEGACY. *The Scandinavien influence on the English and Gaelic languages. Newton Abbot Devon 1971. 225 s. £ 4.25.*

Interessen for vikingetogene og deres konsekvenser for den åndelige og materielle udvikling i Norden og Vesteuropa er stadig stigende, og litteraturen om disse emner er hastigt voksende; det gælder den videnskabelige som den mere populære. Herved har man også i stigende grad fæstet opmærksomheden på det store kildemateriale, der består af nordisk sprogstof i form af låneord, personnavne og stednavne i de lande, hvor skandinaviske erobrere bosatte sig i større eller mindre omfang. Det har vist sig, at de sproglige minder er i stand til at kaste lys over mange forhold vedrørende den nordiske bosættelse, som ikke fremgår af de direkte historiske beretninger eller det arkæologiske materiale, fx forholdet mellem nordboerne og den oprindelige befolkning, og – først og fremmest – udbredelsen på de britiske øer og i Frankrig af de forskellige nordiske nationaliteter, der deltog i vikingetogterne. Eksempelvis kan nævnes J. Adigard des Gautries store Arbejde Les noms de personne scandinaves en Normandie de 911 à 1066 (1954), der på grundlag af personnavnene afgør det gamle stridsspørgsmål, om den nordiske bosættelse i Normandiet hovedsagelig var dansk eller norsk; navnestoffet viser klart, at det første var tilfældet. Et andet eksempel er E. Ekwalls Scandinavians and Celts in the North-West of England (1918), der påviser, at det skandinaviske element i de nordvestlige grevskaber overalt er ledsaget af et betydeligt keltisk, og at skandinavisk sprog her må have været under stærk keltisk indflydelse. Forklaringen er, at den norske befolkning i disse egne ikke kommer direkte fra hjemlandet, men fra ældre norske kolonier på gælisk område (Irland), hvilket ikke direkte fremgår af beretningerne.

Forfatteren af The Viking Legacy – hvis familie ifl. smudsomslaget er »of Danish Extraction« – har påtaget sig den vanskelige opgave at give en populær

(eller halvpopulær) fremstilling af alle sider af den nordiske indflydelse på engelsk og gælisk, den første samlede behandling af emnet siden Worsaae i 1851 skrev sine »Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland«. Det er tydeligt, at John Geipel har nogle af de absolut nødvendige forudsætninger for at løse den opgave, han har stillet sig. Han har åbenbart et solidt kendskab til de nordiske sprog og stor belæsthed i den omfattende litteratur.

Første kapitel handler om de germanske sprogs forhistorie, hvor man nok må siges at bevæge sig på endnu mere usikker grund end forfatteren forestiller sig, derefter om forholdet mellem nordisk og vestgermansk og endelig om den nordiske indflydelse på det (nord-)engelske lyd- og bøjningssystem.

I kap. 2 gives der en bred orientering om forløbet af vikingetogene til de britiske øer, og kap. 3 behandler de nordiske låneord, både i de gamle kilder og i moderne dialekter. Forholdsvis få skandinaviske låneord er overleveret i sen-oldengelske tekster, mens det vrimler med dem i mange litteraturværker fra den middelengelske periode. Højst er antallet i to tekster, Ormulum og Havelok the Dane, der begge stammer fra Lincolnshire, Danelagens hjerte, som forfatteren med rette kalder det. Mest gennemsyret med nordiske låneord er dialekterne på Shetlandsøerne, hvor det gamle »norn« (dvs. norrønt) først gik definitivt til grunde i det 18. årh., og på Isle of Man, hvor norsk blev afløst af gælisk omkring år 1400, men iøvrigt giver forfatteren en mængde eksempler på nordisk sprogstof i de nord- og midtengelske dialekter, deriblandt et selvhørt fra Lincolnshire, hvor en gammel mand fortalte ham om sine »forelders as ligs oot i' th' kirkgarth'«, en sætning som en dansker ikke behøver oversættelse til, men som næppe er umiddelbart forståelig for alle englændere.

Kap. 4, det længste afsnit, drejer sig om de skandinaviske stednavne, hvis udbredelse allerede Worsaae var klar over var udtryk for, hvor de vigtigste danske og norske bosættelsesområder fandtes. Worsaae regnede med 1400 skandinaviske bebyggelsesnavne i England. Nu er der fundet betydelig flere, og hvis man ville inddrage også mark- og naturnavne, blev tallet uendelig meget større. Et kort. s. 113 (baseret på et kort i P. H. Sawyers, The Age of the Vikings fra 1967) over engelske sognenavne af skandinavisk oprindelse viser meget klart den nordiske bosættelses udbredelse, der stort set følger grænserne for Danelagen, bortset fra at Staffordshire og Essex falder udenfor det nordiske bosættelsesområde, idet der i disse grevskaber kun er ganske få nordiske sognenavne. Geipel gør udførligt rede for navneled, der er karakteristiske for henholdsvis dansk og norsk bosættelse, og for det gæliske element, der ledsager den norske bosættelse i de nordvestlige grevskaber. Endvidere for rester af specielt norske bøjningsformer, særlig genitiven på -ar overfor dansk -a med tidligt svind af r-et; jfr. fx engelsk Aismunderby, hvor første led er den gamle gen. Ásmundar, af mandsnavnet Ásmundr, overfor dansk Asmunda Thorp med den yngre gen.-form af samme personnavn, ca. beg. af 12. årh. i Necrologium Lundense. Forfatteren gør mærkeligt nok kun lidt ud af de tusinder og atter tusinder af marknavne af

nordisk oprindelse – eller i alt fald dannet af nordisk ordstof – der findes rundt om i Danelagen. Mange er behandlet i de hidtil udkomne Danelags-bind i English Place-Name Society's serie, og er altså let tilgængelige, men overordentlig mange venter endnu på at blive fremdraget fra middelalderlige og senere dokumenter. De er faktisk en hovedkilde til viden om det skandinaviske ordforråd i England. Et enkelt eksempel, Tyger Holt, der citeres efter Streatfields bog Lincolnshire and the Danes (1884), kan ikke, som formodet, indeholde ordet teigr »jordstrækning«, bl. a. fordi nom. -r ikke ville blive bevaret (jfr. det tilsvarende moderne svenske teg). Også mod enkelte andre navnetolkninger kan der rejses indvendinger, fx mod opfattelsen af første led i Keadby, Lincolnshire, som ordet hede; det er i virkeligheden det gammeldanske mandsnavn Kæti.

Kap. 5 behandler personnavnene. Forfatteren regner med c. 530 skandinaviske fornavne fra engelske kilder, medregnet nogle, der kun er kendt fra stednavne, og tallet er utvivlsomt for lavt ansat. Hertil kommer talrige efternavne af skandinavisk oprindelse eller indeholdende skandinavisk sprogstof. I modsætning til stednavnene er personnavnene ikke indskrænket til områder for nordisk bosættelse, selv om de der er særlig talrige, men de breder sig tidligt over hele England for atter at blive trængt tilbage af kontinentalgermanske navne som Robert, Roger, Walter osv., da den normanniske indflydelse efter erobringen begynder at gøre sig stærkt gældende.

Appendix 1 indeholder et udvalg af nordiske låneord i moderne engelsk rigssprog. Forfatteren har her udmærkede hjælpemidler, først og fremmest New English Dictionary, og de allerfleste lån turde være sikre nok. Der er dog nogle tvivlsomme eller umulige imellem. Ordet clown opfattes som et muligt lån fra (et ord identisk med) nyislandsk klunni »klodsmajor«, hvad der næppe kan forenes med formen; clown, hvorfra det danske klovn, må vist stadig betragtes som etymologisk dunkelt. Et andet eksempel er spray »kvist«, der sammenstilles med dansk sprag »kvas«, men det danske ord forudsætter et gammeldansk *sprak eller måske snarere *spragg; jfr. svensk dial. spragge »afskåret gren« o. lign. Spray, middelang. spraye, er sikkert af hjemlig oprindelse og forudsætter oldeng. *spræg (således bl. a. A. H. Smith i English Place-Name Society XXVI 139). At ordet er af hjemlig rod, forenes også bedst med det faktum, at det er almindeligt i stednavne i et område så fjernt fra Danelagen som Devon.

Appendix 2 indeholder et stort udvalg af britiske efternavne af mulig eller delvis skandinavisk oprindelse. At der i de moderne engelske familienavne er et betydeligt nordisk element er hævet over enhver tvivl. Blandt bogens eksempler er der således mange, der består af nordiske fornavne, der er gået over til at bruges som tilnavne (en udvikling der også kendes fra Danmark i nyere tid), og som er let genkendelige. Det drejer sig om navne som Ashkettle (nord. Áskell), Fastolf (Fastulfr), Hacun, Haldane (Halfdan), Osgod (Ásgautr), Osmund (Ásmundr) Thurkle (þorkell), Thurgood (þorgautr) og adskilligt flere. Mange moderne familienavne er også stednavne eller stednavneelementer af nordisk oprindelse, f. eks. Blamyre (af adj. blå og myr »mose«) Crook (krog) Garth

(gård) Fell (fjeld), Holme, Hulm (gammel, ikke-omlydt sideform til holm, der også forekommer i engelske stednavne) Slack (af oldnord. slakki »dal«) Wroe og Wray (begge af ordet vrå som stednavn eller stedbetegnelse). Oprindelsen til mange af listens navne er dog vanskelig eller umulig at fastslå, bl. a. fordi der praktisk talt aldrig citeres ældre former af dem, så den må bruges med nogen forsigtighed.

Bogen er forsynet med en temmelig omfattende litteraturliste, men den kan naturligvis ikke gøre krav på fuldstændighed. Af vigtige værker, som er glemt, er der særlig grund til at nævne D. Hofmann, Nordisch-englische Lebnbeziehungen der Wikingerzeit (= Bibliotheca Arnamagnæana vol. XIV), men i afsnittet om personnavnelitteratur ville man fx. også gerne have set Björkmans Englische Namenstudien og A. H. Smiths Early Northern Nick-Names and Surnames (i Saga Book 1934). En anden indvending er, at afhandlinger ofte er medtaget med sted og årstal, men uden angivelse af, at de skal søges i et festskrift eller tidsskrift, fx står der efter Ekwalls afhandling »How long did the Scandinavian language survive in England«, kun »Copenhagen 1930«. Det havde været praktisk at tilføje, at den stammer fra A Grammatical Miscellany offered to Otto Jespersen.

Det havde nok været mest taktfuldt at forbigå trykfejlene, men de forekommer i så store mængder, at man vanskeligt kan undlade at nævne dem. På s. 60 citeres den formentlig danske besværgelsesformel fra Cambridge. Her er det første ord kuril blevet til gyril, skønt teksten ellers ikke er normaliseret, uigi er blevet til uiki, (þ)orsa trutin til þarsa trutin og iuril til Iyril. Særlig florerer tryk- eller sjuskefejl vistnok i litteraturlisten. Steenstrups Normannerne er blevet til Normænnerne, i E. Björkmans Nordische Personennamen in England in alt- und frühmittelenglischer Zeit er »alt- und« udeladt, ligeså ordet »personal« i v. Feilitzens The Pre-Conquest personal names of Domesday Book, og en titel som »Altnordischen Personennamen bei den Angelsachsern« røber ikke nogen overvældende respekt for den tyske grammatik, men alt dette kan jo let rettes i en ny udgave, som der formodentlig og forhåbentlig bliver brug for.

Trods bogens iøjnefaldende svagheder vil anm. nemlig gerne slutte med at anbefale den som en populær introduktion i et vigtigt emne, som mange sprogligt interesserede læsere kan have glæde af. Den indeholder et meget rigt stof til belysning af den nordiske indflydelse på de britiske øer, og den er det eneste moderne værk, der tager hensyn til hele det engelske og gæliske område.

Kristian Hald

Bebyggelsesnavne i Skåne

SKÅNES ORTMAMN. *Utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund. Serie A Bebyggelsenamn. Del 16 Rönnebergs härad och Landskrona stad. Av Göran Hallberg. 170 s. + kort. Lund 1973. 35 sv. kr.*

Enhver dansk forsker, som i én eller anden sammenhæng har haft behov for at overskue hele det gammeldanske landområde med hensyn til stednavneforråd, har følt savnet af, at en så beskeden del af det østensundske navnemateriale er tilgængeligt i samlede tidssvarende publikationer. Det konstateres derfor umiddelbart med tilfredshed, at den systematiske oversigt over bebyggelsesnavnene i Skåne skrider støt fremad, omend der endnu er langt til vejs ende. Med *Göran Hallbergs* udgivelse af Rönnebergs härad og Landskrona stad er der føjet nyt materiale til det tidligere – siden 1958 – udgivne (Albo härad, Södra Åsbo härad, Bjäre härad och Ängelholms stad).

Grunden til, at der her gøres opmærksom på denne udgivelse, er, at jeg har erfaring for, at serien om de skånske stednavne er for lidt kendt uden for kredsen af egentlige fagfolk, hvor den udmærket kan finde anvendelse.

En egentlig kritisk anmeldelse af seriens sidste bind skal jeg ikke fremkomme med i denne sammenhæng. Et værk af denne type er et arbejdsredskab, som ofte først viser sine fortrin og sine fejl ved et intenst og langvarigt arbejde hermed. Jeg skal derfor indskrænke mig til at fremkomme med nogle få betragtninger, gjort under flere gennemlæsninger, specielt med henblik på *navnetolkningerne*.

Ifølge traditionen for den slags arbejder er disse kortfattede. Gennemgående forekommer de at være skønsomme og prisværdigt forsigtige. Udgiveren vover sig sjældent ud i de uhæmmede tolkningskonstruktioners morads, og det skal ikke bebrejdes ham. Det nøgterne og det gedigne synes at være hans force.

Der er dog ét punkt, hvor man måske kunne have ønsket, at han havde markeret sig lidt kraftigere: Det sker nu og da, at han ved tolkningen af et vanskeligere gennemskueligt stednavn, hvor han ikke fremkommer med en nytolkning, neutralt refererer en række tidligere fremsatte tolkningsforslag uden at fremkomme med en kritisk vurdering og prioritering. I sådanne tilfælde kan læseren føle sig en smule »lost«, og han kunne ønske sig udgiverens vurdering af de forskellige tolkningsmuligheder – således som det sker i en række andre tilfælde. Det forekommer mig, at bogen på dette punkt måske ikke er ganske så homogen, som man kunne vente.

Bent Søndergaard

Spillet omkring kongens fald

MIKAEL VENGE: CHRISTIAN 2.s FALD. *Spillet om magten i Danmark januar–februar 1523: Odense universitets forlag 1972. 218 s. 69 kr.*

Historiske perioder og personer har deres »ups and downs«. Utvivlsomt under påvirkning af massemediernes stærkt øgede muligheder for formidling, vel at mærke når man kan finde en anledning at hænge en sådan formidling op på, har vi de seneste år været med til at »fejre« en lang række jubilæer – ægte som selvskabte. Til sidstnævnte kategori henregner jeg haussen i Struensee-litteraturen i fjor; man kunne have frygtet at 1970 var blevet benyttet til et ligeså smagløst »halvjubilæum« for Stockholms blodbad, men så galt gik det ikke, for blodbadsdiskussionen var forlængst igang. Christian 2. har iøvrigt i lange tider befundet sig på historieforskernes og historieskrivernes hitliste og kan nok vække interesse, uden at der behøves særlige anledninger. Den unge historiker *Mikael Venge* har da også skyndt sig at få sin bog ud i 1972 i stedet for at vente til januar–februar 1973 for at undgå beskyldninger for popularitetsjageri – og med rette, for sådant findes der intet af hos ham. Derimod er bogen i god forstand *populær*: velskrevet, dramatisk opbygget i ni kapitler – alle ni om kongen – og med et vågent blik for enkelthederne.

Set i det lange perspektiv blev oprøret mod Christian 2. en i flere henseender skelsættende begivenhed i Danmarks historie. Først og fremmest blev det sidste gang, at en dansk konge blev afsat, mens dette endnu i adskillige hundrede år forekom såvel ude omkring i Europa som i nabolandet Sverige. Dette faktum har uden tvivl haft stor betydning for eftertidens opfattelse af begivenhederne i Danmark 1523. Frederik 1. er skiftevis kommet til at indtage heltens og skurkens rolle i stykket – også efter at ældre historieskrivnings persondyrkelse iøvrigt er forladt. Mikael Venge sætter sig som opgave at søge at analysere den politiske situation i Danmark omkring årsskriftet 1523 på *samtidens* egne præmisser.

Mikael Venge ser kongens fald som resultatet af en samvirken af tre faktorer: Lübecks åbne krig mod den danske konge, hertug Frederiks holdning overfor sin brodersøn og de jyske råders utilfredshed. Hertil kommer vel endnu een: Når Lübeck i sommeren 1522 tog skridtet til åben krig, var en væsentlig forudsætning herfor, at Gustav Vasa med udgangspunkt i Dalkarleopstanden havde haft held til at samle hele den svenske opposition foråret 1521, og dermed afgørende sprænge den nordiske union. At forholdet til Hansestæderne var en medvirkende årsag, måske mindre på grund af de militære begivenheder end den økonomiske blokade, er hævet over enhver tvivl, på den anden side er der intet der tyder på, at Lübeck oprindeligt havde til hensigt at fjerne kongen, så initiativet kan næppe stamme herfra.

Venge opfatter mordet på Hans Bartholomæussen, kongens tolder i Ålborg og lensmand på Ålborghus, som en af de indenrigspolitiske følgevirkninger af

den udenrigspolitiske krise. Mordet skete midt i sommeren 1522 og forklares som en første spire til den jyske opstand. Jeg må bekende, at den meget grundige gennemgang af Hans Tolders forhold ikke har overbevist mig om tesens holdbarhed. Forvirringen med hensyn til en række breves indhold og dateringer (s. 42–43) har helt overvældet Venge. At Jørgen Friis mindre end 3 uger efter den pavelige tilladelse til at lade sig indvi som biskop skulle kunne underskrive med »biskop« lader sig vanskeligt acceptere og taler sammen med indholdet for, at årstallet er 1522, selv om der tydeligt står 1521. Dette behøver dog ikke at være en fejl, Jørgen Friis kan have været så europæisk, at han regnede årets begyndelse til marts, skønt det ikke var skik i Viborg. Hvad angår Hans Tolders 2 breve dateret i maj 1520 stiller sagen sig langt mere kompliceret. Der er ingen mulighed for en anden årsberegning, så der må ved omdatering regnes med to fejl af *samme* skriver, men på *to* forskellige tidspunkter. Dette synes dog ikke at genere Mikael Venge, derimod er han bekymret over, at ændringen af året fra 1520 til 1521 resulterer i to breve af samme dato, men med forskellige dateringsformler. Fra kancellibrevene kendes der dog adskillige eksempler herpå, så »forvirring« i skrivestuen på Ålborghus behøver ikke at være årsag hertil. Han tager ikke hensyn til de ydre kriterier, hvoraf nogle taler mod, mens andre støtter en omdatering. Det vil føre for vidt at komme nærmere ind på sagen her, jeg vil nøjes med at tilslutte mig flytningen af de to breve, men samtidig fastholde spørgsmålstegnet ved en forbindelse mellem Hans Tolder-affæren og de jyske råder. Muligheden af en sådan sammenhæng ville iøvrigt være en alvorlig svækkelse af en af hovedteserne nemlig den, at det jyske rådsparti følte sig som lovens og håndfæstningens nidkære vogtere, drabet på en lensmand kunne næppe under nogen synsvinkel anses som legalt.

At hertug Frederik ved nytårstid 1523 var villig til at gå i forbund med Lübeck forklares med, at der på dette tidspunkt var opnået forståelse med de jyske råder, bevidnet ved sammensværgelsesbrevet. Den gængse opfattelse af at se forurettethed som et ledemotiv for hertug Frederik afvises af Venge med en fyldig dokumentation, til gengæld fremhæver han stærkt det dynastiske aspekt. Bordesholmforliget i august 1522 ses som udgangspunkt for vigtige personlige kontakter fremmet af den familiemæssige forbindelse mellem Wolfgang von Utenhof og brødrene Iver Munk biskop i Ribe, og Mogens Munk, landsdommer i Nørrejylland.

Kildematerialet tillader ikke nogen sikker afgørelse af spørgsmålet om initiativet, men mens Frederik endnu tøvede, viste de jyske herrer med sammensværgelsesbrevet, at de var fast besluttet på en afgørende ændring, da de ikke nærede megen tiltro til en »undervisning« af Christian 2. Bortset fra Melchior Rantzaus »spionrapport« finder vi ingen vidnesbyrd om, at hertug Frederik havde repræsentanter tilstede i Nørrejylland – heller ikke efter at han havde accepteret den tilbudte krone. Venge opfatter den fasthed hvormed de jyske råder varetog regeringsmagten under interregnet, og ikke mindst den livlige aktivitet, de udfoldede – både afbrændingen af Christian 2.s love og besættelsen af flere lens-

mandsposter henføres til denne periode – som vidnesbyrd om, at initiativet kom fra dem.

Venge er så travlt optaget af at bortforklare opstanden som oprør i moderne forstand, at han til en vis grad overser, at rigsrådet ved hvert eneste kongeskifte siden Erik af Pommerns fordrivelse i kortere eller længere tid sad inde med og udøvede regeringsmagten. Den meget udførlige redegørelse for datidens samfundsteori ville have vundet i styrke, hvis der i højere grad var lagt vægt på at forklare forskellen mellem denne og de tidligere situationer, samt en mere omfattende konfrontation af synspunkterne hos de jyske råder og rigsråderne i rigets øvrige dele.

Mikael Venges belæsthed i den ældre litteratur er imponerende, men forleder ham på et enkelt punkt til at stole for meget på de gamles autoritet. Under omtalen af de jyske råders svigten ved herredagen i efteråret 1522 anføres i en note som belæg for den planlagte Kalundborg-herredag et udateret brev, som Paludan-Müller tillagde biskop Jens Andersen Beldenak. Brevet er imidlertid, som forlængst påvist af William Christensen, skrevet af Eggert Frille – altså 50 år ældre – og gælder det berømte Kalundborgmøde i 1468 (Missiver II nr. 45).

Noterne viser tydeligt, at kilde- og litteraturfortegnelsen ikke er noget paradenummer. Alligevel kunne man have ønsket sig den redigeret på en lidt anden måde. Først og fremmest savner man en redegørelse for det utrykte materiale; det vidner om en rørende, men lidt blåøjet tillid til arkivvæsenets formåen, at der generelt henvises til *Vejledende arkivregistraturer,* og så er V. A. VIII Privatarkiver før 1660 (ved E. Kroman, 1948) med bl. a. Ove Billes og Predbjørn Podebusks arkiver endda blevet glemt. Det gælder iøvrigt også Heises afsnit i Danmarks Riges Historie, benyttet er det i alt fald – næsten lige så flittigt som Johan Hvidtfeldts fremstilling i 5 bd. af Politikens Danmarkshistorie.

I litteraturlisten er medtaget både almene og specielle værker, hvis betydning for bogens fremstilling synes meget perifer, derfor føles det som et savn, at hovedværkerne i Christian 2 forskningen ikke er kommet med. Niels Skyum-Nielsens bog Blodbadet i Stockholm nævnes kun i en note i forordet, og den følgende diskussion affejes med et »jfr. Scandia 1969–71«, uden at Curt Weibulls navn overhovedet forekommer.

Som et tillæg aftrykkes sammensværgelsesbrevet med en redegørelse for beseglingsforholdene. Det er muligt, at aftrykket her er et fremskridt i forhold til Grums tekst, men i forhold til transkriptionen (ca. halvdelen af teksten) i Danmarks Riges Historie er fordelen tvivlsom. Bevarelsen af små og store bogstaver virker søgt, ikke mindst da forkortelser samtidigt er opløst uden markering. Det virker noget forvirrende, at et-forkortelsen dels er opløst, dels er gengivet som »ss« eller «z«. Stort set er dette sammen med en del læse- og trykfejl petitesser, som ingen rolle spiller, men begrundelsen for at aftrykke aktstykket bortfalder. Uden tegnsætning bliver det let mere vild- end vejledende, og man kan med rette spørge Cui bonum? Pladsen havde været bedre udnyttet til en »oversættelse« af brevet, hvis tekst næppe er umiddelbart forståelig for enhver moderne historiker.

Det virker lidt snævert at begrænse analysen til sammensværgelsesbrevet, kun en passant i anden sammenhæng omtales beseglingsforholdene på manifestet til Viborg stift. Men både manifesterne (til Viborg stift og Fyn bevaret i originaler, til Ribe stift kun hos Huitfeldt) og opsigelsesbrevet (kun overleveret i Huitfeldts gengivelse) er så centrale for den nye problemstilling, at et kapitel viet en udførlig diplomatarisk analyse af de 5 aktstykker havde været ønskelig, men unægtelig meget forlangt.

Til sidst et lille irritationsmoment: Hvorfor omtales biskop Stygge Krumpen konsekvent som Stig Krumpen? Han var dog opkaldt efter sin morbror biskop Niels Stygge. Trykfejlene er mange, men det må man jo efterhånden vænne sig til at leve med. Til de mere muntre hører den skånske gengærd, der er blevet til »gen/færds fetalje« (s. 24) og »rådernes virksomhed hyl*d*edes i et næsten uigennemtrængeligt mørke« (s. 188).

Det er Mikael Venges store fortjeneste at have kulegravet et omfattende materiale og ved at anskue situationen fra en ny indfaldsvinkel formået at argumentere for en anden opfattelse end den hidtil dominerende. Han har vakt ny interesse for de begivenheder der førte til den tragiske sejlads på Lillebælt. Vi hører gerne mere fra ham.

Thelma Jexlev

Mønt- og personalhistorie

JØRGEN STEEN JENSEN: HERTUG HANS DEN YNGRE. *En biografi. Katalog over mønter og fortegnelse over møntfund. Fra Als og Sundeved bind 50, udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved, Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig 1971. 196 s. 46 kr.*

Christian IV's farbroder, hertug Hans den Yngre af Sønderborg-Plön, er et oplagt emne for en historiker, der tillige er numismatiker, da en belysning af hertugen som møntherre giver et væsentligt supplement til forståelse af såvel selve personen som hans tid. Det er dog ikke alene i denne egenskab, at Jørgen Steen Jensen har taget hertugens historie op til fornyet undersøgelse, han gennemgår tillige – for en stor del på grundlag af utrykte kilder – hans godskøb, landbrugspolitik og omfattende byggeforetagender, såvel som hans »udenrigspolitik« og forhold til de forskellige erhverv.

Indledningsvis gør Jørgen Steen Jensen rede for familien og kommer bl. a. med nogle pudsige iagttagelser vedrørende Hans' forhold til moderen, dronning Dorothea, der åbnede alle sønnens breve og var bange for, at han skulle lære dårlige sæder og skikke, hvis han rejste bort fra hendes indflydelse. Han tog imidlertid revanche efter hendes død og blev med tiden en meget berejst mand.

Ægteskaberne med de to unge, flittigt børnefødende hustruer er kortfattet

skitseret. Det første var med Elisabeth af Braunschweig Lüneburg-Grubenhagen, det andet med Agnes Hedvig af Anhalt, August af Sachsens datter, som var blevet enke i en alder af knap 13 år. Der gøres rede for de 23 levedygtige børns skæbner.

Typisk for sønnerne af en så børnerig, mindre, europæisk fyrste på den tid var, at fire af dem kæmpede imod tyrkerne og to af dem faldt. De fleste af sønnerne rejste udenlands i nogle år, bl. a. for at finde sig passende gemalinder. Forfatteren mener, at det var nok så vanskeligt at være søn af hertug Hans som at være datter! Ganske vist gik det lidt trægt med at få alle tolv døtre gift, men det lykkedes i næsten alle tilfælde selv om medgiften var beskeden.

Hertug Hans havde modtaget retten til at slå mønt af kejser Rudolf II, og den gjaldt selvsagt kun for Holsten. Ikke desto mindre fandt møntslagningen i første omgang (o. 1604) sted i Sønderborg, en foreteelse som Christian IV tilsyneladende lukkede øjnene for, idet han blot bemærkede, at mønterne var holstenske og underlødige, og følgelig nedsatte han værdien af hertug Hans' dobbeltskillinge med 1/4. Da han gør det samme i 1618–19 under Hans' 2. møntslagningsperiode, mener Jørgen Steen Jensen, at det muligvis var uberettiget, fordi disse 2-skillinge ofte findes kontramarkerede med forskellige Hansestæders stempler, hvilket ikke havde fundet sted, hvis de pågældende byer havde lidt tab derved. – Men forfatteren er da også af den opfattelse, at det snarere er en slags konkurrencemoment, der har gjort sig gældende i forholdet mellem de fyrstelige møntherrer, og at Christian IV's forbud i 1622 mod Hans den Yngres nældebladsskillinge bevirkede, at dennes møntforpagter Reinhardt ikke kunne komme af med sin småmønt og i stedet måtte præge dalere. Steen Jensen hælder til den anskuelse, at hertug Hans ikke har haft noget synderligt økonomisk udbytte af sin møntherrevirksomhed, men at den snarere har været en prestigesag for ham!

For numismatikere er kataloget over Hans den Yngres og hans sønners mønter og medailler af meget stor værdi, ikke alene fordi Chr. Langes gamle værk om slesvig-holstenske mønter er så vanskeligt at få fat på, men også fordi der på et væsentligt punkt om nogle af nældebladsmønternes datering gøres op med Langes bestemmelser.

Fundlisten giver gode oplysninger om mønttypernes, først og fremmest rytterpenningenes og nældebladsmønternes, udbredelse. Disse spillede en rolle blandt de mønter, der gemtes i jorden under Svenskekrigene i 1600-tallet, og ikke mindst var der – som beskrevet af Kirsten Bendixen (Nordisk Numismatisk Tidsskrift 1969) – en ret stor repræsentation af dem i Balleskatten på Djursland.

Bogen er vel illustreret både med fotografier af mønterne, medaillerne og af de malede portrætter af hertug Hans, som Steen Jensen har viet et helt kapitel i forbindelse med en gennemgang af ikonografien.

En del breve og forordninger gengiver Steen Jensen bag i bogen. Men det må fremhæves som forfatterens store fortjeneste, at han til sin fremstilling tillige benytter en mængde andet utrykt kildemateriale og omhyggeligt angiver det-

te i sine noter; disse er herved gode henvisninger, for dem, der vil arbejde videre med specielle emner. Men det er også noterne, læseren må ty til for at forstå flere af forfatterens meningsytringer, for begrundelserne ligger ofte kun i noterne.

Det kan sluttelig nævnes, at forfatteren har haft adgang til de manuskripter, som prins Hans af Glückborg igennem 30 år havde udarbejdet om sin ældre navnebroders historie. Steen Jensens dom over Hans den Yngre er knap så streng som den prins Hans fældede over ham, idet Steen Jensen betragter ham ud fra hans samtid og siger, at han udnyttede dennes og situationens muligheder til det yderste og primært var jorddrot, sekundært landsherre.

Fritze Lindahl

Spionage

SVENSK AGENT VED SUNDET. *Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. Udgivet med indledning og kommentarer ved Leo Tandrup. (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie: nr. 26). Aarhus 1971. 694 s. 85,50 kr.*

Som det første tilløb til en fast diplomatisk repræsentation i Danmark oprettede den svenske regering i 1621 under indtryk af Sveriges voksende udenrigspolitiske engagement en stilling som toldkommissær og agent i Helsingør. Posten besattes med den borgerlige Anders Svensson til Isberga, der fik til opgave ikke blot at varetage svenske interesser ved toldvisitationen i Sundet, men tillige at indsamle informationer om danske politiske og militære aktiviteter og desuden bearbejde og videregive den løbende strøm af efterretninger om begivenhederne i Europa, som kunne erfares på toldboden i Helsingør. Under hele hans tid i Helsingør fra 1621 til 1626 sendte Svensson regelmæssigt med ca. 2 ugers interval indberetninger til såvel Gustav Adolf som Axel Oxenstierna. Disse ialt ca. 150 indberetninger har Leo Tandrup udgivet efter originalerne i henholdsvis Oxenstierna og Danica-samlingen i Riksarkivet i Stockholm som et led i arbejdet på en afhandling om den danske politik over for Sverige 1613–25.

Udgiveren har skrevet en fyldig indledning til bogen med en gennemgang af den politiske baggrund for Anders Svenssons virke samt en vurdering af hans arbejdsmåde og af depechernes kildeværdi. Tandrup har endvidere valgt at forsyne udgaven ikke blot med grundige tekstkritiske anmærkninger, men også med for en sådan udgave usædvanlig omfattende realkommentarer. Netop i det sidste forhold ligger nok i virkeligheden udgavens største værdi. For i almindelighed rummer depecherne kun relativt få oplysninger, der kan karakteriseres som primære, i den forstand at de i betragtning af tilblivelsessituationen (rygter, meddelelser fra 2. eller 3. hånds vidner) kun kan tillægges synderlig kildeværdi,

såfremt de kan verificeres med andet og mere sikkert materiale. Heldigvis er Leo Tandrup ikke veget tilbage for denne meget arbejdskrævende opgave. Han har minutiøst søgt at kontrollere samtlige væsentlige udsagn i depecherne, i hvert fald (men ikke udelukkende) for så vidt de angår danske forhold, ved at gennemgå de bevarede breve og aktstykker i både danske og svenske arkiver samt i mindre omfang tillige i London og Haag. Og han har ikke indskrænket sig til de politiske akter, men har ydermere gennemarbejdet Sundtold-, rentemester-, klædekammer – og vinkælderregnskaberne i Rigsarkivet.

Dette noteapparat betyder, at læseren er i stand til at følge de enkelte sager og begivenheder fra indberetning til indberetning og samtidig få henvisning til, hvor primært materiale om samme sag findes, samt i hvilket omfang oplysningerne stemmer overens med dette materiale. Undersøgelserne viser, at Svensson var godt underrettet om danske forhold, til trods for at det ikke lykkedes ham at skaffe sig meddelere indenfor rigsrådet eller kancelliet udover de mere officielle samtaler med kongen og kansler Christen Friis til Kragerup. Hans vigtigste informationskilder synes at have været de to hollandske agenter Emanuel Agenna og Peter Isacsz, hvoraf især den sidste i sin egenskab af kongelig portrætmaler kunne give værdifulde informationer fra hoffet. Det fremgår endvidere, at Svensson videregav sin viden på en gennemgående sober måde, der bl. a. viser hans sikre dømmekraft med hensyn til værdien af de informationer, han kom i besiddelse af.

Det kan umiddelbart synes noget paradoksalt, at der ofres så meget på at udgive en sådan type kilder, medens de mere primære kilder (som f. eks. brevvekslingen mellem de to konger og rigsråd) stort set er utrykt. Men årsagen er formentlig, at medens man i Anders Svenssons depecher har en velafgrænset kildegruppe, som udgiveren har valgt at lade trykke in extenso, ville man i det andet tilfælde komme ud for næsten uoverstigelige selektionsproblemer alene på grund af materialets omfang, så den foreliggende form kan betragtes som et acceptabelt kompromis.

Indberetningerne i sig selv har dog betydelig værdi ud fra et andet synspunkt. Tilsyneladende udgjorde depecherne fra Anders Svensson en meget væsentlig del af den svenske regerings informationsgrundlag vedrørende Danmarks udenrigspolitik, og man kan derfor på en sikrere måde end tidligere vurdere den svenske regerings beslutninger i relation til de informationer, den besad på et bestemt tidspunkt.

Tandrup går dog nok for vidt, når han i indledningen (s. 70) hævder, at Anders Svenssons vurdering af den danske politik i foråret 1624 var udslaggivende for bevarelsen af freden i Norden. Det må dog antages, at den svenske regering traf sine beslutninger efter vurdering af mange andre forhold af såvel indenrigspolitisk som udenrigspolitisk karakter, og blandt de sidste spillede forholdet til Polen og Tyskland en betydelig rolle.

Det skal tilføjes, at der spredt i indberetningerne er skjult et stort kulturhistorisk materiale, der bl. a. giver et levende billede af det pulserende liv i Hel-

singør, ligesom man får indtrykket af, med hvilken overraskende hastighed nyheder om europæiske begivenheder nåede byen.

Med det foreliggende værk er frembragt et meget nyttigt hjælpemiddel til studiet af Nordens historie i de kritiske år i 1620-erne. Men samtidig gør det unægtelig læseren spændt på at se den bebudede afhandling, eftersom perioden 1613–29 er sørgelig forsømt hvad angår Danmarks udenrigspolitik.

Karl-Erik Frandsen

Rasmus Thestrup den ærlig Mand
Med Kon' oc Bøen her huiler hand

RASMUS PEDERSEN THESTRUPS STAMBOG. *Udgivet ved Helge Søgaard af Århus Byhistoriske Udvalg, Universitetsforlaget i Aarhus 1972, 100 s. Ill. 34,50 kr.*

Overskriften stammer fra det »rædsomt skjønne« epitafium, der blandt godtfolk i Aarhus skulle bevare mindet om købmand Rasmus Thestrup. Selv om epitafiet ikke længere eksisterer i sin helhed, kan man dog stadig i byens domkirke se billedet af den gæve borgermand fra Christian IV's tid. Allermest nærværende føles Rasmus Thestrup dog i den »stambog« han skrev i 1650-erne, formentlig baseret på ældre notater. Her opregner han sine forfædre og slægtninge og noterer vigtige begivenheder i sit eget og sine børns liv, at de kan »vide hvorfra og af hvad slægt de er kommet«.

Rasmus Pedersen blev født 1588 i Thestrup i Ning herred, og hans forfædre »alle Gud ske lov ærlige og ægte forældre« hørte til storbondeslægter fra egnen syd og vest for Aarhus. Han opregner en halv snes forfædre, et dusin tanter og onkler og nævner summarisk hen ved 40 fætre og kusiner. Den fædrene slægt var udelukkende bønder, men på den mødrene side var et par onkler og fætre holdt til bogen og blev præster. Også Rasmus Thestrup brød op fra sit miljø. Han kom først i skole i Aarhus, siden som 14-årig til Lübeck, og mens han var der, døde hans forældre og hans 5 søskende af pest. Et par år senere aflagde han så – 17 år gammel – ed som borger i Aarhus.

Gennem stambogens notater kan man derpå følge de store og små begivenheder i hans tilværelse. En væsentlig del af optegnelserne angår hans 11 børn. Man får både fødselselsdag og -time, solens og månens stilling i stjernetegnene, listen over fadderne, samt oplysning om hvem i slægten de enkelte børn er opkaldt efter. Der gøres omhyggeligt rede for børnenes skolegang og studeringer – fire af sønnerne blev teologer. Også pigerne skulle lære noget, det hedder om Ingeborg, at hun kom »i skole da hun var 5 år og 7 uger gammel og lærte så at læse, skrive og regne på 6 års tid« derpå »kom hun til sømmekvinde, hvor hun lærte at sy og kniple på 2 års tid«. Det gik dog ikke altid efter faderens ønske.

En af sønnerne passede ikke sin skolegang i den latinske skole og blev taget ud »må derfor takke sin egen ulydighed, om han det fortryder, når han bliver gammel«.

Stort set har Rasmus Thestrup kunnet glæde sig ved børnenes udvikling – og ved sin egen »karriere«. Han kan således notere en række hverv han fik betroet: kirkeværge, vinprøver, oldermand, kæmner m. m. Honnet ambition har nok ikke været ham fremmed. Han noterer at sønnen Olufs bryllup på domhuset i Viborg var meget prægtigt og at der var 130 *adelige* med. Under den svenske besættelse i 1644 fik han 27 soldater indkvarteret, som »holdt så hus med mig, at jeg næppelig forvinder det her i verden«. Men han glemmer ikke at fortælle at de 27 var under kommando af »en ritmester af adel«.

Krigene var i det hele taget en hård belastning. 1628 var »et bedrøveligt år formedelst de mange krigsfolk«, og i 1645 »måtte jeg fattige mand på det ny igen til at opbygge det som de umilde mennesker for mig havde nedrevet og ganske fordærvet«. Trods disse og andre ulykker – storme som blæser mere end 3000 tagsten af og vælter hans huse – kunne Rasmus Thestrup dog hyppigt købe, forbedre eller ombygge jorder og huse. Han indrømmer gerne at han altid har haft stor lyst til at erhverve ejendom »over de 70 ildsteder og våninger«. Mere mærkeligt var, at han også samlede bøger og havde over 500 indbundne foruden 85 års almanakker og gamle dokumenter og antikviteter. Desværre må han også notere at fjenderne – og hans børn – har »forkommet« mange deraf.

Stambogen giver ikke mange oplysninger til byens eller landets historie, men den gør tiden og tidens gode borgerskab levende for en. Der er derfor grund til at glæde sig over Helge Søgaards nydelige udgave der på venstresiderne bringer stambogen i original ortografi, mens højresiderne gengiver den i let moderniseret sprogform. Hvortil kommer person-, sted- og sagregistre samt en kortfattet indledning. Udgaven kunne iøvrigt have givet anledning til at man prøvede at sætte Thestrup og hans familiekreds ind i en større social sammenhæng: forbindelsen mellem selvejere, købmænd, præster og de slægter der vandt frem under enevælden. Man kan måske antyde perspektivet ved at nævne at Rasmus Thestrup bl. a. var stamfader til landsdommer Mathias de Thestrup og generalprokurør Henrik Stampe (som begge blev adlede), baronerne Stampe, juristen Chr. Kold, statsmanden Enevold de Falsen, latinisten Niels Bygom Krarup samt Sigrid Undset.

Knud Prange

»Rokkedrejerbogen«

PETER RIISMØLLER: ROKKERDREJERBOGEN. EN HIMMERLANDSK ALMUESMANDS OPTEGNELSER. *Forlaget Wormianum 1972. 136 s. Ill. Kr. 28,50.*

I Himmerland spøgte gennem lange tider fortællingen om en lokal mand og hans optegnelsesbog. Flere historikere havde tilsyneladende kendt dens indhold, men bogen selv syntes tabt. I 1947 opdagedes den imidlertid i Aalborg historiske Museums samlinger, og siden da har Riismøller talt begejstret om den, og nu endelig har han fået den ud i et net lille format, der kommer nær hen imod originalens. Jævnfør iøvrigt hans debatindlæg: »Om spækhuggere« i Fortid og Nutid, bd.25, s. 99 ff.

Forfatteren af optegnelsesbogen er en usædvanlig landsbyhåndværker fra Østhimerland, Søren Christensen, født 1679 og død i hjemsognet 1765. Et af hans håndværk var at dreje rokke, deraf navnet på bogen, men han byggede også kåge, skar gravtræer og indbandt bøger. Og så havde han, som udgiveren siger, en herodotisk nysgerrighed, som han omsatte i notater mellem hinanden i vilkårlig rækkefølge.

I udgaven er notaterne sorteret ud på følgende grupper: Personlige optegnelser, lokalhistorie og topografi, afskrifter af dokumenter, præster og degne, sagn og drømme, håndværkeranvisninger, råd og recepter samt spredte optegnelser. Foruden at tegne billedet af dagbogsforfatterens interesseområder, giver opdelingen også en opslagshjælp for benytteren, selv om konsekvensen i fordelingen kan anfægtes. F. eks. skal den, der vil kende hans virksomhed som håndværker, se efter både i de personlige optegnelser, hvor kågbyggeriet og gravtræsproduktionen er fortegnet, og i håndværkeranvisningerne, der dels er sådanne råd, men også fortegnelse på produktionen af rokke m. m.

Oplysningerne fra hans erhvervsvirksomhed er det, der har fængslet mig mest. Det gælder hans gennemgang af bestilte og udførte kåge eller rokke, eller den forbavsende mængde gravtræer, han har nået at skære. Tre år før sin død skærer han et til Øster Doens, »det sidste ligtræ, som jeg giør mens jeg lefver«. Man får derved et usædvanligt indblik i en usædvanlig landhåndværkers liv, usædvanlig fordi han formår at meddele sig skriftligt, usædvanlig p. gr. af sin belæsthed. Han har en fortegnelse over sit bibliotek (s. 81–92), der viser stor alsidighed.

I en efterskrift har udgiveren knapt, men præcist karakteriseret rokkedrejerbogen og dens forfatter, ligesom han også giver et signalement af Søren Christensens verden. Den var ikke stor i udstrækning. Han færdedes, som det siges, akkurat så vidt omkring, som man havde brug for hans færdigheder og sagkundskab.

Holger Rasmussen

Replik til anmeldelse af Laurids Skaus brevveksling

(Fortid og Nutid, 1972, s. 184–186).

Harald Jørgensens iøvrigt positive anmeldelse af min udgivelse af Laurids Skaus brevveksling slutter med en anke over personregistret: »Det forekommer en smule besynderligt, at ikke alle personer, der nævnes i personregistret, er identificeret«, og som eksempel anføres: »Hvem er William Walker Stockfleth?« hvorefter det fastslås: »Der kunne nok være anvendt mere stringens ved personregistrets udarbejdelse«.

Ovenstående anke ville næppe være skrevet, dersom anmelderen havde set mine generelle bemærkninger til navneregistret side 911. Der står her: »De korte biografiske oplysninger findes kun tilføjet de personnavne, der *ikke* er omtalt i *Skau Kbh.* Hvor personnavnet er anført uden tilføjelse, må nærmere oplysninger derfor søges i navneregistret i Skau Kbh, s. 696–726. I øvrigt henvises til de generelle retningslinjer, der er meddelt i Skau Kbh., S.696«.

De to brevudgaver, Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København (1966) og Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland (1970), er derfor at opfatte som en enhed i tre bind.

De noget besværlige titler skyldes udelukkende usikkerheden med hensyn til at få arbejdet med brevenes udgivelse gennemført. Udgivelsen fandt derfor sted i to tempi.

H. V. Gregersen

Genoptrykte amtsbeskrivelser

BIDRAG TIL KUNDSKAB OM DE DANSKE PROVINDSERS NUVÆRENDE TILSTAND I OEKONOMISK HENSEENDE. *Ribe Amt, ved C. Dalgas (1830) 231 s. Indb. 17,25 kr. Viborg Amt, ved St. St. Blicher (1839), 227 s. Indb. 32,55 kr. Reprografisk genudgivet af Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger (1972 og 1973). Exp. Erhvervsarkivet Aarhus.*

I årene mellem 1826 og 1844 udkom en serie skrifter: »Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende«, måske bedre kendt som Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser, i alt 19 bind, et for hver af amterne i kongeriget. Det blev hurtigt et meget benyttet kildeskrift, der findes citeret eller udnyttet i så at sige alle fremstillinger af sociale, økonomiske eller landbrugsmæssige forhold i første halvdel af det 19. århundrede. Det siger også noget om amtsbeskrivelsernes betydning, at Landhusholdningsselskabet ved århundredets slutning søgte at skabe en ajourført fremstilling ved J. B. Krarup: »Beskrivelse af Landbrugets Udvikling fra 1835 indtil Nuti-

den«, der fremkom i 6 bind – afsluttet af S. C. A. Tuxen – og som skulle føre skildringen af dansk landbrug i de forskellige egne frem til ca. 1890–95. Krarups arbejde har aldrig fået den betydning som kildeskrift, som amtsbeskrivelserne snart opnåede. Officiel og privat statistik vedrørende landbrugets udvikling var nu lettere tilgængelig, og mange af erhvervets funktioner udfoldede sig nu indenfor organisationslivets rammer, hvilket naturligt bidrog til at formidle oplysninger i langt bredere omfang end tidligere.

Men det var netop savnet af konkrete oplysninger og systematisk indsamlet viden om landbruget, der var årsagen til amtsbeskrivelsernes fremkomst. Ganske vist var Rentekammeret begyndt at tilvejebringe regelmæssige opgørelser over høstens udfald, men siden Gregers Begtrups beskrivelse af agerdyrkningen i Danmark – der udkom fra 1803–1812 – var der ikke fremlagt bearbejdede oplysninger om landbrugserhvervets udvikling i bredere sammenhæng. Det kgl. danske Landhusholdningsselskab tog derfor i 1820 initiativet til, ud fra 29 spørgsmål, der omfattede de fleste relevante forhold vedrørende det daværende landbosamfund, at skabe en beskrivelse af landbruget i det danske kongerige. Som ovenfor anført forløb der 18 år fra fremkomsten af det første (Vejle) til sidste bind (Holbæk), og det måtte naturligvis sætte sit præg på fremstillingen. I 1826 stod man midt i »landbrugskrisen«, mens landbruget i 1844 var på vej mod bedre tider, som imidlertid indebar nye konflikter af social og politisk karakter. De 29 spørgsmål gav en fælles disposition, men ligesom man ikke kunne dirigere forfatternes meninger, kunne man heller ikke bestemme deres skrivelyst – Skanderborg amt fik 749 sider, naboamtet, Århus, blot 64! En forstmand som skovrider Sarauw (Frederiksborg) giver skovene en grundig behandling, mens St. St. Blicher i sin skildring af Viborg amt – det mest kendte bind i serien – ikke uventet meddeler adskillige af de folkloristiske og folkepsykologiske iagttagelser, han udnyttede i sin digtning.

Forfatterne tilhørte generationen af landøkonomer efter de store landboreformer – den yngste var Th. Hasle (Holbæk), der var født så sent som i 1812. Af de 15 forfattere var 4 præster, som således videreførte forrige årtiers gavnelyste og aktive præstetype. Det er karakteristisk, at da J. P. Mynster omkring 1840 visiterede sit stift, tiltaltes han hverken af Lütken i Mern, der beskrev Præstø amt, eller af Duus i Vemmelev, der i 1840 udsendte bindet om Sorø – de tilhørte begge en ældre type gejstlige end den, Mynster foretrak. To af forfatterne lagde deres hovedindsats som praktiske landbrugere, mens C. Dalgas – der forfattede ikke mindre end tre bind – og Hoffman Bang tilligemed var landøkonomiske skribenter. Blandt forfatterne var desuden to universitetsprofessorer, 1 kgl. skovrider og 1 officer. To var embedsmænd, mens J. P. Schythe i Horsens, der stod for den omfangsrige beskrivelse af Skanderborg amt, var industridrivende.

Beskrivelsen af Ribe amt skyldes C. Dalgas (1787–1870), der i 1826 havde åbnet serien med Vejle og i 1837 bidrog med Svendborg amt. Han havde fået en grundig landbrugsuddannelse, bl. a. gennem rejser i udlandet, og skrev adskilligt

landøkonomiske spørgsmål vedrørende. Dalgas boede på en proprietærgård nær Vejle, og hans udgangspunkt for skildringen af det vestjyske amt blev en rejse omkring i det vidtstrakte område, hvor han knyttede en række forbindelser til lokale landmænd, ikke mindst præster, hvis indberetninger udgør grundlaget for hans skildring. Dalgas' beskrivelse af Ribe amt er i henseende til omfang, opbygning og indtrængen i emnet nær gennemsnittet i serien. Uden store svinkeærinder i sprog eller stofvalg giver Dalgas en veldokumenteret skildring af landbruget i det sydvestlige Jylland i den første trediedel af forrige århundrede.

Med de nye reproduktionsmetoder er genoptryk af ældre litteratur og kildeudgaver blevet økonomisk overkommeligt, og man kan vanskelig tænke sig bedre emne end amtsbeskrivelserne. Enkeltvis eller samlet er disse skrifter noget nær ubetalelige, når de en enkelt gang dukker op i antikvariater og på auktioner, og når optrykket kan udføres i så høj bogmæssig standard og til så overkommelig en pris – det er den pris, man nu betaler for »billigbøger« – må man glæde sig over initiativet og håbe, at vi snart får nye bind i serien at se.

Det næste bind i rækken af genudgivelserne af Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser blev Blichers skildring af Viborg amt fra 1839, et af de sidste bind i rækken. Det var oprindelig bestemt, at digterpræsten skulle behandle både Viborg og Skanderborg amter, men manuskriptet til det sidste blev ikke antaget og kendes ikke. Forholdet til selskabet var således ikke det bedste, især Collin var kritisk stemt overfor Blichers arbejde, og det har medført en lang række noter til forfatterens tekst, hvor selskabet, der lod en botaniker og en landøkonom gennemgå manuskriptet, kommer med tilføjelser eller – som det hyppigst sker – rettelser og afstandstagen fra Blichers oplysninger og synspunkter. Efter at Blicher således har prist Jyllands »vidtstrakte Heder, Moser og Kjær« bemærker Landhusholdningsselskabets note: »Er det Forfatterens Mening, at Jyllands Heder, Moser og Kjær længe maae forblive i den Tilstand, hvori de nu findes, da er der vist ikke mange, der dele dette Ønske med ham«.

Som alle forfatterne af amtsbeskrivelserne var Blicher bundet af de 29 spørgsmål, selv om han et par gange søger at smutte uden om dispositionen. Det er et bind, hvor der er betydelig forskel på de enkelte afsnits værdi, alt efter Blichers optagethed af emnet. Spørgsmål nr. 23 om husflidens fremgang giver anledning til en levende skildring af uldbinderiet. Blichers beskrivelse af Viborg amt er en af de mest »sete« af amtsbeskrivelserne – forfatterens erindringer, oplevelser og egne indtryk optræder overalt i skildringen, i modsætning til så mange af forfatterne til andre bind, der tilstræber en objektiv og refererende fremstilling. Sæd og skik blandt bondestanden, meninger og fordomme hos almuen spiller i Blichers bind langt større rolle end den præcise gengivelse af fremtrædende landmænds indretninger til agerbrugets fremme. Og det er naturligvis disse oplysninger, der gør Blichers behandling af Viborg amt til – så langt fra at være den sagligt bedste – så dog et af de interessanteste bind i rækken af amtsbeskrivelserne.

Claus Bjørn

Københavnske arkitektur- og byplanprojekter

MOGENS LEBECH: KØBENHAVNSKE PROJEKTER – DET KØBENHAVN SOM ALDRIG BLEV. *125 s. Billedredaktion og tilrettelægning ved forfatteren. Stig Vendelkærs Forlag. København 1973 Indbundet 112.50 kr.*

Mogens Lebech har et langt forfatterskab bag sig med hovedvægten på københavnshistoriske emner. Blandt historikere vil han især være kendt for kæmpeindsatsen som billedredaktør ved »Politikens Danmarkshistorie« (bind 6–11); en ikke mindre betydningsfuld billedredaktion er nedlagt i seksbindsværket »København før og nu« (1947–50). Lebechs force er ikke så meget de dybtborende arkivstudier som et eminent kendskab til og beherskelse af det omfattende og vidtspredte billedmateriale, som udgør en så væsentlig del af kilderne både til rigs- og lokalhistorien. Den foreliggende bog er ingen undtagelse fra regelen, og i udstyr er den en tro kopi af forfatterens »København og københavnere i 800 år« udsendt i anledning af byjubilæet 1967.

»Københavnske projekter« er først og fremmest en billedbog. Den ledsagende tekst skal både gøre det ud for brød- og billedtekst. Det er ofte vanskeligt, ja undertiden umuligt at vide, hvilken af de mange illustrationer på siden eller opslaget, der hentydes til. Det er ikke nok at skrive »th« eller »ovenfor«, når der vitterligt er flere muligheder at vælge imellem. Dette problem kunne nemt være løst ved hjælp af figurnumre og parenteser. En række trykfejl og en mildest talt ejendommelig sprogbrug letter ikke arbejdet for læseren. Billedkvaliteten er gennemgående ringe, da forfatteren har valgt at skyde genvej til de mange tegninger, som gengives efter andre bøger. Metodisk indebærer dette princip, at man ikke altid oplyses om originalens ophavsmand, men kun om det værk, hvorfra illustrationen er hentet. Det er svært at orientere sig i bogen, som savner registre; det havde været rimeligt at bringe såvel sted- som personregister, og den uoverskuelige indholdsfortegnelse er ikke nogen god løsning.

Bogen behandler talrige projekter, som af den ene eller den anden grund ikke blev til noget; i tid spænder de lige fra Christian IV til vore dage, og der er særdeles tankevækkende udkast imellem – tænk om de alle var blevet realiseret. Exempelvis kan nævnes nedrivning af Nyboder, som skulle give plads til store boligkarreer, ombygning af Prinsens Palæ (Nationalmuseet) til hovedbanegård eller etablering af en parallelgade til Strøget, som skulle gennemskære hele den gamle, bevaringsværdige bebyggelse. Forfatteren har valgt at gå kronologisk til værks, hvilket forekommer rimeligt, når et så stort tidsrum behandles. En tematisk opdeling kan dog have sine fordele, som det kunne ses på Københavns kommunes byplanudstilling i sommeren 1973 »Rundetårns flytning og andre ikke gennemførte forslag fremsat i tidens løb«. Her drejede det sig ganske vist kun om perioden siden voldenes fald, men katalogen gav udmærkede introduktioner til nogle af de forskellige problemkomplekser, hvad man måske kan savne i Lebechs fremstillingform. Ved »projekter« forstår forfatte-

ren både egentlige byplanarbejder samt udkast til større byggeri, ja der er endog exempler på forslag til opstilling af skulpturer. Med så vid en definition er det indlysende, at man ikke kan få alt med, og skønt nogle læsere utvivlsomt vil finde mangler, synes forfatteren dog at have dækket emnet godt, således at de væsentligste projekteringsarter er omtalt.

Som nævnt er illustrationerne det bærende element i bogen. Alligevel må man gøre indsigelse mod teksten, som skæmmes af urimeligt mange trykfejl og unøjagtigheder. Ulrik Frederik Gyldenløve var trods alt ikke Christian V's halvonkel og Frederik VI ikke konge i 1745. Hofbygmester Lauritz Thurah hed ikke Albert til fornavn, ligesom arkitekten N. H. Jardin ikke stavede sig med »Ch« som sin landsmand, den berømte maler. Forfatterens kompasrose har en stærk misvisning, idet en udsigt mod Christiansborg fra Nybrogade angives at være set fra syd, mens Frederikskirken (Marmorkirken) skulle befinde sig øst for Amalienborgkvarteret.

Bogen er naturligvis ikke tænkt som en tilbundsgående studie i Københavns byplanmæssige historie – den handler jo netop om de projekter, der ikke blev til noget. Den er en populær fremstilling i billeder og tekst af et særdeles interessant emne, som rigtigt behandlet formår at sige umådeligt meget om hovedstadens historie og udvikling siden Christian IV's dage. Man er forfatteren taknemmelig for den gode idé, og det er nyttigt at have alle disse ikke-realiserede projekter samlet på et sted. Det kunne blot være gjort bedre.

John Erichsen

Frederiksstaden set fra en anden vinkel

JOHN ERICHSEN: FREDERIKSSTADEN. *Grundlæggelsen af en københavnsk bydel 1749–1760. Lokalhistorisk Afdelings skriftserie nr. 1. København 1972. 236 s. 1 kort. Ill. Særpris 40,25 kr.*

Enevældens danske bygherrer havde sjældent magt, som de havde agt. Der var ikke midler til de store og samlede bebyggelser, som var planlagt fra grunden og afspejlede idealerne ude i Europa. De mere præsentable eksempler på ældre dansk arkitektur opstod en efter en og havde facader, der var håndformede til dagligt brug. Det er huse som bliver ædle i slid, deres intimitet og hjertelighed erstatter rigeligt, hvad de måtte savne i monumentalitet. Men den manglende helhed viser sig i arkitekturhistorien, som må rette sin interesse mod en arkitekts samlede værk eller mod det enkelte bygningsværk og her granske i detaljen. Bygningshistorien bliver et spørgsmål om successive projekter, og det gælder om at få facaden til at afsløre sine forlæg eller idealer. Længere inde og i overensstemmelse med forfatterens talent også om at afdække bygningens ånd og holdning.

Det er ladede begreber, men for arkitekturhistorikeren må den bygning, som opfordrer til en monografi, altid have et væsen og en magtfuld udstråling, som kan forankre et helt kvarter omkring den. Frederiksstaden lever op til idealet om den planlagte og samlede bydel og selv den kun nogenlunde. I beskrivelsen af Frederiksstaden bliver sigtet bredere. Man oplever ikke én bygherres private magtdemonstration, men et projekt, som krævede adskilliges engagerede delagtighed, og derved får mere at bekende om sin samtid, der magtede opgaven.

Skiftende tiders ændringer – og de ligner undertiden overgreb – har ikke kunnet kvæle den kraft, der var bundet i Frederiksstaden. Den er da også blevet behandlet så ofte i arkitekturhistorien, at man ville tro at endnu en publikation måtte begrænse sig til at endevende detaljer. Sådan var det måske også gået, hvis det var de mere monumentale bygninger, som skulle drøftes, men i »Frederiksstaden« retter John Erichsen interessen mod borgerhusene og undersøgelsen har sat sig andre mål end man ellers er vant til, når kvarteret drøftes.

I et indledningskapitel gøres der kort og præcist rede for den hidtidige litteratur om Frederiksstaden og efter denne tilbørlige reverens introducerer forfatteren sit emne. Først betragtes kvarterets historie frem til 1749, og det ses, at Frederiksstadens areal stort set var identisk med den have som Frederik III's dronning Sophie Amalie anlagde i årene efter 1663.

Slottet brændte allerede i 1689, og kort efter var man optaget af seriøse planer om at opføre et nyt residensslot på området. Projektet døde med Christian V, men da havde man allerede afgrænset området. Havnen lå langs den ene langside, og den anden blev fastlagt ved en kanal, der løb langs den nuværende Bredgade slog et skarpt knæk og fortsatte, hvor Sct. Annæ Plads nu ligger. Haven fortsatte over i en mønsterplads, der som den fjerde side fandt sin naturlige afgrænsning helt fremme under Kastellets bastioner.

Skiftende tider projekterede residensslotte på arealet, men når det kom til stykket foretrak kongerne at blive på Slotsholmen. Da man med det første Christiansborg havde sikret den repræsentative kongebolig, var der råd til også at overveje undersåtternes tarv. Nogle private foreslog, at Amalienborg have og mønsterpladsen skulle anvendes til bebyggelse, og ved hoffet var man straks lydhør. Adskillige tømmerhandlere havde oplagringsplads langs havnen, og John Erichsen placerer initiativet til den kommende bebyggelse hos dem og andre fremtrædende handelsmænd. Forslaget blev ophøjet til beslutning med forbilledlig hurtighed. Kun tre uger efter at den første henvendelse kan konstateres, skænkede kongen i et reskript af 12. september 1749 området til bebyggelse. Det blev overdraget staden København at uddele grundene, ikke bare gratis, men med de videre fordele, at kommende bygherrer skulle have adgang til toldfri indførelse af bygningsmateriale samt skattefrihed gennem en række år. Til gengæld var der den betingelse, at grundene var bebygget inden 5 år og efter godkendte bygningstegninger. Her kommer hofbygmester Nicolai Eigtved ind i billedet. Han reviderede den første og ret fantasiforladte generalplan, men skønt

dette alternative projekt blev udført i tre eksemplarer, er de såvel som alle bygningstegningerne til Frederiksstaden sporløst forsvundet. I en detaljeret undersøgelse med mange skarpsindige iagttagelser lykkes det dog John Erichsen at bibringe læseren et indtryk af, hvorledes Eigtveds generalplan har været disponeret.

I bogens vægtigste kapitel går forfatteren herefter over til at drøfte de to tidligst opførte huse i kvarteret, som blev eksempel for de efterfølgende. I forbifarten må det bemærkes, at lægger man vægt på de videnskabelige landvindingers absolutte nyhed, er det beklageligt, at netop dette afsnit tidligere er blevet offentliggjort som en selvstændig artikel. De to huse er senere blevet ændret til uigenkendelighed, men det er lykkedes forfatteren at skaffe så meget nyt materiale at det går an at rekonstruere dem. De var opført efter samme tegning og lå som to spejlvendte tvillingshuse ud mod Sct. Annæ Plads. Bygherrerne var håndværksmestre og antagelig havde de selv udført de tegninger som indsendtes til godkendelse. Eigtved kasserede dem, udførte selv nogle nye, og det blev understreget, at de øvrige bygherrer også skulle indsende deres tegninger til godkendelse. Der blev ikke lagt skjul på hensigten »at en vis egalité i de udvendige bygningsværker nogenledes måtte tilvejebringes«. Hvordan der blev disponeret bag facaden, brød man sig ikke om, men ud til gaden skulle der bygges i grundmur, og der blev lagt vægt på flugtende tag- og cordongesimser samt en ensartet vindueshøjde. Bestræbelserne mod ensartethed gjorde de tidligste huse til eksempler og det hører til bogens mange fortjenester, at den giver et så klart billede af udgangspunktet. Ved hjælp af et detaljeret overslag bestemmes det, hvad det har kostet at opføre et af Frederiksstadens gennemsnitlige borgerhuse, og nogle bygningstegninger giver mulighed for at betragte disposition og anvendelse.

Forfatteren lægger megen vægt på at understrege, hvorledes byggeriet blev financieret, herunder både de meget betydelige udgifter kongen påtog sig, staden Københavns mere fedtede bidrag og endelig de enkelte bygherrers muligheder for at bestride bygningsudgifterne. Man læser med interesse og forfatteren graver dybere ned i kvarteret ved en detaljeret gennemgang af grundejerne. Det var naturligvis topembedsmænd og andet aristokrati som kunne binde an med hjørnepalæerne, men straks ved borgerhusene opdager man, at Frederiksstadens bygherrer repræsenterede langt flere sociale lag end man umiddelbart skulle tro. Adskillige af de jævnere husejere gav afkald på selv at bebo de bedste rum, som blev lejet ud til standspersoner.

Det påvises, at ialt 12 borgerhuse er projekteret under Eigtveds tilsyn og derefter approberet af ham. Ved Eigtveds død i 1756 overtog Lauritz Thurah ledelsen; og tog han lidt mere lemfældigt på det etablerede facadeskema, blev det helt galt, da Nicolas-Henri Jardin i 1760 påtog sig ledelsen. Med Det gule Palæ præsenterer han et helt atypisk indslag i gadebilledet, og forfatteren har valgt at afslutte sin fremstilling ved Thurahs død i 1760.

Man giver sig kun tøvende til at referere bogen, der rummer et mylder af

detaljer i de klart disponerede kapitler. Forfatteren bevarer oversigten, pryder og udvider sin fremstilling ved et rigt billedmateriale og afslutter med et katalog over Frederiksstadens borgerhuse, der vil gøre bogen uundværlig for enhver, der beskæftiger sig med Frederiksstaden.

Der er grund til at fremhæve, at bogen er den første i en skriftrække, som Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet har taget initiativet til. Det er en bedrift af både forfatter og forlag at lægge ud med så solid en debut.

I Frederiksstaden har John Erichsen selv fastlagt sit emne og bevæger sig i et grænseland mellem historie og arkitekturhistorie. Den uvante indfaldsvinkel og mængden af oplysninger, der er resultat af forfatterens egne arkivstudier, betyder at man ikke så let kigger ham i kortene. Det skulle heller ikke være nødvendigt. John Erichsen er særdeles fortrolig med den eksisterende litteratur om bydelen og mængden af nye og kontante oplysninger vil for fremtiden gøre bogen til et af fundamenterne under den gevaldige og mere arkitekturhistoriske overbygning. Men fremhæver man således både lærdom og grundighed, må det erkendes, at de her har en bagside. Bogen kunne være mere fuldkommen i sin evne til at kommunikere. Forfatteren gør selv opmærksom på at »Frederiksstaden« i hovedtrækkene er identisk med en historisk specialeafhandling. Selv uden denne indrømmelse ville man have opdaget det. Enhver forfatter overvejer sit publikum og det fremgår af bogen, at den især henvender sig til den orienterede og kyndige læser, der skal vurdere, om det går an som akademisk svendestykke. Det resulterer i periodisk tomgang, når forfatteren skal demonstrere sine evner for videnskabelig metode. Således tror man, at summen af overvejelser, angående hvornår de to tidligst opførte bygninger i Frederiksstaden var helt færdige, kunne koncentreres betydeligt (s. 49–51). Forfatteren lægger så megen vægt på at være renlivet historiker i bogen, at han kun anvender klart dokumenterede oplysninger og helt undlader at tage en stilistisk argumentation til hjælp. Som fremstillingen er lagt an lader det sig gennemføre, men afslutningsvist bevæger han sig i et mere ekskursagtigt afsnit ind på diskussionen om mulige forbilleder for Amalienborg slotsplads. Der har været foreslået adskillige muligheder og forfatteren har grund til at indføre en hidtil overset mulighed. Det er en ottekantet plads, der blev anlagt i Frederiksstadens berlinske parallel, som for tydelighedens skyld også hed Friedrichstadt og var nogle år tidligere end den danske.

Men forfatteren lader sine iagttagelser i stikken ved ikke at ville slutte længere end de skrevne kilder giver ham dokumentation. Det er et lovligt knibsk forhold til den stilkritiske metode, som ganske vist ikke er videre anerkendt af historiere, men desuagtet har ført til mange resultater.

Skimter man specialets snærende krav i både sprog og holdning, lader man sig alligevel imponere af denne ambitiøse debut. Man tror sig ved indledningen af et videnskabeligt forfatterskab som vil bringe mange resultater.

Hans Edvard Nørregaard-Nielsen

Udsigten fra Nr. 67

ROBERT EGEVANG OG GODFRED HARTMANN: ET HUS I NYHAVN. *Gyldendal 1973. 260 s. Ill. 59,75 kr.*

Slår man op i Nationalmuseets fortræffelige registrant over »Historiske huse i det gamle København« står der otte knappe linjer om Nyhavn 67. Det meddeles at forhuset blev opført i 1737 for hørkræmmer Jens Sørensen Bøsholt og oprindelig var i tre etager med en rund kvist over et fag. Man hører at det i 1846 blev forhøjet med en etage og en fabriksetage af murermester Erlewein.

Det kræver talent at fylde så meget stof ind mellem de magre oplysninger, at der ialt bliver en bog ud af det. Men det er netop den opgave Robert Egevang og Godfred Hartmann har påtaget sig og resultatet er »Et hus i Nyhavn«. Strengt taget hører en omtale af bogen knapt nok hjemme indenfor et videnskabeligt tidsskrifts rammer. Ganske vist har Robert Egevang været på jagt i arkiverne og bagest meddeles der en fortegnelse over benyttede kilder. Men det er ikke en bog at læse til eksamen efter. Den slags bliver der skrevet rigeligt af og derfor kan der være grund til at fremhæve denne bog og også som type. Den har et skelet af bygningshistoriske oplysninger og ejerforhold som strengt taget ikke er særligt ophidsende, men så får den både krop og puls fra andre kilder. Resultatet er en varm og levende skildring som registrerer et hus i dets medgang og modgang, så man indser at nok er et hus noget der kan gøres op i plan og opstalt, men dets karakter og væsen er noget mangeartet og sammensat.

Set fra et bygningshistorisk synspunkt er der ikke mere væsentligt at fortælle om Nyhavn 67 end det der allerede er anført. Bygningen har ikke adskilt sig alverden fra de ildebrandshuse som rejste sig overalt i København efter den store brand i 1728. Det har været en variant af de typehuse som J. C. Krieger gav tegning til, og senere ejere har ændret det efter øjeblikkelige behov. Den historie lader sig hurtigt fortælle, men der kommer også mennesker på scenen og fra husets vinduer følger man små og især store begivenheder i København.

De tidligste beboere lader sig ofte ikke identificere som meget mere end et navn. Hørte man gerne om deres tilværelse og dens betingelser bliver man afafvist i arkiverne som ikke gerne registrerer den anonyme jævnhed, men hellere det berømte eller berygtede. Efterhånden som beboerne bliver mere markante forøges mængden af oplysninger og de tager et helt spring i vejret da den dygtige og stræbsomme familie Wilder flytter ind. Slægten nåede fra solid velstand til rigdom under Carl Wilder og sønnen Lars, der både havde værft og nagelsmedie på Christianshavn hvor familien fik en gade og en plads opkaldt efter sig.

Men henimod slutningen af det 18. århundrede begynder der at ske mere bemærkelsesværdige ting i huset. Man er fremme i den florissante periode og folk fik overskud til at dyrke både personlighed og følelsesliv. Stadsmægler Jo-

han Buntzen der havde været ansat hos Carl Wilder overtog huset og drev sin blomstrende forretning fra det. Buntzens ældste datter hed Thomasine og da hun nærmede sig den mandbare alder antog faderen den unge P. A. Heiberg i sit brød. Heiberg førte firmaets udenlandske korrespondance, men han påtog sig også at undervise Thomasine. Hun forelskede sig i ham, der netop havde indledt sine polemiske og spydige udfald mod enevælden og dens embedsmænd.

Parret blev gift, og deres hjem et fristed, som samlede oprørske ånder i København, tog gæstfrit mod revolutionære fra Frankrig, og da C. F. Gyllenborg der var blevet landsforvist fra Sverige for delagtighed i mordet på Gustaf III kom til København, opsøgte han straks P. A. Heiberg. Hovedpersonerne er på scenen og vores hus bliver vidne til et trekantsdrama som viser begavede mennesker i følelsesmæssige konflikter. Heiberg var blevet landsforvist i 1800, han rejste alene til Paris og en nat sidder Thomasine ved sit skrivebord. Brevet er til den fjerne ægtemand i Paris, og fortæller at Thomasine har forelsket sig i Gyllenborg. »Jeg agter dig, jeg beundrer dig i alle henseender, mit inderste venskab tilhører for evigt dig, men mit hjerte er en andens«

Thomasine var blevet gift som 17-årig, hun var sin mands kone og opdagede først efterhånden at hun også var et selvstændigt menneske med følelser og evner som hun ikke kunne realisere i ægteskabet med den stærke Heiberg. Når hun før havde talt til ham om sin følelsesmæssige situation svarede han iskoldt: »Gør i den henseende som om jeg ikke var til«. Det har hun gjort og sidder nu og forklarer sig i nogle tøvende og skånsomme ord til ham der er i Paris. Og det er til at lære af når den usentimentale Heiberg svarer tilbage: »Jeg har aldrig følt jeg elskede dig så inderligt – så usigeligt – som i dette øjeblik, da jeg svæver i den grusomste frygt for at tabe dig«.

Denne vurdering af bogen vælger med overlæg et af de dramatiske højdepunkter i husets historie. Det rummer ved selve sin indtrængende og indfødte beskrivelse en sublimering af det der er hensigten. Huset er ikke så meget en bygning, som et miljø om skiftende generationer. Som sådan får ethvert hus en historie at fortælle og lad så være at denne indfaldsvinkel er blevet drevet ud i sin karikatur af overskrifter som »Hvis disse mure kunne tale«. Resultatet vil altid bero på forfatterens talent og fra en mere videnskabelig position kan man ikke lade være med at se fremstillingsformen i denne bog som en frugtbar udfordring. Den gør det muligt at udstrække en lærdom som ellers kun ville interessere 200 kommarettere til en langt større kreds.

Senere boede H. C. Andersen i Nyhavn 67 en række år. Digteren rejste meget omkring og huset var især en station mellem de hyppige udenlandsrejser og de mange herregårdsbesøg. Derfor lader det sig også vanskeligt afgøre hvad han kan have skrevet i huset, men bogen viser ham i et par morsomme og karakteristiske situationer.

Nyhavn 67 var ikke bare ramme om nogle fremtrædende kulturpersonligheder. Et stort afsnit handler om Buntzens anden datter Lise som sled i det for at fortsætte faderens forretning sammen med sin noget drikfældige mand. Det

gik langsomt, men sikkert mod bunden for dem. Vi er i årene lige efter 1800, og udviklingen var typisk for hele tilstanden i det København som man fra husets vinduer kigger ud over. Der er udsigt til »Slaget på Rheden«, og det blev alvorligere da englænderne i 1807 bombarderer København. En kontorist i huset deltog i livjægernes udfald fra Classens Have, og man er i ødelæggelsernes centrum da en bombe faldt ned i huset og ødelagde øverste etage. Det hele var ved at være forbi, da Frue Kirke blev ramt og tårnet styrtede sammen medens sangværket, der var sat i bevægelse af varmen, for sidste gang spillede: »Hvo ved, hvor nær mig er min ende«.

Forfatteren skitserer med øvet hånd en række situationsbilleder fra det København der lå omkring det hus vi kigger fra. Før Meldahl fik Gammelholm bebygget kunne man fra Nyhavn 67 kigge over til Slotsholmen og her ser man to gange Christiansborg blive opført og brænde. Der er ikke oplysninger som vil overraske historikeren, arkitekturhistorikeren eller den litteraturstuderende, men der bliver fortalt så den forudsætningsløse kan følge med fra først til sidst. Det tørre stof begynder at vibrere når Hartmann fører det i pennen og der bliver spillevende kulturhistorie ud af det. Skildringen kan være fin og indforstået, men den tager sig også råd til at være så vittig at man under gennemlæsningen generer sine omgivelser med at sidde og fnise.

Jeg synes det er et stykke begavet og velskrevet kulturhistorie.

Hans Edvard Nørregaard-Nielsen

Smuk bog om pæne huse

KNUD VOSS: BYGNINGSKUNST I SØLLERØD 1670–1970. *Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune, 1970. 191 s. Ill. kr. 74,00 (for medlemmer af selskabet Kr. 52,00).*

Nordsjælland er yndet stof. Når man har onde planer om at anlægge en lufthavn der, giver det anledning til ti gange så megen larm i pressen som når man planerer en flyveplads et hvilket som helst andet sted nær danskeres boliger. Nordsjælland er toneangivende, her bor de rigtige folk, og det er blandt andet dem der gør egnen til godt stof. Sådan har det været siden kongerne begyndte at gennemtrække egnen med kongevejenes net, der skulle forbinde de kongelige lystslotte.

Kun om og i Nordsjælland kunne udgives en bog i et udstyr som den foreliggendes: Wasa kunsttrykpapir tungt af kridt, indbinding ved Jacob Badens eftf., overtrækspapir af Birgitte Cramer og fedt guldsnit. Det er både lækkert og behageligt. Den velbeslåede kommune må have spyttet godt i bøssen når al denne herlighed kan sælges til en rimelig pris.

Om Søllerød findes en omfattende litteratur, det historisk-topografiske sel-

skab har udgivet en fortjenstfuld bibliografi derover der alene er lige så stor som »Dansk provinstopografi«. Nærværende bogs aspekt indgår i mange studier over Nordsjællands topografi og dansk bygningskunst. En monografi har emnet ikke tidligere påkaldt, måske med god grund. Denne bog kan ikke overbevise læseren om at der skulle være en særskilt søllerødsk afart af bygningskunsten. Det har næppe heller været hensigten, men hvad er den da? Med sine store billeder og korte tekst kunne bogen være en slags katalog, men da den ikke bringer et kort over kommunen og iøvrigt er for tung som companion-guide har den ingen fremtid i den retning. Måske har udgiverne tænkt at udfylde et såkaldt »hul« med denne publikation.

Bogen begynder med det længste kapitel, totrediedele af hele teksten, der omhandler den bygningskunst som ikke opførtes af kommunens beboere, d. v. s. alle sommerbeboelserne for hovedstadens rige. Et kort kapitel vies de mere beskedne anstrengelser de indfødte udviste på arkitekturens felt, og et lige så kort kapitel omhandler moderne arkitektur hvor hjemstavnskriteriet ikke finder anvendelse.

Teksten er en temmelig letflydende gennemgang af emnet, men desværre krydret med for mange arkaiske vendinger fra paryktiden. Der er ikke gravet mange nye oplysninger frem, men visse misforståelser som tidligere forfattere har gjort sig skyldige i er fortjenstfuldt blevet rettet. Derfor er det ærgerligt at ny fejl er kommet til, som når forfatteren gør sig til talsmand for at der skulle have være lysthaver på begge sider af Gl. Holtegård. Han bruger J. J. Bruuns to prospekter som bevis herfor, men overser at de forestiller en og samme have set fra to sider.

Adskillige af denne egns mest betydningsfulde landsteder er opført af ubekendte arkitekter, og i visse tilfælde som for eks. med Dronninggård, kunne det have været på sin plads med en lidt mere indgående diskussion om hvem arkitekten kunne have været end blot et notat om at »i den forbindelse er Andreas Kirkerups navn bragt frem«. På den baggrund virker det påfaldende at det temmeligt ubetydelige Fredensdal vies en meget fyldig omtale. Af denne bygning bringes iøvrigt grundplaner, noget man kunne have ønsket sig af alle de gengivne bygninger, da man først rigtigt forstår et hus når man kender planen. Da derfor billederne i bogen er oceaner af hvidt papir ville det have været nærliggende at udfylde disse parceller med grundplaner.

Der bringes mange udmærkede billeder i denne bog. Især glæder man sig over den anonyme arkitektur, selv om en overrestaureret pastiche som Rygård repræsenteres rigeligt på billedsiderne. Der er fyldt så mange prægtige billeder i bogen, at nogen af bygningerne slet ikke opnår omtale i teksten. Det er lidt ulogisk, for det placerer bogen i kategorien »billedbog« uagtet den øvrige tekst ikke fuldt ud befæster dette indtryk.

Den moderne arkitektur står ikke forfatterens hjerte nær. Det mærkes på udvalget og på den overordentlig kortfattede omtale de ny bygninger får. Nu skal det gerne indrømmes at Søllerød ikke er overfyldt med vor tids mesterværker,

men det står ikke så slet til som bogen antyder. Mange af de afbildede bygninger kan ikke omtvistes. Det gælder for eks. Arne Jacobsens, Utzons, Suensons, Koppels, Iversens og Plums m. fl. men der er rigtignok også nittere.

Når forfatteren bryder ud i jubel over en flov, halvmondæn fidus som Alf Refers hus bliver man betænkelig ved hans jugement. Det er faktisk det eneste af de moderne huse som opnår en fyldig omtale i teksten – og hvilken omtale. Denne uligevægt kan belyses ved at det gamle som sagt temmelig ubetydelige Fredensdal får syv sider med tekst og billeder, medens Søllerød Park klares med et aldeles ukarakteristisk billede og nogle få linier.

Da de bedste af vor tids arkitekter utvivlsomt er langt bedre end fortidens koryfæer er det lidt utilfredsstillende at bogen afsluttes med denne magre og uengagerede gennemgang af deres værker, dette så meget mere som den gamle arkitektur er behandlet masser af gange før, medens den ny her for første gang kunne have været præsenteret fyldigt.

Hakon Lund

Bregentved og Moltkeslægten

ARNE MAJVANG: BREGENTVED. HASLEV OG FRERSLEV SOGNES HISTORIE 2. *Eget forlag, Haslev 1972. 348 s. Illustreret. Indb. 50 kr.*

Forfatteren, der er sognepræst i Dalby, udgav i 1960-ernes begyndelse sit eget og Tureby sognes historie i tre bind. Den foreliggende bog udgør bind 2 af et planlagt trebindsværk om Haslev og Frerslev. Bogen er rigt illustreret, men savner ofte angivelse af billedernes opholdssted – måske tør man formode, at dette er Bregentved godsarkiv, hvortil forfatteren har haft adgang. Et noteapparat findes ikke, og det er derfor vanskeligt at kontrollere de mange detaillerede oplysninger, ligesom det sjældent fremgår, hvorfra de lange og hyppige citater er hentet. Det er en god idé at bringe en ordliste bag i bogen, men så skal dens definitioner også være nøjagtige og entydige. Af »udenværker« findes endvidere en fortegnelse over benyttede arkivalier samt en litteraturliste, der mangler trykkeår.

Bregentved er og har længe været et af Danmarks anseligste godskomplekser, og da det tillige har været i flere betydningsfulde statsmænds eje, kan en fremstilling af godsets historie påkalde en interesse, som strækker sig langt ud over det rent lokale. Her kan man forvente at finde værdifuldt stof til vort lands agrar-, bygnings-, kultur- og personalhistorie.

Forfatteren gør i forordet opmærksom på, at han hovedsageligt har interesseret sig for Bregentved i Moltkernes tid, dvs. siden 1746. Dette begrundes med kildesituationen, idet det på Bregentved beroende arkiv rummer talløse kilder til belysning af godsets historie, hvilket bogen tydeligt demonstrerer. Op til det 18. århundredes begyndelse er fremstillingen ret summarisk og især koncentreret om

det personalhistoriske. Fra 1718 til 1730 var Bregentved i kongeligt eje som ryttergods, men så solgtes det til krigsminister Povl Vendelbo Løvenørn, som moderniserede hovedbygningerne og indrettede det endnu eksisterende overdådige kapel. Da Frederik V besteg tronen, skænkede han godset til sin ven, overhofmarskal Adam Gottlob Moltke, i hvis slægt det stadig befinder sig. Bogens hovedafsnit er netop kapitlet om A. G. Moltke, der forøgede godsmængden og oprettede et lensgrevskab. Omkring hovedbygningerne udlagdes parterre-bede og vidtstrakte alléer og parken forsynedes med talrige skulpturer, mens hofbygmester Nicolai Eigtved opførte en ny østfløj. Bygningshistorisk er såvel ryttergodsperioden som Løvenørns og A. G. Moltkes ejertid af den største interesse, og forfatteren har da også viet sidstnævnte et særligt afsnit. Fremstillingen er imidlertid temmelig forkludret, hvilket er dobbelt beklageligt, da der fra 1970 foreligger en banebrydende afhandling, som udførligt gør rede for dette emne (Hakon Lund: Niels Eigtved als Herrenhofarchitekt. Hafnia Copenhagen Papers in the History of Art).

Bregentveds historie skrider kronologisk frem ejer for ejer; en kolossal mængde enkeltheder hober sig op – alt er taget med, stort og småt mellem hinanden med tendens til at prise de skiftende ejere for deres utallige dyder – det bliver nærmest en glorificering af slægten Moltke. Iblandt mylderet af detailler (hvoriblandt meget almindelig tilgængeligt stof) er der imidlertid også enkeltheder, som bidrager til at give lokalkolorit, og der gemmer sig ikke så få morsomme oplysninger af kulturhistorisk art. Det samme gælder det værdifulde billedmateriale, hvoraf nogle ældre fotografier er talende vidnesbyrd om det liv, der udspandt sig på et af Danmarks rigeste godser, som næsten gjorde det ud for et lille fyrstendømme.

Forfatteren har utvivlsomt lagt et vældigt arbejde i indsamlingen af de mange data, som både er hentet i litteraturen og i arkiverne, men man savner unægtelig en sortering og en mere skærpet sans for det væsentlige. Den, der vil studere Bregentved i videste forstand, kan nok finde et og andet i bogen, men han vil fortsat være bedst tjent med de betydelige bidrag til godsets og dets beboeres historie, som findes spredt i tidsskrifter samt oversigts- og opslagsværker.

John Erichsen

Ny købstadshistorie

BYEN, LANDET OG HAVET. *Nexø og Omegns historie. Bd. 1 – tiden indtil ca. 1800. [Af A. Jensen og Jørn Klindt] Udg. af Bornholms historiske Samfund, Nexø 1971. 199 s. Ill. 40 kr.*

I 1946 udsendte forstander A. Jensen en kortfattet skildring af Nexøs historie – eller rettere forhistorie – frem til 1346. Det år nævnes byen første gang i en skriftlig kilde, nemlig Nexøs birkeret. Denne skildring er nu genudgivet og fort-

sat af A. Jensens søn, civilingeniør Jørn Klindt, der skriver om byen historie til 1800. Et følgende bind vil behandle den nyere tid.

Jørn Klindt har ikke haft nogen nem opgave. Man ved ikke så forfærdelig meget om Nexøs historie i ældre tid, og det har præget bogens disposition. Forfatteren har derfor fået den gode idé at tage sit udgangspunkt i birkeretten fra 1346. Han giver en fyldig gennemgang af de mange lovbestemmelser, som har dannet baggrund for, og ramme om, byens liv i de følgende århundreder. Et mindre afsnit anfører konkrete exempler på retssager, og der gives en skildring af byens vedtægter fra 1699. Resten af bogen, d. v. s. 2/3 af teksten, giver så fire længdesnit af byens historie 1346–1800: Byen og landet (26 sider), Næring og Bjæring (22 s.), Krig (38 s.) og Dagliglivet (36 s.). I et kort tillæg er der fortegnelse over nogle embedsmænd, kilder samt noter.

Denne måde at disponere stoffet på, giver let læseren en fornemmelse af at være på en rutschetur op og ned gennem århundrederne. Det er svært at få en klar fornemmelse af de skiftende tider og af den udvikling som vel har fundet sted også *i* Neksø og *med* byens indbyggere i disse 450 år. Men det skal indrømmes at forfatteren skriver godt. Det lykkes ham at kamouflere de mange huller der unægtelig er i vor viden om byens historie, og den viden der serveres danner i mange henseender en tiltalende mosaik. Forfatteren tager imidlertid lovlig meget for givet. Det er ikke alle læsere – vel heller ikke alle læsere i Nexø – der har Bornholms historie present. Som øens og byens herrer optræder på skift konge og ærkebisp, svenskere, danskere og lybækkere, uden at man får at vide hvorfor og hvordan de afløser hinanden. Også på andre punkter bliver læseren ladt i stikken. Man skal helst være godt kendt med byens og egnens topografi for at få det fulde udbytte af texten. Når det for exempel hedder, at der har været bopladser mellem sprøjtehuset og Ferskesø, ville det være rart med et kort. Men dem er der ikke mange af i bogen. Et par skitser viser skanserne langs kysten og antyder havnens udvikling, men af egentlige bykort er der kun Resens fra 1648. Man savner stærkt et mere moderne kort til støtte for læsningen. Et sådant kort – med en korrekt gengivelse af gadeforløbet og helst også med matrikelgrænser – kunne måske have inspireret forfatteren til at behandle et tema som nu mangler: det gamle gadenet som kilde til byens oprindelse og udvikling. Af kort findes iøvrigt kun et over byen og dens nærmeste omegn, det har hverken målestok eller signaturforklaring.

Bogen fremtræder meget smukt med mange gode illustrationer og en bred margen som er udnyttet på en opfindsom måde. Her er således anbragt mindre illustrationer, forstørrede udsnit af billeder, skitser og gengivelser af kilder. Det sidste giver læseren en mulighed for at korrigere forfatteren. Side 151 har texten »Thi dersom Bornholm ikke kommer under Danmarks trone«, mens kilden i margenen har »Thi dersom Borringholm igien kommer under ...« Værre er det dog side 170, hvor der står »Hvis man kun skulle rette sig efter de bevarede oplysninger om livet i byen måtte man tro, at forbudt elskov og *slagsmål* var det meste«. Men margenen citerer Thura: »Indbrud, Tyverie, Mord og des-

lige grove Misgierninger kan fast ikke mindes at være skeet eller foregaaet paa Landet; Ligesom Overlast, Slagsmaale af Betydenhed, meget sielden høres.« og Urne citeres for en bemærkning om at Nexø-boerne var af en »stærk og munter natur, belevne, omgængelige, vittige og manerlige«.

Lignende anmærkninger kan gøres her og der: den dømmende og udøvende magt blev ikke delt 1848, men 1919, slægten U hedder Uf (der er ikke tale om en trykfejl), navneexemplerne der skal vise tysk indvandring er ikke alle heldige, tallet 84 i byseglet hidrører ikke fra reviderede købstadsrettigheder 1584, men fra kongehyldingen samme år, det ældste exemplar af birkeretten synes at ligge både i rigsarkivet og Det kgl. Bibliotek (det sidste sted er det rigtige) og fortegnelsen over byfogeder kunne have fået et supplement og adskillige rettelser blot ved et opslag i den duplikerede registratur over Bornholmske Retsbetjente.

Flere steder undrer man sig over at forfatteren har antydet interessante temaer uden dog at følge dem op. I slutningen af 1700-tallet begynder man at exportere fisk fra Nexø til København, men man får intet at vide om omfanget af denne handel eller om det var købmænd eller fiskere der stod for den. Det oplyses at byens handelsflåde bestod af 21 skibe i 1806, men ikke hvor store skibene var eller hvem der ejede dem. Man savner også oplysningen fra Danske Atlas 1774, at der dengang var 16 fartøjer i byen. Husene og byggeskikken er næsten slet ikke berørt – deres antal, alder, størrelse, værdi, ejere – og heller ikke Nexøs skiftende indbyggertal har interesseret forfatteren meget. Der er blot snust til kirkebogen, men alt hvad den kan oplyse om navneskik, levealder, dødsårsager, ægteskabshyppighed og -alder, ind- og udvandring mangler. Kapitlet med den lovende overskrift »slægterne blandes« er kun blevet et tilløb; der kunne være hentet langt mere i kirkebøgerne.

Alle disse ting hænger nok sammen med et forhold som er helt afgørende for bogens indhold og opbygning. Bortset fra nogle kilder på rigsarkivet, bygger forfatteren på trykte kilder; han har ikke udnyttet det stof der findes på Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Det skal medgives, at Nexø bys arkiv er særdeles beskedent af omfang, men der kan i landsarkivet findes adskillige andre kilder til Nexøs historie. I byfogedarkivet findes således juristprotokoller, politiprotokoller, skøde-, og panteprotokoller, auktionsprotokoller og regnskaber. I stiftamtsarkivet findes adskillige interessante indberetninger fra Nexø, byarkivet har borgerskabsprotokol, kæmnerregnskabsbog og byregnskaber og der kunne være fundet både korrespondancesager og regnskaber i såvel stiftsøvrigheds- som bispearkiv.

Selv om forfatteren ikke har villet styrte sig ud i alt dette, så findes der dog nogle ganske få, men centrale kilder, som uden alt for stort besvær kunne have givet en mængde væsentlige og interessante oplysninger. Det er allerede antydet hvad kirkebogen kunne være brugt til. Dertil kan føjes mandtaller og skatteligninger (fra 1743), borgerskabsprotokol med oplysning om de enkelte borgeres næring (fra 1753) og brandtaxationerne fra 1761, hvor der for hvert af byens

huse oplyses ejer, beboer, taxationssum og en kort beskrivelse af huset. Alt dette savnes nu. Og det er næsten ubegribeligt at forfatteren har kunnet nære sig for at kigge aldrig så lidt i skifteprotokollen (fra 1743). Exempler på hvad disse kilder kan anvendes til er leveret af mange, jeg skal blot henvise til bd. 1 af Sæbys historie. Her har Paul G. Ørberg haft en opgave der på mange måder minder om Jørn Klindts, men takket være udnyttelsen af arkivalierne har han kunnet løse den på en helt anden måde.

Det er synd at den så velskrivende forfatter har afstået fra at benytte de væsentligste utrykte kilder (uden at gøre opmærksom herpå i forordet). Derved er hans værk – trods dets mange charmerende egenskaber – ikke blevet så interessant og afrundet som man forventer det af en byhistorie. Forhåbentlig kommer bd. 2 til at bygge på landsarkivets kilder.

Knud Prange

En nordjysk købstad gennem 150 år

BENT HANSEN: FREDERIKSHAVN I STILSTAND OG FREMGANG 1818–1968. *Udgivet af Frederikshavn kommune 1968. 355 sider. Ill. 46 kr.*

I 1968 kunne Frederikshavn fejre 150-års jubilæum. Det var et udmærket initiativ af byrådet at fejre begivenheden med at udsende et virkelig lødigt og stateligt værk om byens historie. Det er godt også af den grund, at vi som bekendt ikke er forvænt med velfunderede nyere købstadshistorier; alt for ofte er især de sidste hundrede år blevet stedmoderligt behandlet.

Frederikshavn har en fortid som Fladstrand, men det behandles her naturligt nok ganske kortfattet (for resten er det ikke nogen uinteressant epoke). Første hovedafsnit hedder »En småstad i stilstand 1818–1870«. Karakteristikken går an, når den sættes i forhold til den efterfølgende periode, men tornerosesøvn var der ikke tale om; f. eks. mere end tredobledes befolkningstallet 1801–70. Havnen var fra første færd afgørende for byens udvikling; det var med god ret, den indgik i bynavnet i 1818 (man kan bare undre sig over, at det navn ikke var beslaglagt længe før!) Forøvrigt var det temmelig tilfældigt, nærmest på grund af byens fattigdom, at havnen blev – og er – en statshavn. Vi får en god redegørelse for skibsfarten og det primitive fiskeri, for det øvrige erhvervsliv, specielt den købmandsoverklasse, som var så kendetegnende for den gamle provinsby. I afsnittet om byens styre er det interessant at lægge mærke til, i hvor høj grad man gjorde brug af det »direkte folkestyre« i form af de såkaldte rådstuemøder.

Andet hovedafsnit kaldes »En gennembrudstid 1870–1914«, og det tør siges at være med god ret. Langt om længe kom jernbanen i 1871 til Frederikshavn og knyttede forbindelseslinjerne over sø og land sammen. For få byer blev det

af så afgørende betydning som for Frederikshavn. Da der yderligere gennemførtes en omfattende udbygning af havnen 1882–95, som gjorde den til en storhavn, fulgte der en eksplosiv udvikling i handelen, skibsfarten og måske allermest fiskeriet. Vi hører om kuttere på havfiskeri, snurrevod, motorspil, den nye erhvervsgruppe fiskeeksportørerne og fiskeskipperskolen fra 1898. De to tiår 1870–90 betød også en formelig befolkningseksplosion. Det er i denne periode, man kunne fristes til at kalde Frederikshavn for et nordjysk Esbjerg. I handelslivet spillede firmaet Cloos og Co., far og søn, en enorm rolle, ikke blot for Frederikshavn, men for hele Vendsyssel. Det er unægtelig en talende sammenligning, når det oplyses, at firmaets regnskab i 1882 balancerede med 400.000 kroner, ca. ti gange så meget som kommuneregnskabet. 1890-erne blev en gennembrudstid for den nye industri, det vil for Frederikshavns vedkommende sige skibsindustrien, værfter og motorfabrik (Houmøller).

De politiske, sociale og kulturelle følger af denne voldsomme udvikling behandles indgående i en række kapitler; her som overalt i bogen er det en afgjort styrke, at de lokale foreteelser sættes i relation til samfundsudviklingen i bred almindelighed. Hvor skarpt det politiske skel mellem land og by var, viser stemmetallene fra valget i 1879, hvor der i købstaden var siger og skriver 4 venstrestemmer, resten var højre. Regulær socialistisk agitation forekom faktisk så tidligt som i 1875, men først op i mod århundredskiftet kom socialdemokratiets fremgang, som førte til, at partiet endnu før Første Verdenskrig besatte lige så mange pladser i byrådet som højre.

Men selvfølgelig hører vi også om meget andet end økonomi og politik. Om brolægning og kloakering, om elektricitetsværk o. s. v., sygehus, skole- og kirkebyggeri, teaterliv og biografer. En købstad er jo et alsidigt foretagende.

Bogens sidste fortællende afsnit handler om »De jævne år 1914–1945«. Med i billedet kom nu krise og arbejdsløshed, forfatteren anvender med fordel bl. a. maskinarbejder Winther Sørensens overordentlig interessante erindringer. Stort set er udviklingsmønsteret som i andre provinsbyer; en undtagelse er det lille naturgaseventyr, som virkelig var en hjælp under den tids energikrise. Den obligatoriske lokale politiske kamp mellem konservative og socialdemokrater endte i 1937 med, at socialdemokraterne erobrede byrådsflertallet.

Sidste kapitel behandler besættelsestiden meget kortfattet. Frederikshavns overordentlig store strategiske betydning – forbindelsen til Norge – gjorde, at den blev meget stærkt præget af tysk militær, efterhånden en veritabel fæstning. Når sabotage o. lign. imod besættelsens slutning kun spillede en beskeden rolle, skyldtes det et bevidst ønske om ikke at risikere forstyrrelse af de vigtige flygtningeruter til Sverige.

Med 4. maj 1945 slutter bogen reelt. Sidste afsnit – Det moderne Frederikshavn 1945–1968 – bringer blot en broget buket af små og store begivenheder kronologisk i oversigtsform. Det er nu at slippe for let om ved det. Danmarkshistorien eller verdenshistorien standser dog ikke med Anden Verdenskrigs afslutning. Det gør en købstads historie heller ikke. Det ville udmærket kunne

lade sig gøre at trække vigtige og interessante linjer i de næste 25 år af Frederikshavns historie. Man kan gætte på, at det er arbejdsgiveren – byrådet – der har ønsket det sådan for ikke at løbe nogen risiko for at træde nulevende over tæerne. Men det bliver en alt for tynd afslutning. Bogen, der ellers bringer nok af tabeller, fører ikke engang statistikkerne ajour.

Frederikshavnshistorien er et godt og solidt stykke arbejde. Det kommer også frem ved en gennemgang af kildefortegnelsen og det udførlige noteapparat. Det store arkivalske stof er godt udnyttet, det gælder særlig materialet i det nørrejyske landsarkiv, i mindre grad Rigsarkivet, hvor der i centraladministrationens arkiver vil være mere at hente. Men man undrer sig over, så lidt stof, der er fremdraget i de nuværende arkiver i Frederikshavn, bl. a. synes byrådets forhandlingsprotokol for de sidste årtier ikke benyttet. Der savnes iøvrigt oplysning om forholdet til oplandskommunerne og nabokøbstæderne Skagen, Hjørring og Sæby; i den henseende virker fremstillingen lidt for isoleret, mens der som allerede nævnt ellers nok er perspektiv i bogen. Sprogbehandlingen er sober og saglig, men jeg vil ikke sige engagerende. Billedstoffet er virkelig imponerende, vel noget nær det bedste, der er set i en købstadhistorie, men billedreproduktionen er ikke altid lige god.

Paul G. Ørberg

Købstadens dagligliv i nyere tid

VERNER BRUHN: ESBJERG – BY OG BORGER. DAGLIGLIV VED ÅRHUNDREDSKIFTET OG I TREDIVERNE. *Udgivet af Esbjerg og Omegns Sparekasse. I kommission hos Engers Hansens Boghandel. Esbjerg 1972. 277 s. Indb. 38,50 kr.*

Et jubilæumsskrift var i gamle dage et historisk arbejde om en virksomhed, en institution eller en by, som fyldte et rundt år. Jubilarens liv fra tilblivelsen til det runde år blev skildret i tekst og billeder, biografier og statistik. Mange af disse jubilæumsskrifter var gode og nyttige arbejder, men de var ofte kun af lokal interesse, og den omstændighed, at jubilaren selv foranstaltede udgivelsen af skriftet, kunne ikke undgå at lægge visse bånd på forfatteren.

I de senere år er en ny slags jubilæumsskrifter opstået: De handler om noget andet end jubilaren. Diskret oplyses det, hvilken anledning der er til skriftet, emnet for bogen kan ligge fjernt fra jubilaren. På denne måde er der fremkommet mange gode arbejder inden for historie, økonomi, kunst. Bogen, der skal omtales her, er udgivet af Esbjerg og Omegns Sparekasse i anledning af 100-års jubilæet i 1972, og forfatteren er seminarieadjunkt Verner Bruhn, der har skrevet en del Esbjerg lokalhistorie, bl. a. om centralbiblioteket.

Titel og undertitel er dækkende for indholdet. Bogen rummer 100 sider om

Esbjerg omkring 1900 og 120 sider om byen i 1930-erne. Om pionerårene, årene mellem de to skildrede perioder og årene fra 1940 til idag er der ialt ca. 30 sider. Rosendahls Bogtrykkeri i Esbjerg har sørget for, at papir, tryk og indbinding er i fineste kvalitet. Det kvadratiske format giver ideelle muligheder for illustrationer i de rigtige størrelser, og illustrationer er der mange af: Alle venstresider består af billeder af eksteriører, interiører, personer og arkivalier, og billedmaterialet er nyt og vel tilrettelagt. Højresiderne består af 2/3 tekst, og den brede margen har tekster, som hjælper ved orienteringen.

Verner Bruhn har benyttet arkivalier fra fagforeninger, vælgerforeninger og private personer, han har fået mundtlige oplysninger og har studeret de lokale aviser flittigt. Størstedelen af de utrykte kilder findes i Esbjerg byhistoriske arkiv, som er et af de bedst udstyrede lokalhistoriske arkiver i landet, og bogen er et bevis på den nytte, et sådant arkiv kan yde en historiker.

Bogen er »social historie« i betydningen skildring af levevilkår. Byens udvikling er blot skitseret, institutionerne præsenteres kun kort, formålet er hele tiden at give et billede af de mennesker, der fyldte dem. Og disse mennesker er ikke de kendte ansigter, men de mange anonyme: En tømrersvend, en husassistent, en overlærer, en repræsentant i bygningsmaterialer, en ugift arbejdsløs. Der tegnes dog enkelte portrætter. Redaktør J. P. Sundbo, Socialdemokraten, der virkede i byen fra 1898 til sin død i 1928: Glødende socialist, antimilitarist, ateist og fremskridtstroende. Og landsretssagfører A. C. Krebs: En usædvanlig kombination af en konservativ og en grundtvigianer, virksom i kommunalpolitik og som formand for det selvejende centralbibliotek i en menneskealder indtil sin død i 1963, først og sidst frisindet i alle åndelige spørgsmål. Der er også træffende karakteristikker af bybilleder i denne stilforvirringens by, f. eks. denne tekst til et billede af byens to vandtårne: »Mindre end et tiår skiller Esbjergs to karakteristiske vandtårne fra hinanden; det »gamle« tårn på Baunhøj er bygget i 1896, og det »nye« på Nygårdsvej er opført 1903–04. På en måde udtrykker de to bygninger to strømninger i byen, som bestandig præger den; den ene et forsøg på at skabe en fortid, der ikke er til stede, og som derfor må erstattes med romantik og drømmeri; den anden en begejstring for og en hyldest til den moderne teknik. Det ene tårn er forloren gotik med skydeskår og betydningsløse småtårne, det andet dristigt i teknik, køligt i sit materiale og beregnet til brug«.

Forfatteren har en særlig interesse for sociale spørgsmål i snævrere forstand: Arbejdere, tyende, småfunktionærer, deres lønninger, arbejdsforhold og boliger. Der gives et originalt og spændende bidrag til forløbet af sømandsstrejken i 1934. Også kulturlivet dækkes fyldigt: Bibliotek, skoler, dagblade. Mindre står der om det kirkelige og religiøse liv; missionen havde fortjent mere omtale, så stærk som den var. Fraværet af et talstærkt borgerskab baseret på penge eller embeder er karakteristisk for Esbjerg i ældre tid, og dette forhold burde have været fremhævet stærkere. Borgerskab og arbejdsgivere står svagt i bogen, men dem er der selvfølgelig skrevet så meget om andre steder.

I det hele taget søger forfatteren det typiske, ikke det særprægede. Han er mere sociologisk end historisk orienteret, selv om metoderne er de prøvede historiske og statistiske. Derved hæver bogen sig ofte over det lokale og bliver til tidsbilleder. Nuvel, Esbjerg er vel ikke noget enestående, de fleste træk i byens sociale udvikling kan genfindes i andre byer. For den, der søger materiale til livet i en voksende dansk købstad i de sidste menneskealdre, er der meget at hente i bogen. For den, der studerer Esbjerg alene, er bogen utilstrækkelig, men lægges den ved siden af de eksisterende skildringer – og der er allerede mange af den unge by – ses det, at den udvider vor viden og forståelse på værdifuld måde.

Sigurd Rambusch

Kortlægning af et slumkvarter

SVEN B. EK: NÖDEN I LUND. *En etnologisk stadsstudie. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund nr. 11. Lund 1971. 237 sider. Ill., kort og bilag. Engelsk resumé. 29 sv. kr.*

Lederen af Landskrona museum, dr. Sven B. Ek, fremlægger i denne bog resultaterne af en historisk og etnologisk undersøgelse af slumkvarteret »Nöden« i Lund. Tidsmæssigt spænder den over perioden ca. 1875–1920, idet det etnologiske interviewmateriale dog kun omfatter tiden 1890–1920. En af bevæggrundene til at foretage undersøgelsen var, at man ville forsøge at sammenligne det historiske kildemateriale med det etnologiske, at stille – i denne sammenhæng – objektive oplysninger over for subjektive vurderinger for at prøve de to kildegrupper mod hinanden.

Bogen består af 18 kapitler, hvoraf de 5–6 første behandler områdets historiske udvikling og det ydre miljø, mens resten hovedsagelig bygger på etnologiske optegnelser. Der indledes med en række meddelercitater, der karakteriserer Nöden som et socialt lavtstående område, hvis beboere agtedes ringere end Lunds øvrige befolkning. Det var undersøgelsens hovedopgave at klarlægge baggrunden for den negative holdning og at stille den op mod virkeligheden. Forfatteren fremhæver, at det for at kunne gennemføre en sådan analyse er nødvendigt at fremdrage de fundamentale træk i undersøgelsesområdets miljø og struktur, og at man må have et indgående kendskab til områdets historiske udvikling for at kunne vurdere oplysningerne rigtigt.

I de følgende kapitler opridses kvarterets udvikling. Indtil midten af forrige århundrede var der kun spredt bebyggelse i området. Størstedelen henlå som marker, men med den stigende tilvandring fra landdistrikterne fra 1850-erne blev der et voldsomt behov for boliger, og byggespekulanterne fik rige udfoldelsesmuligheder. Den almindelige opfattelse blandt de adspurgte Nödenbeboere

var da også, at det var en af byens matadorer, der havde ladet de fleste af husene i Nöden opføre. Undersøger man de offentlige arkiver for at finde frem til bygherrerne, viser det sig imidlertid, at den formodede spekulant slet ikke har haft med byggeriet at gøre, mens derimod adskillige arbejdere optrådte som bygherrer. En del af byggearbejderne gik i kompagni om at opføre huse med videresalg for øje og rangerede dermed på linie med tidens spekulanter. Her korrigeres traditionsmaterialet således af de historiske kilder.

I 3. kapitel fortælles om beboernes herkomst og aldersfordeling samt om flyttefrekvensen. Oplysningerne herom er uddraget af kirkebøgerne ved *sampling* inden for tre forskellige tidsafsnit, årene 1875–1882, 1892–1898 og 1914–1919. I 4. og 5. kapitel redegøres for de geografiske forhold med oplysninger om områdets placering i byen, om bebyggelsen, gader, trafikforbindelser og erhvervsmuligheder. Den vigtigste kilde til disse afsnit er vejviseren 1913–14, en kilde, som forfatteren dog tager forbehold overfor. I 6. kapitel om arbejdsforholdene og familiernes økonomi bruges oplysninger både fra interviewmaterialet og uddrag af det offentliges arkiver, en fremgangsmåde, der i resten af bogen i høj grad anvendes som en afprøvning af optegnelsernes kildeværdi.

I de følgende kapitler undersøges de forestillinger udenforstående havde om Nöden og dens beboere. Derpå behandles den sociale lagdeling, familiestrukturen, naboskab og åndelige bevægelser, og i de sidste fire kapitler beskrives jødernes stilling i denne Sveriges eneste ghetto. Jøderne i Nöden udgjorde en fast afgrænset gruppe, som adskilte sig klart fra områdets andre, mere diffuse gruppedannelser.

Afvejningen af et interviewmateriales udsagn mod andre kilders oplysninger er foretaget af andre før, f. eks. af Edvard Bull i hans bog »Arbeidermiljø« fra 1958. Der er således intet nyt i den her anvendte undersøgelsesmetode, men den intensitet, hvormed det indsamlede materiale er udnyttet, er betydeligt større. Det må have været meget vanskeligt at få oversigt over det store og uensartede materiale, og at få de mange udsagn gjort sammenlignelige. Herfra og til at omforme stoffet til en nogenlunde læselig fremstilling er der yderligere et langt skridt. Helt er det da heller ikke lykkedes, hvad forfatteren også selv indrømmer. Til trods for at han stort set optræder varsomt i sin behandling af kilderne, er han dog her og der faldet for fristelsen til at fortolke dem ud over, hvad de kan bære.

Det er således betænkeligt, at antallet af interviewede er så lille i forhold til det samlede beboerantal. Af bilag 1 fremgår, at meddelernes antal ligger omkring 50. Det engelske resumé nævner tallet ca. 100, og da man ingen steder får nøjagtige oplysninger om antallet, må man vel gå ud fra, at tallet ligger et sted her imellem. Med noget besvær kan man af teksten uddrage, at Nödens samlede indbyggerantal har svinget mellem 981 og 666 i det tidsafsnit, undersøgelsen omfatter. Det er på grundlag af de her nævnte tal, at slutningerne drages. Hertil kommer yderligere, at man må regne med, at kun et fåtal af meddelerne har besvaret samtlige spørgsmål. Det viser sig f. eks. i afsnittet om religi-

øsitet. Heri beskrives det mønster, som beboerne følger på dette område, og til afsnittet hører et bilag, hvori de forskellige udsagn er rubriceret. Dette bilag viser, at de generelle slutninger drages på grundlag af kun 28 meddelere. Forfatteren forsvarer denne fremgangsmåde med at indstillingen i en del tilfælde er så enstemmig, at man tør vove at tolke den som værende retningsgivende for flertallets opfattelse, men en så lille gruppe kan ikke – uanset dens enstemmighed – anses for at være repræsentativ, og de ræsonnementer, der opbygges på dens udsagn, er ikke holdbare. Selv om man havde oplysninger fra samtlige 50–100 meddelere, kunne man alligevel ikke tillade sig at slutte generelt. Andetsteds fremhæves det, at meddelernes oplysninger viser tendenser i beboernes holdning, men med så få udsagn kan de lige så godt vise helt tilfældige smågruppers indstilling.

På side 136 og 168 foretages e silentio-slutninger. I det ene tilfælde sker det i forbindelse med en udredning af de sociale spændinger med den begrundelse, at hvis der havde været nogen form for sociale spændinger, ville meddelerne nok snarere have overdrevet dem end undladt at omtale dem. Det kan ikke undre, at konklusionen på dette grundlag er, at Nödens beboere skulle have været helt fri for at føle social indignation over for andre grupper.

Spørgsmålet om udsagnenes troværdighed er kun i ringe omfang taget op til diskussion i bogen. Hvordan har man sikkerhed for, at meddelerne er typiske for gruppen? Har deres etiske holdning til de omhandlede spørgsmål undergået ændringer fra dengang til nu? Hvordan sikrer man sig imod, at de besvarer spørgsmål, hvorom de ingen sikker viden har? Hvordan ville svarene være blevet, hvis man havde ladet de samme meddelere besvare de samme spørgsmål efter et eller to års forløb? Disse og lignende spørgsmål berøres kun i forbigående. I afsnittet om det økonomiske miljø fremhæves dog den usikkerhed, der er indbygget i interviewmaterialet, og det påpeges, at man på grund af materialets kasuistiske karakter ikke kan slutte generelt, hvilket forfatteren da også i reglen har undladt.

Forfatteren har ikke gjort det let for sine læsere. Bogen bygger utvivlsomt på et stort materiale – hvor stort får man ikke at vide – men det er, som om der er vendt op og ned på det hele, og resultatet er blevet meget kalejdoskopisk. Læsningen hæmmes af, at oplysninger om sammenhørende emner, og specielt om materialets beskaffenhed og den anvendte metode, må søges vidt forskellige steder uden nærmere angivelse. Først på side 181 får man f. eks. *en passant* at vide, at hele det interviewmateriale, bogen hviler på, er indsamlet i 1964–65 af et ikke nærmere angivet »team«. Herudover får man ingen oplysninger om materialets indsamling og videre behandling, men henvises til at læse herom i Rig 1966. Et sammendrag af denne artikel burde have været med i bogen. På side 130 oplyses i en parentes, at optegnerne har brugt en delspørgeliste betegnet Luf 126, og at materialet nu opbevares i Folklivsarkivet i Lund i »M-arkivet«. Man savner en begrundelse for udvælgelsen af de tre ovenfor nævnte tidsperioder, og ligeledes en kort redegørelse for fremgangsmåden ved inddelingen efter

erhverv. Det nævnes blot, at den er sket efter »gängse demografiska redovisningsprinciper«. Fra teksten henvises til lokaliteter på kortene, men enten er disse lokaliteter slet ikke angivet på kortene, eller også er kortene så små, at angivelserne næppe er til at skelne. I behandlingen af talmaterialet er både i teksten og i tabellerne næsten udelukkende brugt procenttal, ikke absolutte tal, hvilket i høj grad nedsætter oplysningernes anvendelighed, specielt da det af forfatteren omtalte statistiske primærmateriale ikke er gengivet i bogen. Endelig kan nævnes, at beretningsnummer ikke altid er angivet efter meddelercitater i teksten.

Det indsamlede materiale er uden tvivl omfattende og indholdsrigt, men det kan tilsyneladende ikke bære en så generaliserende behandling, som forfatteren prøver at underkaste det. Det er vanskeligt – og ofte betænkeligt – at uddrage sociale skillelinier af enkeltindividers psykologiske mønstre, og forfatteren har da også stort set afholdt sig fra at drage videregående slutninger. Ved undersøgelsen er der gjort en prisværdig indsats for at kortlægge en bydels sociale og kulturelle struktur. Var materialet blevet fremlagt på en mere overskuelig måde, ville man have haft større mulighed for at udnytte det og for at vurdere konklusionernes bæreevne.

Poul Strømstad

Historiske noter

Historiske noter indeholder bidrag fra: stud. mag. Marianne Antoniewitz (M. A.), stud. mag. Søren Frandsen (S.F.), professor, dr. phil. Kristian Hald (K. H.), arkivar C. Rise Hasen (C.R.H.), overinspektør Peter Michelsen (P.M.), museumsinspektør Viggo Petersen (V. P.), universitetslektor Knud Prange (K. P.), overinspektør, dr. phil. Holger Rasmussen (H.R.), museumsinspektør Jørgen Slettebo (J.S.), arkivar Hans Kargaard Thomsen (H.K.T.) og arkivar Paul G. Ørberg (P.G.Ø.).

»*Det å legge saken frem* for leseren på en god og klar måte er en viktig ting« – skriver Jens Arup Seip i »Om å skrive hovedoppgave. Historie« (Universitetsforlaget, Oslo 1972). Selv om dette hefte sigter mod studerende, der arbejder med speciale, er der meget at hente for enhver forskende og skrivende historiker. Seip giver en mængde gode og meget konkrete råd vedrørende valg og afgrænsning af emne, indsamling af stof, disponering af texten, problemstilling, anvendelse af kilder i texten og den sproglige udformning. »En hovedoppgave kan i prinsippet konstrueres som en detektivroman: Det er skjedd gåtefulle ting, og de skal oppklares«. Heftets 41 sider kan blive en god hjælp til at nå dette mål. Og så er de skrevet på et norsk som ikke kan volde besvær for nogen dansk.

K. P.

Bevaring af kulturmiljøer er en brændende opgave, men også en vanskelig ting. I Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, årbok 1970, møder man dette såvel i de tre indledende afsnit, der er taler holdt ved foreningens 125-års jubilæum (af Hauglid, Bjerknes og Heiberg) som i Sinding Larsens præsentation af foreningens jubilæumsudstilling: »Fremtid for fortiden«. Mest karakteristisk kommer det nok frem i denne artikels illustrationer og deres tekster. Man ville ønske, at de blev set af kommunale myndigheder.

Guthorm Kavli har en værdifuld afhandling om »Offiseren som boligplanlegger i eldre tid«, Astrid Bugge en tilsvarende om »Tekstilfunn i Flåm kirke« (et antependium af veneziansk halvsilke fra 1300-årene) og endelig Bjørn Kaland om »Baldakin fra Hopperstad – Madonna fra Hove«, hvor det påvises, at disse to stykker fra hver sin kirke oprindelig har udgjort en helhed. Det er bl. a. godtgjort ved en nøje konserveringsmæssig undersøgelse.

H. R.

Dokumentation af nuet er en arbejds-

opgave, som der slås til lyd for i Bygd och Natur 1973: 1, 2 og 3, og det er en problemstilling, som de danske museer og lokalhistorikere ikke kommer uden om. Det er derfor nok værd at kigge nærmere på, hvordan man har grebet denne sag an i Sverige. – Et andet problem, som optager en vigtig plads i det svenske tidsskrift, er omsorgen for stednavnene. »Rädda våra ortnamn« hedder det i 1973:3 og i 1973:4 »Ortnamn folkets egendom – inte myndigheternas«, og det angiver tendensen. *H. R.*

Alle ingredienserne i en succesroman: kærlighed, død og forandringer i tid og rum indgår i den videnskabelige disciplin: demografi. Interessen for emnet: historiske befolkningsstudier er vokset enormt i de sidste år, og det er derfor nyttigt at David Gaunt (i det svenske Historisk tidskrift, 1973 nr. 3) giver en oversigt over forskningens nyeste resultater i Frankrig, Sverige, England og USA. En række af de problemer han debatterer, har stor metodisk interesse: benyttelsen af kirkebøger i forskningen, den eventuelle sammenhæng mellem folketallets størrelse og antallet af husstande (gårde) og familiestrukturens politiske og religiøse betydning.

I samme hefte af tidsskriftet skildrer Egil Johansson og Sune Åkerman det svenske arbejde med at lave en »databank« baseret først og fremmest på kirkebøger og folketællinger fra før år 1900. Projektet udføres i samarbejde mellem de fleste svenske universiteter, Riksarkivet og Arbetsmarknadsverket. Nu da det danske rigsarkiv har fået en EDB-afdeling, kunne man tænke sig et tilsvarende storstilet arbejde taget op her hjemme. Det vil næppe mangle på interesserede forskere.

K. P.

Landsarkivet for Fyn har udsendt – foreløbig – to hefter med registraturer over indholdet i 7 godsarkiver, og det er tanken at fortsætte denne række. Hefterne fremtræder som xeroxkopier af arkivets registratursedler, og det beskedne oplag er fordelt rundt om i landet på arkiv- og bibliotekslæsesale. Det største af de her behandlede arkiver er Tåsinge, hvis registratur fylder 42 sider. *K. P.*

Hansestæderne og Norden hed en forskningsrapport der blev fremlagt på historikermødet i Aarhus 1957. Den norske professor Grethe Authén Blom har nu ført oversigten à jour i (Svensk) Historisk tidskrift 1973, hefte 1, hvor hun refererer og diskuterer norsk, svensk og dansk litteratur om emnet. Af danske forskere behandles Aksel E. Christensen, Kai Hørby, Orla Vestergaard, Jakob Pasternak, Bent Jørgensen, Grethe Ilsøe, Poul Enemark, Johan Jørgensen, Svend Ellehøj og Erling Ladewig Petersen. *K. P.*

Nordiska Museet i Stockholm kunne den 24. oktober 1873 åbne for publikum, og den svenske sproglærer Artur Hazelius så derved en af sine store ideer virkeliggjort. Nogle år senere lykkedes det ham også at få åbnet frilandsmuseet Skansen. De to museer, der vist er kendt af alle de kulturhistorisk interesserede danskere, der har været i Stockholm, udgiver sammen årsskriftet Fataburen, der i anledning

af 100-års Jubilæet har anvendt hele 1972-årgangen til at fortælle såvel Nordiska Museets som Skansens historie og om arbejdet i dag. Det er særdeles interessant læsning for alle, der interesserer sig for museer og deres virksomhed. *V. P.*

Broncealderen i Nordvestsjælland har i de senere år i høj grad beskæftiget arkæologerne, og emner fra den er da naturligt blevet belyst i »Fra Holbæk Amt« 1971–72. Det er professionelle, der skriver. Thorkild Ramskou om stencirklerne ved Birkendegård, vidnesbyrd om en kultplads, hvis betydning fremtidig forskning forhåbentlig vil kunne bestemme nærmere, Lise Eskildsen om Holbæk Amts broncealderslurer, Henrik Thrane om en broncealderbygd omkring Jyderup Skov (med resultater fra 8 års udgravninger), om en sten med friske skåltegn fra Holløse og om en bortpløjet gravhøj fra ældre broncealder, Flemming R. Rieck om broncer fra Vognserup enge og Mogens Schou Jørgensen om nye helleristningsfund. Ideen med at samle en årbog om eet emne er god og realiseret godt. *C. R. H.*

Munksgårds forlag udgiver en række småbøger under betegnelsen Beta-bøger og herunder findes en særlig række med titlen »*Mennesker og Miljø*«. Den første lille bog i denne serie, på 90 sider i det moderne brede format og i en meget fornem og letlæselig tilrettelæggelse, er P. Chr. Nielsens »Skoven før og nu«. Den er ualmindelig godt og klart illustreret med skarpe fotos, velvalgte tegninger og morsomme udtog af gamle stik og kort, der umiddelbart giver et indbydende indtryk af bogen. Den meget kyndige forfatter, der bl. a. også har skrevet det store skovhistoriske afsnit i bind 6 af »Danmarks Natur«, giver i teksten og i de fyldige billedtekster en grundig indføring i dansk skovhistorie fra oldtiden til i dag. Bogens første hovedafsnit gør velskrevet rede for skovenes skæbne, truslerne imod dem og forsøgene på at genskabe dem. I det andet hovedafsnit om skoven i dag fortælles om planlægning, udnyttelse og fremtidsudsigter, især ud fra skovenes rekreative muligheder. Et fyldigt sagregister og en god litteraturliste slutter bogen. Både som en kort, men indholdsrig gennemgang af de danske skoves udvikling og som et indlæg i tidens miljø-diskussion er den lille bog særdeles anbefalelsesværdig. *J. S.*

Harald Blåtands runesten i Jelling tages op til fornyet behandling af Erik Moltke i Kuml 1971. Arbejdet skal ses som et indlæg i diskussionen om, hvorvidt den store Jellingestens indskrift er blevet til på én gang, eller nederste linie på side A samt runerne på siderne B og C først er tilføjet på et senere tidspunkt. Forfatteren bruger følgende argumenter som bevis for den første mulighed: 1) Den øverste linie på side A har mindre runer end de øvrige og er presset op i stenens dårlige øvre stenmasse, hvilket ikke havde været nødvendigt, hvis der oprindeligt kun skulle være plads til 3 linier, således som mange forskere hidtil har ment. 2) Påstanden om dårligere runer i tekstens nederste del – forklaret ved et senere tilblivelsestidspunkt – kan ikke stå for en nærmere

prøvelse, idet stenens nederste del er meget medtaget af vind og vejr med sprængninger og afskalninger til følge. Tværtimod viser en nøje epigrafisk og ornamental undersøgelse, at tekstens anden del helt stemmer overens med de øverste 3 linier på side A. 3) Den nederste »ubeskrevne linie« på A siden, der er blevet brugt som yderligere bevis på en senere klamphuggers upræcise virke, tolkes derimod i artiklen som en »vagelinje«; d. v. s. stenmesterens anvisning på i hvilken stilling stenen skulle stå, og hvor dybt den skulle i jorden. *S. F.*

Problematikken omkring Trelleborgs anvendelse diskuteres af Tage E. Christiansen i Kuml 1970. I forbindelse med den hidtil førte diskussion fremhæves det stærkt, at den teori, der forklarer borgens tilstedeværelse, som en forudsætning for Svend Tveskægs nordsøimperium, i virkeligheden ikke kan finde støtte i det arkæologiske materiale, idet de fundne genstande ikke lader sig datere så præcist, at de kan indgå som bevis herfor. For at bedømme hvorvidt Trelleborg har stået i englandstogternes tjeneste eller skal forklares som et led i den danske konges bestræbelser på at skaffe ro indenfor den gamle rigsgrænse, gennemgås det arkæologiske fundmateriale. Det påvises, at Trelleborg kun indeholder én fragmentarisk genstand, der måske kan opfattes som et britisk importstykke, hvorimod langt de fleste fund tyder på tilknytning til Østersøområdet. Tage E. Christiansen hælder til den anskuelse, at ikke alene Trelleborg men også de øvrige vikingetids ringborge er opstået på grund af indre uro, idet anlæggenes spredning over hele landet underbygger denne antagelse; Trelleborgs placering ved det naturlige indfaldssted fra Storebælt til Midtsjælland taler også for en sådan tolkning. For problemstillingen er det ydermere vigtigt at få fastslået, om man har kunnet sejle til borgen eller ej, idet et negativt svar stærkt svækker teorien om Trelleborgs anvendelse som udskibningssted for vikingetogene. Forfatteren peger i denne forbindelse på Knud Jessens undersøgelse af det gamle vandområde mellem borgen og Storebælt, hvoraf det fremgår, at større skibe sandsynligvis ikke kunne sejle helt ind til anlægget. Desuden kan Pine Mølle, der endnu ikke var undersøgt i 1970, have eksisteret i vikingetiden og således ved sin placering mellem borgen og havet have umuliggjort indsejling fra Storebælt. Der opfordres slutteligt til fornyede naturvidenskabelige undersøgelser ved Trelleborg, idet Jessens materiale skal udvides, før noget sikkert kan siges, ligesom tilsvarende analyser bør foretages omkring Fyrkat og Aggersborg. *S. F.*

Knudsgilder og Skærgårdsnavne. Blekingeboken 1973, indeholder bl. a. en afhandling af Curt Wallin om Knutsgillet i Ronneby och Knutskyrkan i Rödeby, hvor forfatteren kommer ind på Knudsgilderne og Knudsdyrkelsen som et dansk modstød mod den tyske ekspansion i Østersøområdet på Valdemarstiden. (At Knudsgilderne dog ikke var helt uden kontakt til det tyske fremgår af det s. 73 afbildede segl fra Rödeby med omskriften SVNCTE KNVT, altså med første led påvirket

af det nedertyske sunte). Afhandlingen indeholder også værdifulde oplysninger om forbindelsen mellem Bleking og Bornholm. En afhandling Från Gåsakläppan till Gullhalla af Hjalmar Berglund vil også være af interesse for danske navneforskere. Den giver en fuldstændig inventering af navnestoffet i Blekings østlige skærgård på grundlag af moderne optegnelser. Fortegnelsen rummer næsten 700 omhyggeligt kortlagte navne, hvoraf godt og vel to tredjedele ikke findes på søkortene eller »ekonomiska karten«. Bogen er som sædvanlig overordentlig smukt trykt og illustreret. *K. H.*

Middelalderens adelshistorie er igennem de senere år blevet beriget med en række specialundersøgelser, der ikke blot har korrigeret den ældre adelsgenealogi, men også givet et mere nuanceret billede af middelalderens sociale forhold. Sønderjyske årbøger 1972 (som nu udsendes i fast bind 1 gang om året i modsætning til tidligere 2 heftede halvårsbind) bringer endnu en tilføjelse til vor viden. Adjunkt Henrik Fangel skriver om »Slægten Emmiksen og dens gods« og bruger familiens godsbesiddelser til at belyse slægtens forbindelser og sociale status. Adjunkt Fangel har brugt den temmelig ualmindelige og meget besværlige metode, at han gennem jordebøger fra slutningen af 1500-tallet regner tilbage, og med en vis usikkerhedsmargin, rekonstruerer hovedgårdtilliggender i 1400-årene. Det er som sagt en arbejdskrævende metode med fejlmuligheder, men artiklen her viser, at det på denne måde er muligt at skaffe oplysning om godsbesiddelser, der kun er sparsomt belyst i samtidige kilder. *M. A.*

Tre skånske, d. v. s. danske godser i senmiddelalderen behandles af S. Kraft i Tre senmedeltida godsorganisationer (Skånsk senmedeltid och renässans 9. Gleerups, Lund 1971). Det drejer sig om Skarhult, Valløsa og Vittskøvle. *K. P.*

Uldbroderier er hovedtemaet for 2. årg. af Malmø Museums Årbog (1971). Fil. dr. Ernst Fischer fremlægger her resultatet af mange års studier af »Skånska yllebroderier i fria sömsätt«. På godt 250 sider gennemgår han meget grundigt denne del af almuekunsten, som blomstrede i Skåne fra 1600-årene og frem til industrialiseringen. Den vil have interesse for alle tekstilinteresserede i sin beskrivelse af en enorm indsamling både af genstande og arkivalske oplysninger. Dr. Fischer koncentrerer sig især om gennemgangen af mønstergrupper, men kommer ikke ind på en evt. forbindelse mellem de skånske uldbroderier og de sjællandske agehynder, hvor ligheden springer (i hvert fald den ukyndige læser) i øjnene. *M. A.*

Grød og sild. Skånska Matvanor. Skånes Hembygdsförbund Årsbok 1971. Bogen er skrevet af flere forfattere, men det største og vigtigste afsnit er det, der skyldes årbogens redaktør, Nils-Arvid Bringeus, »Om Mat och måltid i skånska bondehem«. Kilderne er rejsebeskrivelser fra det 18. årh., begyndende med Linnés Skånska resa (1749), en udførlig indberetning fra

provsten i Bara härad (1775), og den rige skånske topografiske litteratur fra 19. årh. og – ikke mindst vigtigt – helt moderne undersøgelser iværksat af Institutionen för folklivsforskning ved Lunds universitet, der har resulteret i en række »seminarieuppsatser«; flere af bidragene i bogen går tilbage til disse afhandlinger. Som rimeligt i en etnologisk undersøgelse lægges der stor vægt på madvanernes geografiske udbredelse (illustreret med kort) og forholdet til nabolandskaber og nabolande; de særdeles righoldige litteraturhenvisninger refererer ofte til danske forhold. Det er ikke overraskende, at der på madens område er betydelig lighed mellem Skåne og resten af det gamle danske område. Begge steder var grøden (Linné: bondens mesta föda) den klassiske bondekost. Særlig stor er ligheden naturligvis mellem Skåne og Sjælland. Man kan bl. a. henvise til den rolle, som silden (som behandles i et særligt kapitel) spillede og til et mere geografisk begrænset fænomen som »syltemjölk« der i Skåne kun kendes fra den sydvestlige del af landskabet (udbredelseskort s. 12 på grundlag af folketradition), men som man også kan læse om i Junges bog om »Den nordsiellanske Landalmues Character, Skikke, Meninger og Sprog« fra 1798. For den, hvis interesse snarere måtte gå i kulinarisk end etnologisk retning, kan det tilføjes, at bogen bringer en række detaillerede opskrifter på specielt skånske retter – og hvor får man så billig en kogebog (pris 18 sv. kr.). *K. H.*

Friskoler og Fyn hører sammen. Hans Henrik Jacobsen fortæller i Fynske Årbøger 1973 s. 100–125 med udgangspunkt i en lille dagbogs optegnelser 1869–75 om en sønderjyde Karl Timmermann (1837–1921), der – efter et ophold hos Kr. Kold 1869–70 – blev nordfynsk friskolelærer og folkemindesamler i Holev, senere i Serup (Søndersø s.) og i Allesø. Et ualmindeligt, følsomt menneskes liv tegnes i sine hovedlinjer, nu og da med modstand og sorger, men også med lykkeligere timer, som også var der, trods unægteligt økonomisk set meget små kår. Så sent som i 1950-erne brændte en søn – »i mangel af andet at få tiden til at gå med« – faderens bøger og egne studier; kun visse rester af dennes store bibliotek stod tilbage i en kasse på et loft, men nok til at vise kvaliteten: Snorre, den ældre Edda og Grundtvig, årgange af »Højskolebladet« og »Skattegraveren« o. l., kildematerialet for »det levende ord« i de små skolestuer. *C. R. H.*

Private realskoler er f. t. ikke på mode; deres indsats i visse kredse må dog ikke af den grund forklejnes. I Fynske Årbøger 1973 s. 7–60 fortæller M. Vesterdal om Giersings Realskole i Odense i hans fader F. C. V. N. Vesterdals bestyrertid og i C. M. K. Petersens år som inspektør, d. v. s. 1893–1932/33; kilder er bestyrerens dag- og lommebøger (med lange lakuner), breve og taler samt inspektørens levnedsskildring suppleret med de officielle kilder i Rigsarkivet og M. Vesterdals eget kendskab til miljøet. Som andre steder og vel især i årene før 1920 gaves en noget barsk undervisning, med disciplin og autoritet, med friktioner mellem lærere af meget forskellig kva-

litet, mellem disse og ledelsen og naturligvis mellem lærere og elever, ikke sjældent med forskellige former for afstraffelse af de sidste til følge. Unægtelig et krævende job at være bestyrer, som også skulle klare skolens økonomi der oprindelig næsten helt hvilede på de skolepenge, forældrene betalte. Der er brug for belysning af realskolernes virke set fra de forskellige synsvinkler; her er et interessant bidrag med adskilligt originalt stof fremdraget. *C. R. H.*

Stereoskopfabrikanter er sjældne folk. Åge Petersen fortæller i Fynske Årbøger 1972 s. 72–80 på grundlag af især Peter Fangels livserindringer (nu i Middelfart byhistoriske arkiv) om en sådan erhvervsdrivende, der efter læretid i faderens fynske ligkistesnedkeri og 10 år på valsen slog sig ned i Middelfart. Her begyndte han 1872 på stereoskoperne (efter en parisermodel), organiserede salget i Danmark, først med fotografier indkøbt i Hamborg (Serie: Jorden rundt i 80 billeder), senere med egne optagelser (7000 plader i Middelfart Museum). Den lille artikel belyser også andre sider af denne opvakte, særprægede mand. *C. R. H.*

Efter mindefesterne i 50-året for Genforeningen i 1920 besluttedes det at udgive et udvalg af de mange taler, der holdtes i denne anledning. Resultatet er blevet en lille, velillustreret bog udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. En lille arbejdsgruppe har haft det ikke nemme hverv at udvælge de gengivne taler, og de synes at have foretaget en rimelig sortering. Bogens første del rummer alle 8 taler fra Dybbøl-festen den 11. juli, og selvom ingen af talerne vil blive stående i dansk litteratur som O.D. Schacks tale samme sted 50 år tidligere, glæder man sig over Troels Finks klare, velformulerede redegørelse. Mange vil dog nok især huske Peter Seebergs knappe, prægnante indlæg, der gav anledning til megen debat. I bogens anden – og bedste – del gengives andre 8, væsentlig længere, taler. De har gennemgående en retrospektiv karakter, selvom enkelte, især de sydslesvigske repræsentanter, også søger at se fremad. Der er grund til at fremhæve Svend Johannsens og H. P. Clausens indlæg, men bogen giver i det hele et udmærket indtryk af grænselands-stemningen 50 år efter genforeningen. *J. S.*

Deltagerobservationer ved et skånsk bondebryllup i 1592 er det for danske læsere interessanteste bidrag i Rig 1973:1. Det drejer sig om malteserridderen Augustin von Mörsbergs rejsebeskrivelse, der længe ansås for tabt, men nu forberedes til udgivelse af H. Ilsøe. Af beskrivelsernes indhold, der også omfatter illustrationer, behandler N.-A. Bringéus afsnittet om det skånske bondebryllup og vurderer det kildekritisk. Det er så meget vigtigere, som der vistnok ikke påtænkes at forsyne den danske udgave med sagkommentar. I foregående årgang af Rig har Bringéus været inde på samme problemstilling i artiklen: »Naer het leven?« Etnologiskt bildmaterial i källkritisk belysning. *H. R.*

Fremmedes syn på danske forhold under gennemrejser interesserer oftest;

det gælder trods adskillige (af udgiveren Bent Morillas påpegede) misforståelser også frihedshelten fra Venezuela Francisco de Mirandas dagbogsoptegnelser fra hans fart over Store- og Lillebælt og gennem Fyn 1788, oversat og kommenteret i Fynske Årbøger 1973 s. 70–77. *C. R. H.*

Arbeidssele og kjøreredskab er en af de etnologiske behandlinger i Norsk Folkemuseums årbog »By og Bygd« 1971–72, der har almen europæisk interesse og er vel dokumenteret gennem beskrivelser og billeder. Et andet vigtigt indlæg i den aktuelle forskningssituation med den store interesse for fødemidlernes kulturhistorie er den såkaldte »grødstrid« mellem P. Chr. Asbjørnsen og Eilert Sundt i 1860-erne. Andreas Ropeid, der behandler den i sin redegørelse »Fornuftigt Madstel«, fører beskrivelsen videre til de folk, der tog påstandene op til nyvurdering og knytter derved til den aktuelle forskning. Af andre etnologiske arbejder er der grund til at nævne Arne Bergs veldokumenterede redegørelse for spåntækning og nabohjælp. Det skal også anføres, at årbogen indeholder en bibliografi over Astrid Bugges forfatterskab 1925–72. *H. R.*

Nyt og gammelt. Fra vikinger til snaphaner. Nytt om Fornt i Skåne. Skånes Hembygdsförbund Årsbok 1972. Dette bind af årsboken er helliget arkæologien. Fremhæves kan C.-A. Mildners afhandling »Från vikingagrav till snapphaneskatter. Nya arkeologiska undersökningar och återfunna skatter i norra Skåne«. Deri redegøres bl. a. for fund af en vikingegrav i Rinkaby. Da første led af dette navn almindeligt tolkes som genitiv pluralis af gammeldansk rink (kun bevaret som personnavn), oldnord. rekkr »kriger« har det interesse at få fastslået, at der faktisk har været en bebyggelse på stedet i vikingetiden. Et andet Rinkaby, i Södermanland, identificeres af Nat. Beckman med Rynkeby i Valdemars Jordebog, en del af det såkaldte Sigridlef, som Sigrid (Storråde) skal have arvet efter sin fader, vikingehøvdingen Skoglar-Toste. Det har ifl. Beckman »ett för en vikingehövding sällsynt förträffligt läge« (Na Bygd 1971 p. 12). Andre afhandlinger i årsboken beskriver bl. a. udgravningerne i Tommarp, hvor der i 1967–68 fandtes rester af to kirkegårde, der muligvis begge kan dateres til 11. eller beg. af 12. årh. (Lars Reidin) og skånske kalkmalerier, afdækkede eller restaurerede i 1960-erne (Evald Gustafsson og Egon Thun).

K. H.

Lægprædikant og socialist er en af de alment interessante artikler i Kirkehistoriske samlinger 1971. Ved beskrivelsen af Frederik August Hertz' virksomhed i sidste halvdel af forrige århundrede får man et interessant indblik i såvel det religiøse miljø som den første socialistiske bevægelse og dens stilling til religionen. I samme årbog er bidrag til de danske kalkmaleriers benyttelse som kilde til religiøsitetens historie ved en beskrivelse og analyse af Mikael som sjælevejer. Kalkmaleriregistranten på Institut for dansk Kirkehistorie har her – som i flere andre tilfælde – været til uvurderlig hjælp.

H. R.

Kirkegangsskikken, dette at barselkonen efter fødslen indledes i kirken og som herhjemme er behandlet af J. S. Møller i bogen »Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering«, er det centrale afsnit i Varbergs Museums årbog 1972, hvor Anders Gustavsson har behandlet skikkens opløsning i Göteborgs stift. Forfatteren, der nylig har udsendt en omfattende disputats om emnet i Sverige, gør her rede for processen gennem statistisk materiale og anfører de faktorer af religiøs og social karakter, der har medvirket hertil.

H. R.

Hvorfor dog udvandre fra Fyn? Sådan spørger Erling Albrectsen i Fynske Minder 1972. Der var jord nok på Fyn, så der er ikke nogen fornuftig grund til, at fynboerne skulle have fulgt med anglerne til England under de store folkevandringer. Og i modsætning til en engelsk kollega mener Albrectsen, at der ikke er arkæologisk grundlag for at regne med en storstilet udvandring. De to artikler om *Svendborg* i samme årgang, af Henrik M. Jansen og Thomas Riis, berører også historiens store linier. Lokalhistoriske problemer rækker her langt uden for Fyn. Hvem dominerede Østersøhandelen omkring 1200? Var det tyskerne ligesom sidenhen, eller var der tværtimod tale om nordisk dominans? Forholdene i Svendborg på denne tid er ikke let gennemskuelige. Hvor lå det ældste Svendborg? Var Skt. Nikolai en tysk købmandskirke, en handelsstation i det fremmede? Der er sandelig brug for noget købstadsarkæologi.

P. M.

Stationsbygninger, tinghuse, oldtidsplove, runestene er nogle af de emner, der behandles i Fornvännen 1972 og 1973. Det svenske arkæologiske fagtidsskrift er derved betydeligt alsidigere end det danske Årbøger for oldkyndighed. – Stationsbygninger og tinghuse hører hjemme i en kategori af historiske mindesmærker, som fortidsmindeforvaltningen i videste forstand utvivlsomt ikke er særlig opmærksom på p. gr. af deres unge alder. Men ved de mange sløjfninger af jernbaner og de omfattende kommunesammenlægninger, der sker såvel i Sverige som her i landet, står de i fare for at ændres eller forsvinde, og det er da høje tid at man tager sig for at få dem registreret og nøjere undersøgt De var engang et væsentligt og karakteristisk træk i landets udseende. Derfor er de to korte oversigter vigtige at stifte bekendtskab med.

I Fornvännen findes også et bidrag af en dansk forsker, Ulla Haastrup: Kristi himmelfartsspil i Visby (1973:1), hvor hun forsøger gennem billeder og kirkearkitektur at eftervise spor af nordiske middelalderlige kirkespil og sætte dem ind i deres europæiske sammenhæng. Som alt, hvad denne forsker tager fat på, er også dette i høj grad inspirerende.

H. R.

Kølsvin og mastefisk er lækkerbidskner for skibsforskere, ikke mindst når de er så gamle som vikingetid og tidlig middelalder. De frembæres som fødselsdagshyldest i årbogen 1972 fra Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Denne årgang er festskrift til Olof Hasslöf, der er kendt for sine store undersøgelser af de svenske vest-

kystfiskeres forhold og siden blev en central figur i et nordisk samarbejde om etnologisk udforskning af maritime emner. Festens genstand bidrager selv med en kort indledning om søfartsmuseer og etnologi. Her er nøgleordet *maritim etnologi*, der stilles op som sidestykke til agrar og urban dito. Det er næppe alle de følgende artikler, der kan bringes ind under betegnelsen etnologi, men det gør dem ikke mindre interessante. Her skal særlig fremhæves Palle Ove Christiansens oplysninger om organisationen af fiskeriet i Torupstrand i Nordvestjylland, Henning Henningsens behandling af begrebet partrederi, Knud Klems artikel om træskibsbyggeri i Helsingør og endelig Bjarne Stoklunds redegørelse for tømmerskuderne fra Læsø, et på mange måder ret vigtigt og hidtil åbenbart temmelig overset kapitel af skudehandelens historie i Danmark.

P. M.

I anledning af sit 50-års jubilæum i 1969 udgav Glostrup og Omegns Fællesbageri – vel bedre kendt som Røde Vejrmølle – et smukt trykt og velillustreret skrift »*Mel og Brød*«, udarbejdet af Jens A. Petersen. De første halvthundrede sider er brugt til en bred indledning om egnen og om møller i almindelighed, og den kunne nok uden skade være kortet ned. Skildringen koncentreres imidlertid derefter især om Røde Vejrmølle og den til møllen hørende kro fra den først kendte ejer i 1663, og frem til i dag og om det ca. 1870 grundlagte Plambecks bageri, der i 1919 blev til Glostrup og Omegns Fællesbageri. Bogen er også her meget bredt fortællende med flere sidespring, men den rummer dels et omfattende personalhistorisk stof, dels et væld af morsomme, kulturhistoriske skildringer, der gør den fortjent til at fremhæves blandt de mange bøger, der udgives ved firma-jubilæer. Den obligate opremsning af bestyrelser og direktører i nyeste tid er skåret ned til et minimum, og de bedste afsnit er levende fortalt med en fylde af gode oplysninger. *J. S.*

Husflid og lokal industri præger ganske og aldeles Hembygden 1973 (årbog for Dalslands fornminnes- och hembygdsförbund). Artiklerne, der behandler grovsmedearbejder, pottemagerarbejder, klæberstenstilvirkning, halmarbejder, brydning og tilvirkning af skifersten og urfabrikation, er alle forsynet med fremragende billedstof. I tilknytning hertil findes artikler om husfliden før og nu, hvor især må fremhæves Erik Wegraeus: Hemslöjden och Stenebyskolan og Gösta Berg: Hantverk i bondebygd. *H. R.*

En livsførelse kalder Anders Peder Nielsen sine erindringer, hvoraf første afsnit om barneårene bringes i Lolland-Falsters historiske Samfunds årbog 1971. Forfatteren voksede op i et husmandshjem i Vestenskov på Lolland og fortæller højst interessant om denne tid (70-erne og 80-erne) med en mængde præcise enkeltheder. Det er vigtigt at have denne beskrivelse fra et småkårshjem til supplering af dem fra bondemiljø og højere stands miljø, som allerede findes.

I anledning af samfundets 60 års jubilæum har årsskriftet for 1972 fået karakter af en historisk billedbog, der

ret og slet hedder: Lolland-Falster. For udvalg og tekst svarer Stiftsmuseets inspektør, der med forelskelse viser sit område frem. Med velberåd hu bringer hun sine to yndlingsemner: venderne og sukkeroedyrkningen så stærkt i forgrunden. Alt medvirker til at gøre bogen til en smuk og interessant publikation, jubilaren til ære.

H. R.

Den storartede række af småskrifter, der udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland, fortsætter med beundringsværdig regelmæssighed. Fra den første, Marie Boesens lille bog om malerinden Agnes Smidt, Lundsbjerg kom i 1955 og til Jens Bladts anden erindringsbog: – og så blev jeg folketingsmand, der kom i 1972, er der ialt udsendt 13, altid interessante og værdifulde små bind af vekslende tykkelse. De fleste er erindringsbøger, enkelte er skildringer af kendte sønderjyske personligheder og to, den første og den i 1971 udkomne, Hanne Poulsen: Maleren Jes Jessen, Aabenraa – anmeldt i Fortid og Nutid, bd. 25, side 187, er kunstnermonografier (hvortil formatet iøvrigt ikke er særlig velegnet).

I 1970 udsendtes J. N. H. Skrumsagers erindringsbog om hustruen: »Ane Marie Skrumsager«. Manuskriptet er blevet til i 1895, forud for hans udarbejdelse af sine mere omfattende erindringer, og det er tilrettelagt og forsynet med noter af arkivar Dorrit Andersen. Det er blevet en meget charmerende og levende bog, der giver klare og skarpe billeder af de meget stærke personligheder, der tørnede sammen forud for og ved ægteskabet mellem J. N. H. Skrumsager og Ane Marie Kloppenborg. Ikke mindst den meget lange og besværlige forlovelseshistorie og den dramatiske bortførelse før brylluppet er spændende skildret. I det hele taget bæres skildringen af humor og kærlighed uden at der lægges skjul på den stædighed og stejlhed, der udmærkede hovedpersonerne. Samtidig mærkes de nationale spændinger, både før og efter 1864, tydeligt gennem bogen, der kan anbefales på det varmeste som en af den fine series bedste bind. *J. S.*

Landmandsliv på Fyn midt i 1800-årene har forpagter Rasmus Søberg Pedersen (f. 1833) berettet om i sin alderdom (1917–18) i 4 lange breve, hvoraf Steffen Hove i Fynske Årbøger 1973 s. 78–99 giver meget læseværdige uddrag om livet på herregårdene (Ulriksholm var brevskriverens hjem), om avl og redskaber (jerntærskeværket 1853), om landeveje med bompenge, om postgang og om landsbyers fælles avis etc. *C. R. H.*

Årbogen for Historisk Samfund for Præstø Amt 1969–70 indeholder bl. a. en større artikel af Tove Kjærboe: »Træk af livet på Iselingen fra 1810 til 1912« *Herregården Iselingen* ved Vordingborg var i denne periode i familierne Aagaard og Hammerichs eje, og en række af åndslivets koryfæer i 19. årh. kom jævnligt på Iselingen. Det er lykkedes Tove Kjærboe at opspore en række breve, der endnu er i privateje, som belyser forbindelsen mellem bl. a. familierne Aagaard på Iselingen og familierne Rahbek og Oehlenschläger i København. Brevene

til Marie Aagaard fra Adam Oehlenschlägers hustru Christiane, som levede og åndede for sin husførelse og tilværelsens praktiske krav og her folder sig ud om syltning, børnetøj og sypiger, er morsom læsning. Nogle af artiklens illustrationer gengiver interiører fra Iselingen i sidste halvdel af forrige århundrede, bl. a. stadsestuen med en kæmpemæssig kopi af Rafaels sixtinske Madonna. *H. K. T.*

Fredensborg har i årenes løb tiltrukket mange andre end de kongelige. I »Thalia i Fredensborg« (Fra Frederiksborg Amt 1972 s. 49–66) giver Susanne Bøggild på grundlag af memoirer og breve et rids af kunstnere, især skuespillere, der oftest kun i sommermånederne slog sig ned her, på slottet eller i dets nærhed. Michael Rosings rekreationsophold under Juliane Maries bevågenhed 1779 gav et gennembrud for strømmen; hans tiltrækkende ægtefælle boede efter sin afsked 1823 definitivt til sin død 1853 i en sidefløj til slottet, der efter Juliane Maries død 1796 længe var forladt af kongefamilien. Omkring Rosings barnebarn, Michael Wiehe, opstod en ny lille kunstnerkoloni; i lidt fjernere cirkler, der dog tangerede de gamle, færdedes f. eks. Bournonvillerne og Fr. Paludan-Müller. Den dystre stilhed drog. *C. R. H.*

Odense Kanal med havn toges i brug 1803 (arbejdet tilendebragt 1804, men siden adskillige gange uddybet og udvidet). Tanken om en kanal her var imidlertid langt ældre, det første virkelige projekt til en kanal fremsattes 1757 af sognepræst til Vor Frue Kirke i Odense Salomon von Haven. Hans Henrik Jacobsen redegør i »Havnen som Odense ikke fik« i Fynske Årbøger 1972 s. 15–43 for projektet; von Havens latinske tekst (manuskript i Odense Katedralskoles bibliotek) gengives nu i dansk oversættelse. Det har ikke fremmet projektet, at det fremkom fra en gejstlig og i latinsk klædedragt. Jacobsen finder det også uheldigt, at kanalen var planlagt for lavvandet og uden havnebasin; selv om senere udbygning kunne have rådet bod herpå, var det et faktum, at der gik endnu næsten 50 år, før ideen udførtes i praksis. *C. R. H.*

Bornholm 1658 er emnet for Bornholmske Samlinger, 2. række 6. bind. Hele denne årgang 1972 er koncentreret om en udgivelse af kilder til begivenhederne på Bornholm under Sveriges kortvarige besiddelse af øen. Det drejer sig både om svenske og danske kilder, og de er grupperet dels om det svenske styre, dels om selve den opstand, der medførte tilbageleveringen af Bornholm til Danmark. Udgivelsen er foretaget af Ebbe Gert Rasmussen og er en fortsættelse af hans skildring af Bornholm 1658 i et af årbogens foregående bind. *P. M.*

En Skagen-mosaik af usædvanlig læseværdighed fylder hele årgang 1971 af »Vendsyssel årbog«. Den er sammensat af redaktionssekretær Ib Falkencrone, som ikke mindst har haft rigt udbytte af at gennemgå sit eget blads gamle årgange; det drejer sig om »Vendsyssel Tidende«, som begyndte at udkomme i 1873. Der blev skrevet meget godt i de gamle aviser! Bogen

dækker tidsrummet 1871–1909, fra Holger Drachmann første gang kom til Skagen, og til han gravsattes i de yderste klitter. Vi møder naturligvis malerne og digterne på Skagen, men sandelig også fiskerne, frem til triumfen: havneindvielsen i 1907 – forud var gået den legendariske grundstensfest i 1904 sat i scene af Drachmann. Vi møder »det moderne gennembrud«s mænd, men også vækkelsernes folk, som greb så dybt ind i Skagboernes liv. Det er nok lokalhistorie, men fortalt i så stort et perspektiv, at man får et vue over hele denne periodes danske kulturhistorie. Glimrende fortælling af en meget kyndig mand – og i det smukkeste udstyr. »Havet og lyset« hedder denne lokalhistoriske perle.

P. G. Ø.

Institutionernes virksomhed 1971-72

Arkiver, biblioteker m.fl.

RIGSARKIVET

Afleveringer: Fra centraladministrationen og dens styrelse har Rigsarkivet løbende modtaget afleveringer hovedsagelig fra årene 1950–67. Den i beretningen for 1969–70 omtalte indsamling af gesandtskabers og konsulaters arkiver er fortsat.

Af andre større afleveringer kan nævnes, at Rigsarkivet fra: Departementet for told- og forbrugsafgifter har modtaget afleveringer fra årene 1920–50, Direktoratet for patent- og varemærkevæsenet patentansøgninger fra årene 1930–50, og Aktieselskabsregistret arkivalier fra ca. 1918–65.

Af større afleveringer under Indenrigsministeriet er der grund til at nævne Civilforsvarsstyrelsen (indtil 1950) og Sundhedsstyrelsen (indtil 1950).

Kontoret for kommune og næringssager har afleveret en visdomsbog 1837–92. Købstædernes almindelige brandforsikring har afleveret div. protokoller m. v. 1792–1936 og Overformynderiet sit arkiv 1858–1941, (1959).

Statsbanernes Personalekontor afleverede personaleakter 1891–1910. Overvejinspektoratet sit arkiv 1868–1947 og fra Københavns Havnevæsen er indkommet diverse regnskaber 1863–80. Danmarks Statistik har fortsat afleveringerne af tællingsmateriale, som nu har antaget et anseligt omfang. Endvidere har Rigsarkivet modtaget sekretariats sager fra årene 1850–1900.

Fiskeriministeriet har afleveret Fiskeridirektoratets korrespondance 1886–1939 og Landbrugsministeriet har afleveret Statens Planteavlsudvalgs korrespondancesager 1901–1939. Københavns Universitet har afleveret bogholderisager og korrespondancesager fra kuratorium ca. 1907–1961. Heri findes dog tillige ældre sager f. eks. jordebog 1780 over universitetsgods i Præstø amt. Gennem Landsarkivet for Sjælland er indkommet en række arkivalier fra de Guineiske Handelsselskaber ca. 1804–23.

Rigsarkivet modtager et stort antal *privatarkiver* som gave. F. eks.:

Redaktør Mogens Barfoed, d. 1970, indeholdende dagbogsoptegnelser m. v. 1938–68. Generalmajor Vagn Bennike, d. 1970, indeholdende sager vedrørende modstandsbevægelsen i Jylland. Landsretssagfører, dr. jur. Erik Brüel, bl. a. indeholdende sager vedrørende sagførerfirmaet. 1959–71. Højskoleforstander C. P. O. Christiansen, d. 1951, indeholdende sager vedrørende Askov og Frederiksborg højskoler, 1883–1971. Fhv. minister Bertel Dahlgaard, d. 1972, 1911–70. Fhv. minister Victor Gram, d. 1969. Boghandler H. P. N.

Hagerup, d. 1971, vedrørende bl. a. Hagerups forlagsboghandel, 1910–60. Biskop Haldor C. Hald, d. 1969. Professor Lars Hansen-Larsen, d. 1970, bl. a. indeholdende sager vedrørende Sydslesvigsk Udvalg og Ejderindsamlingen. Professor Aa. Gudmund Hatt, d. 1960. Generalkonsul Rasmus Kamp, d. 1972, 1916–69. Ambassadør Erling Kristiansen, indeholdende sager vedrørende international studentersammenslutning 1930–44. Generalmajor, kammerherre Kristian Knudtzon, d. 1972. Departementschef Hans Henrik Koch, indeholdende materiale vedrørende Dansk-norsk fond 1945–70. Politikeren, fhv. minister Aksel Larsen, 1932–1972. Pastor Johan Sonne Lindblom, indeholdende sager vedrørende missionsvirksomheden i Ethiopien 1931–71. Kaptajn Ejnar Mikkelsen, d. 1971, 1904–69. Statsgeolog, dr. phil. Vilhelm Milthers, 1892–1962. Sognepræsterne Johannes Monrad, 1898–1948 og Jørgen Herman Monrad, 1856–1903. Højskoleforstander Erik Balslev Nissen, d. 1972. Højskoleforstanderne Johannes Rosendal, d. 1969, Hans Rosendal, d. 1921 og Hans A. Rosendal, d. 1971. Kgl. børskommissær Jul. Vilh. Schovelin, ca. 1870–1933. Borgmester, MF, Sigurd Schytz, d. 1971, 1924–65. Borgmester Arne Sundbo, 1880–1970. Ambassadør Ejnar Wærum, d. 1971, 1930–68.

Private institutioners arkiver: Det danske Advokatsamfund, 1919–59. Dansk sømandskirke i fremmede havne 1876–1967. Foreningen af ejere af fredede ejendomme. Den grevelige Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse, regnskaber m. v. 1839–71. Det konservative Folkeparti, korrespondance, m.v. 1915–45. Det radikale Venstre, tillæg til tidligere afleveringer, duplikerede skrivelser 1940–45.

I *håndskriftsamlingen* er en stadig strøm af beretninger fra besættelsestiden indgået og i øvrigt som en gave fra Københavns Universitets arvebiologiske Institut dr. Axel Garboes familieundersøgelser på Agersø og Den danske litterære Grønlandsekspeditions arkiv 1903, antropologiske målinger i Kap York-området.

Udstillingsvirksomhed: Af konserveringshensyn er Rigsarkivets permanente udstilling af historiske dokumenter opløst. Det er tanken i stedet at basere udstillingsvirksomheden på kortvarigere specialudstillinger.

Af særudstillinger holdtes i Rigsarkivets vestibule i perioden 12. okt. *1971* og året ud en udstilling om Dannebrogsordenen gennem 300 år.

Publikationsvirksomhed: Af de Foreløbige Arkivregistraturer, Ny Serie, udsendtes nr. 3, Private personarkiver i Rigsarkivet, og nr. 4, Oversigt over nyere arkiver i Rigsarkivet, ved C. Rise Hansen, indeholdende arkivoversigter over afleveringer fra Justitsministeriet, Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, Kirkeministeriet, Undervisningsministeriet og Ministeriet for kulturelle Anliggender fra 1848 ff.

Af serien Interne Arkivregistraturer udsendtes Tyske civile og militære myndigheder og tyske partiinstitutioner 1934–47.

Desuden publiceredes Statsrådets Forhandlinger bd. X, 11. juli 1864–28. juli 1866, ved dr. Harald Jørgensen. Af tidsskriftet ARKIV er årligt udsendt 2 hæfter og af Nordisk Arkivnyt årligt 4 numre.

Besøgs- og ekspeditionstal: Læsesalen havde i *1971* 15.643 besøg og forrettede 58.262 ekspeditioner til publikum. I *1972* var tallene 16.531 besøg og 59.477 ekspeditioner. Til *ministerierne* ekspederedes i *1971* 14.678 sager og i *1972* 12.218 sager.

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND

Læsesalen: 1971: 9.820 besøgende. 51.141 ekspeditioner. *1972:* 9.862 besøgende. 52.584 ekspeditioner.

Afleveringer 1971 og *1972:* Større afleveringer er modtaget fra Københavns overpræsidium, en række amter, amtsråd og amtsstuer. Afleveringerne fra dommer- og politimesterembederne efter 1919 er fortsat tillige med den systematiske indsamling af land- og bykommunale arkiver samt sygekassearkivalier. Af særlige afleveringer kan nævnes Roskilde stift og stiftsøvrighed, Danmarks statistik (folketællingslister 1965), 1. udskrivningskreds, Dronning Louises børnehospital, Metropolitanskolen, Borreby og Skjoldnæsholm godser. Desuden er fra Rigsarkivet overført Københavns politis udvandringssager 1868–1940.

Tilvæksten ialt udgjorde i *1971* 1.105 hyldemeter, i *1972* 450 hyldemeter.

Ordnings- og registreringsarbejder 1971 og *1972:* Registreringen af retsbetjentarkiverne indtil 1919 er afsluttet for Sorø amts vedkommende og påbegyndt for Holbæk amt og Helsingør byfoged. Detailregistreringen af kirkebogssamlingen er fortsat med sognekaldene i Roskilde stift. Registreringen af landsarkivets samling af ældre kort og tegninger står foran sin afslutning. Endelig er samlingen af ikke-københavnske lavsarkiver blevet nyregistreret.

Udarbejdelse af registre 1971 og *1972*: Register over Garnisons sogns vielser 1799–1921 er færdigudarbejdet og renskrevet, arbejdet med register over Holmen sogns vielser 1813–92 og Frederiksberg sogns vielser 1805–1921 er påbegyndt. En omskrivning af Hans Werners samlinger vedr. københavnske købmænd og kræmmere er gennemført. Endelig er arbejdet med registre anlagt for EDB til Sjællands landstings panteprotokoller 1632–1761 fortsat.

Publikationer 1971 og *1972*: I serien »Foreløbige arkivregistraturer« er udsendt »Helsingør stifts kirkebøger«, »Roskilde stifts kirkebøger I–III«, »Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919, Gl. Roskilde amt« og » - -, Sorø amt I«, »Sjællandske rådstuearkiver indtil ca. 1868, Frederiksborg amt I, Helsingør rådstue«, »Københavnske lavsarkiver« (sammen med Københavns stadsarkiv) og »Sjællandske og lolland-falsterske lavsarkiver«. I serien »Embedsetater« er udsendt »Anklagemyndighed og politi på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–72«. Endelig er i samarbejde med Skolehistorisk institut udsendt »Oversigt over skolehistorisk materiale i landsarkivet for Sjælland m. m. I–II«.

Udstillinger 1971 og *1972*: Sammen med Københavns stadsarkiv arrangeredes udstillingen »Fra tiggerstav til alderdomsunderstøttelse«, der holdtes åben fra februar til slutningen af juni 1971. Denne afløstes af udstillingen »Nordiske arkiver«, der i forbindelse med den nordiske arkivdag var

arrangeret i samarbejde med rigsarkiverne i Danmark, Finland, Norge og Sverige. I maj 1972 åbnedes udstillingen »Hvad er et landsarkiv?« og i oktober det store arrangement i anledning af Vanføresamfundets 100 års jubilæum, sidstnævnte af kulturministeren. Til alle udstillinger var udarbejdet katalog.

LANDSARKIVET FOR FYN

Benyttelse: 1971: 3.755 besøgende, der på læsesalen har benyttet 21.528 bind og pakker. (1970: 3.141 – 17.692). *1972:* 3.470 besøgende, der på læsesalen har benyttet 17.940 bind og pakker.

Afleveringer 1971 og 1972: De ordinære afleveringer af embedsarkivalier udgjorde ialt 8.886 bind, pakker og stk.

Gaver: Landsarkivet har modtaget en lang række arkivalier som gave fra private, hvoraf skal nævnes: Stambog over Mohrs slægt ca. 1796. Diverse arkivalier fra Tranekær gods 1581–1810. Diverse arkivalier fra Hasmark skole 1812–1965. Laugsprot. m. v. fra Odense Sadelmager- og Tapetserer-Laug, 1647–1931. Tekstilarbejdernes Syge- og Begravelseskasse i Odense's foreningsarkiv. Fæste- og skiftesager m. m. fra Mullerup gods 1540–1925. Aflytning af Gestapos telefoner 19/6 1944–5/5 1945. Biskop Anders Jensen Ruds privatarkiv († 1945). Supplerende aflevering til højskoleforstander Johannes Rosendahls privatarkiv. Diverse arkivalier vedr. Avernakø 1822–1924. Niels Strange Rasmussens dagbog 1794–1845, Drejø. Brandforsikrings- samt landvæsensarkivalier 1867–1907. Odense Værnehjems forhandlingsprotokol 1899–1972. Vurderingsprotokoller for Odense og Svendborg amter (Odense amt 1942–53). Svanninge skoles arkiv. Forhandlingsprotokol for den fynske afdeling i Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværk 1880–87. Forhandlingsbog for møderne af delegerede fra fynske industri- og håndværkerforeninger 1875–77. Diverse arkivalier fra F.D.F., Odense 3. kreds, 1930 ff.

Ordnings- og registreringsarbejder: Bl. a. er foretaget registreringsarbejder i godsarkiverne, kommunalarkiverne og lægekredsarkiverne.

Arbejdet med registerskrivningen er fortsat. Der er udarbejdet registre til en række kirkebøger, fæsteprotokoller og skifteprotokoller samt Odense Sadelmagerlavs protokol.

Landsarkivet har planlagt udgivelsen af en række registraturer, hvoraf foreløbig to er udkommet: Knud J. V. Jespersen: 3. Udskrivningskreds' Arkiv 1788–1956. Fyns Stifts Kirkebøger.

Forskelligt: I *1971–1972* har landsarkivet haft besøg af historiestuderende ved Odense Universitet, slægtshistoriske kursister og andre grupper, i alt 10 besøg med 167 deltagere.

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND

Besøgstallet er i stadig stigning: 9.165 i *1971* og 9.842 i *1972*. Ekspeditionstallene var i *1971* 78.662 og i *1972* 86.868.

Afleveringer: Der er i *1971* afleve-

ret 585 m, i *1972* 673 m arkivalier, ialt 18.480 enheder.

Kommunalreformens betydning for afleveringerne er endnu ikke udtømt. Kommunerne har i de to år været den embedsgruppe, der har beslaglagt det største antal hyldemeter (284 m). Store afleveringer er også kommet fra Vestre Landsret, fra dommere, amter og amtstuer. Nævnes kan også folketællingen 1965 og ældre landkommunale regnskaber (fra Danmarks Statistik), Mariager-Fårup-Viborg, Skive-Vestsalling og Randers-Hadsund privatbaner, Statens tilsynsførende med det sociale boligbyggeri i Randers amt, Århus amts sognerådsforening og guldhornstolkeren, konservator Carl Gydesens samling.

Ordnings- og registreringsarbejder: Færdigregistreret er bl. a. ryttergodsarkiverne, Nr. Vosborg og Clausholm godsarkiver, Ebeltoft-Trustrup og Troldhede-Kolding-Vejen jernbaners arkiver. En række gejstlige og kommunale samt embedslægearkiver er ligeledes ordnet og registreret.

Publikationer: Den påbegyndte udgivelse af Viborg Landstings dombøger er blevet fortsat med 1. del af året 1617 (A). Som arkivregistraturer 3 (Godsarkiver 1) er udsendt Ryttergodserne, der foruden den egentlige registratur indeholder sag- og stedregistre til en del af 2. og 4. rytterdistrikters protokoller og pakker. Publiceret er endvidere oversigter over arkivalier vedr. borgerskaber og næringstilladelser og over hjælpemidler til arkivstudier i Landsarkivet for Nørrejylland (rev. udgave). Oversigten over de private godsers fæste- og skiftearkivalier er udsendt i nyt oplag.

Iøvrigt: 88 institutioner og foreninger (1337 personer) har fået forevist landsarkivet i 1971 og 1972, den permanente udstilling har været besøgt af 118 enkeltpersoner, i begge tilfælde er tallene for 1972 mindre end for 1971. Den øvrige arkivpædagogiske virksomhed har derimod været i stigning. Til det årlige arkivkursus for ældre historiestuderende ved Århus Universitet er kommet en vejledning i arkivarbejde for 1. års studerende. Et årskursus under Danmarks Lærerhøjskole med emnet »Lokalhistorie i danmarkshistorisk perspektiv«, løbende fra august til maj, er blevet etableret. Vinterkurserne i slægtsforskning under FOF foregår som tidligere.

Endelig kan nævnes, at det stærkt stigende besøgstal har fremkaldt et projekt til en ny og større læsesal, der skal indrettes på 1. sal i den gamle bygning.

LANDSARKIVET FOR DE SØNDERJYSKE LANDSDELE

Årene *1971* og *1972* har stået i nybygningens tegn og kun uomgængelige afleveringer har kunnet modtages.

Antallet af *besøgende på læsesalen* var *1971:* 2150, *1972* 2013 og de tilsvarende tal på fremtagne sager til læsesalsbesøgende var 19854 og 16262. *Udlån* til andre arkiver og biblioteker var 1330 bind, pakker og læg i *1971* mod 744 i *1972*, og *indlån* for de to år var henholdsvis 116 enheder i *1971* og 39 i *1972*. Antallet af *xeroxoptagelser* var *1971* 125480 mod 57196 i *1972*. Denne aftagende aktivitet i publikumsektoren kan vel til dels for-

klares ved mindre god service på grund af arbejdet med forberedelsen af overflytningen og til dels de ofte meget dårlige parkeringsforhold. Også besøg og omvisninger af grupper har landsarkivet på grund af omstændighederne beklageligvis måttet indtage en afvisende holdning overfor. Medens der i 1971 var 6 besøg med 68 besøgende, kunne man i 1972 kun imødekomme to ønsker om besøg med tilsammen 13 deltagere.

Som nævnt har landsarkivet kun i begrænset omfang kunnet imødekomme embedernes ønsker om *aflevering,* hvilket i praksis vil sige kun ved nedlæggelse af embeder. I forbindelse med amtssammenlægningen modtoges fra Sønderjyllands amt *1971* 85,50 løbende hyldemeter og fra *1972* 54 hyldemeter. Fra den nedlagte Tønder amtstue modtoges 29 hyldemeter. Fra primærkommunerne modtoges bl. a. *1972* 43 hyldemeter folkeregister kort fra Haderslev kommune sammen med 81 bind melderegistre fra indlemmede kommuner. Fra nedlagte skoler er der modtaget en del arkivalier. Ialt er der fra statslige embeder *1971* modtaget 119 hyldemeter mod i *1972* knap 60 hyldemeter, medens afleveringer af kommunal proveniens har været henholdsvis 0,48 hyldemeter og 54,36 hyldemeter. Disse afleveringer har i det hele og store måttet anbringes i depotet i Tønder og i stueetagen i landsarkivets anneksbygning.

Mange private har som sædvanlig betænkt os med gaver i de to beretningsår. Blandt de særligt betydningsfulde afleveringer af *personarkiver* i *1971* kan nævnes dele af redaktør Morten Kamphöveners privatarkiv, kontrolassistent J. Chr. Laursens efterladte papirer, supplerende afleveringer af redaktør Anders Lebecks og forstander Hans Lunds efterladenskaber, manuskripter og breve hidrørende fra urmagerne A. J. Marcussen, sen. og jun., Magdalene Moos' privatarkiv, redaktør Nis Petersens erindringer og gårdejer Jens L. Schmidt, Øster Linnet's efterladte sager. I *1972* er der bl. a. kommet sager fra følgende arkivskabere: Boghandler H. Bo Bojesen, Åbenrå, generalsekretær ved CIS Brudenell Bruce, kommunaldirektør J. Christensen, Åbenrå, sognepræst Jørgen Eriksen, Asserballe, gårdejer N. J. Gotthardsen, Nørremark, gårdejer Chr. Hanssen, Nørremølle, direktør H. P. Hanssen, London, statskonsulent Johs. Jensen, Åbenrå, sognepræst Hans Magle, Tønder, amtmand Kr. Refslund Thomsen og hustru, folketingsmedlem Ingeborg Refslund Thomsen.

Også fra foreninger og andre *private institutioner* har landsarkivet modtaget værdifulde afleveringer, i 1971 således bl. a. forhandlingsprotokol for Amtsringriderforeningen i Åbenrå 1937–70, Broagerlands Ungdoms- og Idrætsforenings sager 1912–55, Forsamlingsgården Sundeveds arkiv 1910–68, Haderslev Amts Sognerådsforenings protokoller, Lundtoft Herreds Mergelselskabs arkiv 1952–70, Rederiet Cleemanns arkiv, Rødding Frimenigheds arkiv 1874–1902, Sangforeningen Sundeveds arkiv 1920–52, korrespondance og tryksager fra »Tinglevudvalget af 1.4. 1946« vedrørende skoleforholdene i de nationalt blandede egne, samt forhandlings- og regnskabsprotokol for Venstres vælgerforening i Augustenborgkredsen. I 1972 er mod-

taget korrespondancesager fra Foreningen af danske Sydslesvigere i Danmark 1945–71, sager fra Foreningen af forhenværende Krigsfanger i Rusland, Gråsten Ligvogns- og Begravelsesselskabs arkiv, en mængde arkivalier fra nedlagte mejerier, Sønderjyske Hjemmevævs arkiv, Forsamlingsgården Tønderhus' arkiv 1919–68 og Visby Husmandsforenings arkiv. Herudover har landsarkivet fra private modtaget *genealogiske og lokalhistoriske manuskripter.*

Der har vinteren 1971/72 af Historisk Samfund for Sønderjylland været afholdt et vejledende *kursus* i personalhistorisk arbejde under ledelse af arkivar Viggo Petersen.

ERHVERVSARKIVET

Afleveringer: I de senere år har der været en kraftig vækst i afleveringerne, idet den samlede tilgang for finansårene 1970/71–1972/73 har udgjort 42.401 enheder mod 30.697 enheder i den forudgående treårsperiode. Den stærke tilvækst skal ses i sammenhæng med de store strukturændringer, der i disse år foregår inden for erhvervslivet. I forbindelse med de mange nedlæggelser, overtagelser og sammenslutninger af virksomheder har Erhvervsarkivet søgt at sikre værdifulde arkivaliers eksistens, og det har ikke – på trods af pladsmangel i arkivet – været muligt at udskyde modtagelsen af arkivalierne, da disse i så fald i de fleste tilfælde ville gå til grunde.

Blandt de modtagne arkiver kan nævnes: *Organisationer:* Erhvervsarkivet har efterhånden fået aftaler i stand med de fleste af erhvervslivets hoved- og brancheorganisationer om periodiske afleveringer. Disse er fortsat i 1970–72; men derudover er der modtaget en række nye organisationsarkiver. De væsentligste blandt disse har været fra Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien i Danmark (1883–1971), hvis arkiv indeholder et vigtigt materiale til belysning af arbejdsforholdenes udvikling, fra Kontor- og Handelsfagenes Arbejdsgiverforening (1919–66), Fiskerirådet (1954–66) samt De Samvirkende Sjællandske Husmandsforeninger (1902–61).

Industri og håndværk: Rådvad Knivfabrik A/S, en af landets ældste industrivirksomheder, har afleveret et betydeligt arkiv, hvis ældste dele rækker tilbage til grundlæggelsen i 1753. Af arkiverne fra de øvrige gamle velkendte virksomheder, der er ophørt i de senere år, skal fremhæves Hornung & Møllers Pianofortefabrik, København, (1827–1972), Det Hoffensbergske Etablissement, København (1871–1971), Århus Æskefabrik (1896–1969), sejl- og flagfabrikken J. S. V. Weilbach, København (1886–1971) samt tobaksfabrikkerne J. E. Schmalfeld, Århus (1846–1971), og Petersen & Sørensen, Horsens, (1865–1873). Fra andelsbevægelsens produktionsvirksomheder er modtaget arkivalier fra fire slagterier (Bogense, Hillerød, Odense og Skanderborg) samt 16 mejerier. Desuden har følgende virksomheder afleveret større arkiver: Bryggeriet Thor, Randers (1873–1959) E. Nobels Tobaksfabrik, København og Nykøbing F (1836–1957), Smedemestrene Eibye, Odense (1794–1959), Dano Ingeniørforretning og Maskinfa-

brik, Søborg (1906–70), Alpha Gas I/S, Frederikshavn (1940–66), A/S Carl Flach & A. Knudsens Garverier, Ebeltoft (1917–67), A/S Planmøbel, Århus (1941–66).

Handel: I forbindelse med brugsforeningsfusionerne har HB formidlet aflevering af omkring 65 københavnske og købstadsbrugsforeningers arkiver, herunder HB-foreninger i København, Århus og Esbjerg. Der er desuden modtaget arkiver fra bl. a. den nu ophørte strøgforretning Jac. Olsen, København (1890–1967), E. B. Salomons tehandel, København (1880–1947), skotøjshandler Peter Andersen, Randers (1893–1969), kolonialengroshandler L. J. Baagøe, Svendborg (1839–1971), købmand Knud Ågård, Århus (1937–66), Chr. H. Wissings Læderforretning, Århus (1877–1971), Assens Apotek (1818–1935) og Århus Kioskselskab (1900–1966).

Pengeinstitutter m. v.: I forbindelse med de mange fusionsdannelser inden for disse områder er der modtaget en række endog meget omfangsrige arkiver, der er meget væsentlige til belysning af den økonomiske udvikling på såvel lands- som lokalplan. Det drejer sig om sparekassearkiver (Den sjællandske Bondestands Sparekasse, 1857–1951; Landbosparekassen for Fyn, 1869–1964; Sparekassen Nordjylland, 1824–1969), om kreditforeningsarkiver (Østifternes Kreditforening, 1851–1970; Østifternes Husmandskreditforening, 1880–1970; Kreditforeningen af Grundejere i Fyens Stift, 1869–1968) samt om forsikringsselskabsarkiver (Østifternes Brandforsikring, 1874–1971, Købstædernes almindelige Brandforsikring, 1870–1970). Endvidere er modtaget arkivet fra Vekselerer R. Henriques Jr., København (1846–1958).

Andre: Rederiet J. Lauritzen, København (1938–1950), Dampskibsselskabet Vesterhavet (1895–1937), Northern Steamship Co. Ltd., Sct. Petersborg (1903–20), hrs. L. C. David, København (1911–1957), Forlaget »Børsen«, København (1900–1966), Arbejdernes Byggeforening, Århus (1868–1970).

Publikationer: Erhvervshistorisk Årbog *1971* indeholdt fire afhandlinger. I »Småskibsfarten på Århus-bugten 1865–1914« analyserede Henrik Fode en række af de ændringer i nærtrafiksystemet, der fandt sted under industrialiseringsperioden, centreret omkring en undersøgelse over Århus-bugtens Dampskibsselskab, der virkede 1874–1935. LAB – Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse – var emnet for Axel Kjær Sørensens afhandling, der skildrede foreningens oprettelse 1939, dens organisatoriske udvikling samt forholdet til Moralsk Oprustning. Desuden bidrog Erik Korr Johansen til årbogen med en oversigt over den økonomisk-historiske forskning i DDR 1945–70, mens Chr. R. Jansen behandlede problemerne omkring Danmarks handelsaftaler med England af 19. november 1915.

I afhandlingen »8-timers dagen – kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark« redegjorde Søren Kolstrup i Erhvervshistorisk Årbog *1972* for omstændighederne omkring denne arbejdsmarkedsreforms gennemførelse i 1918–19. Den sønderjyske kniplingsindustri blev behandlet af Ebba Busch, der med udgangspunkt i

materiale fra Gram og Nybøl godser fra 1761 foretog en undersøgelse over kniplerskernes sociale og miljømæssige baggrund. Årbogen indeholdt endvidere en større afhandling af Erik Nordholt: »Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse«. Denne undersøgelse skildrede mellemstandens forsøg på i årene lige efter 1. verdenskrig at danne et eget politisk parti. Og endelig oirenterede Chr. R. Jansen om det væsentlige økonomi- og socialhistoriske kildemateriale, som findes i de nyafleverede kreditforeningsarkiver.

Henrik Fodes afhandling fra Erhvervshistorisk Årbog udkom i *1971* desuden som en selvstændig publikation. Samme år udgav Erhvervsarkivet i anledning af Korn- og Foderstofkompagniets 75 års jubilæum »Korn, Købmænd og Kornkompagni«. Bogen, der var udarbejdet af arkivarerne Ib Gejl og Chr. R. Jansen, behandlede dansk kornhandel fra 1880'erne til 1960'erne. Under titlen »Fire lokalstudier« udsendtes – også i *1971* – en særtrykssamling med fire tidligere offentliggjorte afhandlinger om økonomiske og sociale emner fra Århus og Randers, skrevet af Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen.

Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs arkiv benyttes ofte af forskere uden for institutionen, i første række til belysning af personalhistoriske forhold. Dette er baggrunden for, at Erhvervsarkivet i *1971* udgav »Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre I 1769–1807. 1–2«. De to bind indeholdt en beskrivelse af og registratur over Selskabets arkiv samt navne- og topografiske registre til de ældste brevjournaler. En fortsættelse af oversigten er planlagt til udgivelse i 1974.

KØBENHAVNS STADSARKIV

Modtagne arkivalier: Foruden de regelmæssige afleveringer fra kommunens afdelinger og institutioner er bl. a. modtaget arkivalier vedr. magistratens 3. sekretariat (overformynderisager), brolægnings- og vejvæsenet, centralkontoret for flæskehandelen, foreningen til bekæmpelse af rotter, røg- og støjudvalgets sekretariat, ladegården og kunstfonden samt forskellige tjenestemandsorganisationer under Københavns kommune. Endvidere er ved køb erhvervet et samlingsmanuskript fra ca. 1660 indeholdende afskrifter af københavnske stadsretter, skrivelser fra privilegiestriden m. v. Stadsarkivets betydelige samling af kort og tegninger er blevet forøget med afleveringer fra stadsingeniørens og stadskonduktørens direktorater. Endvidere er der afleveret tegningerne fra konkurrencen om rådhusets opførelse 1888 – ca. 1900, tegninger af gasværker, et brandkort fra ca. 1800, m. m. Ingeniør Vilh. Malling har foræret stadsarkivet tegninger og arkivalier vedrørende Københavns topografi.

Registrering. I samarbejde med Landsarkivet for Sjælland er udsendt en duplikeret registratur over københavnske lavsarkiver. Af vigtigere registrerings- og ordningsarbejder kan nævnes udarbejdelse af navneregister til de af stadskæmneren udbetalte arveparter 1707–71, og af navneregister til næringsprivilegier 1696–1772, ordning af magistratens overformynderi-

sager m. v. Omregistreringen af sager efter 1858 er fortsat.

Publikationer. Af Historiske Meddelelser om København, der redigeres af stadsarkivet med stadsarkivaren som ansvarlig redaktør, er udsendt årbøger *1971* og *1972*.

Anden virksomhed. Besøgstallet har været nogenlunde som i de nærmest foregående år (*1971*: 1648, *1972*: 1532). En kortvarig udstilling i rådhushallen af prøver på stadens ældste dokumenter afholdtes i forbindelse med den nordiske historikerkongres i København i august 1971. Stadsarkivet har erhvervet nye magasinlokaler i Amagerforbrændings bygning, og sammesteds er skaffet nye lokaler til stadsarkivets fotografiske atelier og et restaureringsværksted. Erhvervelsen af disse lokaler har bl. a. bevirket, at en restaurering med påfølgende sikringsfotografering af den værdifulde kort- og tegningssamling har kunnet iværksættes.

ANDST SOGNEHISTORISKE ARKIV

Nyerhvervelser: Arkiver fra Andst andelsmejeri, Lille Andst-Roved brugsforening, Gamst brugsforening, Andst lokal-foderstofforening, Andst ungdomsforening, Andst idrætsforening, Andst gymnastikforening, Andst sogns sygekasse. Vurderingsprotokoller for den alm. brandfors. for landbygninger 1896–1916, do. for mindre ejendomme, løsøreforsikring 1872–1903, do. 7. alm. vurd. m. matrikelkort, og anskaffet xerox-kopi af: Folketællingslisterne 1787–1890 Andst sogn, kirkebøger Andst-Gesten sogne 1723–1814 (»oversat« til maskinskrift), rytterssessionsprotokoller: lodsejere i A. sogn fra o. 1700–1970 registr.

LOKALARKIVET VED DRAGØR–ST. MAGLEBY BIBLIOTEK

Arkivarbejdet ved biblioteket påbegyndtes i 1963, da man startede en lokalhistorisk billedsamling. Siden 1966 er adressen: Vestgrønningen 18–20, Dragør, og fra 1968 er arkivets dækningsområde både Dragør og St. Magleby kommuner. Arkivet er – som biblioteket – åbent hverdag 14–20, lørdage 10–12, og arkivaren træffes normalt hverdage kl. 14–18.

Lokalarkivrådet, med medlemmer fra kommunalbestyrelser, lokalmuseer og bibliotek, oprettedes i 1970. Det holder normalt møde hvert kvartal til drøftelse af arkivets arbejdsprogram. Endvidere udarbejdes indstillinger til kommunalbestyrelserne vedrørende arkivets udvikling, styrelse og økonomi.

Grundmaterialet – udover den righoldige billedsamling – består i afleverede bygnings- forretnings- og person-arkivalier, foruden talrige store deposita: Dragør Museums, Saltholmsejerlaugets, Dragør-Lodseris arkiver m. fl. Desuden båndoptagelser (f. eks. 15 timer: »Dragør under besættelsen«) topografiske 16-mm film (ca. 10 timers spilletid), farvediapositiver samt en samling ældre og nyere bygningstegninger og topografiske kort. Samlingen modtager et stigende antal gaver. Også en samling af lokal-tryk og lokalaviser råder arkivet over.

Arkivet har afholdt – eller deltaget i – en række større udstillinger: 1971:

St. Maglebys jubilæumsudstilling: Hollænderbyen 450 år, 1971: Topografiske malerier i Dragør kommunes eje, 1972: Revideret udgave af jubilæumsudstillingen vist i Holland i samarbejde med Udenrigsministeriet.

LOKALHISTORISK SAMLING BRØNDBY–BIBLIOTEKERNE

En lokalhistorisk samling er under opbygning på hovedbiblioteket Kernen. I samlingen opbevares bøger, tidsskrifter, lokalaviser, kort, byplaner, film, fotos, dias og andet materiale med tilknytning til Brøndby kommune, både af nyere og ældre dato. *Kulturel forvaltning* er meget interesseret i at låne eller erhverve materiale til samlingen, som efterhånden vil kunne få stor betydning for alle, der beskæftiger sig med kommunens historie.

Forvaltningen samarbejder med *Historisk interessegruppe for Brøndby,* der i *1972* især har indsamlet oplysninger om *Brøndbyvester.* Hovedparten af personer fra folketællingerne fra 1787 til 1901 er opført på kartotekskort med angivelse af familieforhold. Gårde og huse er registreret, og ejere og beboere tilbage til 1645 er opnoteret.

Gruppen optager desuden samtaler på bånd med ældre borgere, der fortæller om begivenheder og personer med tilknytning til kommunen. Kommunen har ændret sig så radikalt i de sidste 20 år, at det er i sidste øjeblik, at materiale om det gamle landsbysamfund bliver indsamlet.

Teknisk Film Co. arbejder med at optage forskellige *kortfilm* for kommunen. 2 af filmene, en om boligmiljøer *fra bondehus til højhus* med vægten på omtale af den nye bebyggelse ved Brøndby Strand og en om livet i de *kommunale institutioner* som f. eks. børnehave skole, ungdomsklub og værested for pensionister, bliver færdige i efteråret 1973.

EBELTOFT BYHISTORISKE ARKIV

Registreringen af *aviser* fortsætter og har vist sig uhyre nyttig. Sammendrag af registreringen med begivenheder, der formodes at kunne danne baggrund for en »historie« tilstilles de lokale aviser ved årsskiftet.

Udarbejdelsen af *kronologiske tidstavler* over personer, herregårde og ejendomme fortsættes og er meget benyttede.

Det samme kan siges om billedarkivet, lysbilledsamlingen og personregistret samt skøder og pantebreve m. v.

Byarkivet besøges ikke alene af slægtsforskere, men et stigende antal lejrskoler og lærerstuderende benytter det også.

Foruden at »levere« foredrag har arkivet arrangeret en halv snes udstillinger, strækkende sig fra udstilling om julen til sport.

LOKALHISTORISK ARKIV EGTVED

Oprettet 1. april *1971.* Modtaget forhandlingsprotokoller m. m. fra forskellige foreninger, skoleprotokoller fra den nedlagte Tågelund skole 1857 –1959, toldprotokol for brændevinsbrændingen på Nybjerg Mølle 1857–

76, private erindringer fra bosættelsestiden, aftægtskontrakter, skøder, pantebreve, fotos m. m.

ESBJERG BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet markerede i *1971* Esbjerg afholdsforenings 90 års jubilæum med en udstilling, og modtog ved denne lejlighed et stort materiale fra hele afholdsbevægelsen i Esbjerg, protokoller, arkivalier og billeder. Arkivets opsøgende arbejde blandt fagforbund og arbejdsgiverorganisationer, har givet stort resultat (ca. 80 %). 393 protokoller og mange billeder blev afleveret til arkivet. Enkelte ønskede ikke at aflevere materiale endnu, men har ladet det registrere i arkivet. Harder Mikkelsens bogtrykkeri afleverede sit arkiv fra årene 1926–1955. (Ca. 300 pakker). Der er bl. a. modtaget arkiver fra Esbjerg gartnerkreds, Esbjerg Salgs- og Reklameforening og husmandsforeningerne i Skads, Guldager, Bryndum og V. Nebel sogne. Kreditforeningen for ejere af mindre ejendomme, Ribe amt (Husmandskreditforeningen) har afleveret 65 vurderingsprotokoller for årene 1881–1937. Esbjerg kommune har afleveret sine udklipsbøger 1948–1969. Fra Rigsarkivet: Folketællinger: Skads sogn 1787 –1890, Esbjerg, Jerne og Skads 1906. Fra Matrikelarkivet: Matr. kort: Hjerting, Tobøl 1820, 1931 og 1971.

FAXE HERREDS LOKALHISTORISKE ARKIV

Arkivet har i årene *1971–1972* modtaget ialt 280 afleveringer omfattende 3163 enheder bl. a. 425 billeder, 4 slægtstavler, 275 protokoller fra foreninger og virksomheder og 375 lokale foreningsblade. Af modtagne forhandlingsprotokoller kan nævnes: Faxe Svendeforening, 1888–90, Ulse sogns venstrevælgerforening 1956–72, Kongsted sogns venstrevælgerforening 1904 –65. Tureby brugsforening 1872–1933. Konsortiet »Det grønne Hus« (forsorgsselskab) 1906–10. Unge Landmænd i Dalby og Omegn 1944–69. Hylleholt Sygekasse 1906–68. Faxe Sognebiblioteksforening 1924–40. Regnskaber fra Fakse Sognebibliotek 1924–54. Faxe Ladeplads Sygekasse 1867–1930. Roholte Brugsforening 1912–37. Endvidere Udskiftningsberegning over Faxøe Skoleembedes jorder august 1852. Medlemslister for Skibstømrernes Arbejdsløshedskasse i Faxe Ladeplads 1899–1920. Medlemslister for Hylleholt Sygekasse 1889–1944. Skibsbygger Aa. Boebergs tilbudsprotokol 1924–54. Taxationsprotokoller for Branddirektoratet for Stevns, Faxøe og Bjeverskov Herreder 1858–1954. Fortegnelse over ejendomme i Faxøe sogn med angivelse af matr. nr. og ejere 1869–86. Protokoller over forsikrede ejendomme i Faxøe og Hylleholt sogne 1897–1951. Lille Torøje brugsforenings varebøger 1888–1906. Tilgangslister for lægd 124 Dalby sogn 1870–72. Landinspektør P. M. Kruuse, Rode: Journaler over udførte arbejder 1859–1892 samt mange matrikelkort fra samme periode. Spjellerup-Smerup og Vemmetofte sognes Sygekasses arkiv. Protokoller over 180 stenbryderes produktion af kalksten i Faxe Kalkbrud 1886 og 1905. Roholte Brugsforenings medlemsprotokoller 1883–1929. Beretning om reb-

slageriet i Faxe af fru Anny Olsen, f. Zachariassen.

Privatarkiver fra vognmand Karl Kristjansen, Fakse, heri dagbog fra togt med Georg Stage 1908. Sognefoged Lars Andersen, Frenderup, Dannebrogsmand 1894. Forfatteren L. P. Jeppesen, Ulse heri 61 manuskripthefter. Gårdejer Kristen A. Nielsen, Orup, (fortsat aflev.). Slagtermester Henning Svendsen, Faxe Ladeplads. Gårdejer Jens O. Christensen, Tystrup.

Følgende slægtsbøger er indgået: Slægten på Espemosegaard i Lund, af Kristen Nielsen f. 1895. Husmand Jens Nielsen, Lundby.

Dalby-Tureby sognes Kirkeblad er indgået i næsten komplet stand. Disse blade indeholder et væld af lokalhistoriske artikler.

Arkivet har fortsat lokaler på Vemmetofte Kloster, men den store tilvækst af arkivalier i de sidste år har medført en tyngende pladsmangel, som har tvunget os til at finde en anden løsning på lokaleproblemet. Ved imødekommenhed fra Fakse Kommunes side, er der i det nye bibliotek, som Fakse kommune for tiden opfører, stillet lokaler til rådighed for arkivet, som formentlig vil tilfredsstille arkivets behov langt ud i fremtiden.

FREDENSBORG-HUMLEBÆK LOKALHISTORISKE ARKIV

Biblioteksudvalget vedtog 18. november 1968 at oprette arkivet som et led i folkebibliotekets almindelige virksomhed. Men først ved indflytning i nye lokaler juli *1972* kom der rigtig gang i arbejdet. Arkivet råder over et lokale på 30 m² og er indrettet med en bogsamling samt arkivalsk materiale, herunder en billedsamling, i lateralskabe med folio hængemapper.

I den forløbne periode er materialets opstilling og opbevaring fastlagt i hovedtræk, men en udførligere registrering og katalogisering er først for nylig begyndt. I stedet er der anvendt megen arbejdstid på indsamling og formidling af arkivmateriale, idet disse to arbejdsopgaver ofte i fællesskab er med til at forstærke effekten af arkivets virksomhed.

Ved privatbesøg er modtaget meget, især billeder, og der er foretaget ca. 25 båndoptagelser med interviews samt reportager af lokale begivenheder. Fra Rigsarkivet er modtaget xeroxkopier af folketællingslisterne 1787–1890.

Af væsentligere *afleveringer* kan i øvrigt nævnes »Avertissementstidende for Fredensborg og omegn« 1902–1937 i indbundne årgange, Niels Stenfeldt: »Asminderød og Grønholt sognes historie«, smukt illustreret håndskrift 1925, forhandlingsprotokoller og regnskaber vedr. »Det forenede syge- og begravelsesselskab for Asminderød, Fredensborg og Grønholt sogne« 1862–1932, protokol for »Fredensborg koncert- og foredragsforening« 1921–1926 protokol for »Fredensborg blandede kor« 1910–1919, forhandlingsprotokol for »Sørup Elektricitetsforening« 1923–1942.

Arkivet har haft stor glæde af en række foreningsbesøg med præsentation af arkivet og dets virksomhed. I anledning af Fredensborg Slots 250-års jubilæum 11. oktober *1972* arrangerede arkivet en stor udstilling om slottets bygningshistorie og livet på

slottet gennem tiderne. Ved indvielsen af de nye lokaler 10.7.1972 viste arkivet Jenbanegades historie i billeder. Arkivet har desuden bidraget med materiale m. m. til Asminderød skoles featureuge »Kend din by« i efteråret 1972. På grund af lokalefællesskabet med biblioteket har den daglige benyttelse været stor og bragt arkivet i kontakt med mange borgere, som har skænket billeder og andet materiale til arkivet, ligesom man fra arkivets side har kunnet yde de besøgende hjælp ved udlevering af fotokopier eller fotografiske aftryk af det eksisterende materiale.

FRUERING-VITVED LOKALHISTORISKE ARKIV

Arkivet startede 1967 og gælder kun for Fruering-Vitved kommune før sammenlægningen med Skanderborg. Det har til huse i Fællesskolen i Virring i et brandfrit rum.

Arkivalierne er samlet ved personlig henvendelse og består af gamle protokoller f. eks. fra Sparekassen, Mejeriet og 2 brugsforeninger fra deres start til dato, – endvidere skorstenssyn, hegnssyn, ægtkørsel, hesteforsikring og fra de forskellige foreninger der har virket i kommunen, ialt 60–70 bind, samt skøder og ca. 1500 billeder.

Vi arbejder med de forskellige ejendommes historie ud fra matrikkelskortene, folketællingen, skøderegisteret, som vi har fået affotograferet fra Landsarkivet i Viborg, og påtænker, når det er tilendebragt, at sende et duplikat til ejerne.

Vi har de fleste af de ældre menneskers tale på bånd, hvoraf flere er benyttet af dialektforskningen ved Århus Universitet.

I hvert kirkeblad, der bliver udsendt til samtlige den gamle kommunes beboere, er indrykket en artikel, der behandler egnens historie.

FÅBORG BYHISTORISKE ARKIV

I anledning af Arkivets 35års jubilæum d. 11. juni *1972* arrangeredes en udstilling omfattende arkivalier billeder m. m. Vi havde den glæde at den blev besøgt af 3132 personer, hvoraf en del afleverede materiale til arkivet.

I året *1971–72* har arkivet modtaget 2506 enheder i form af arkivalier, småtryk og billeder. Der er i samme tidsrum udlånt 1128 enheder. Vi har haft 1141 besøgende, der dels kom for at se arkivet med henblik på at oprette et arkiv i deres hjemstavnskommune, dels for at søge oplysninger af forskellig art. Arkivet har besvaret en del breve, navnlig af personalhistorisk art.

LOKALHISTORISK SAMLING FOR GJELLERUP SOGN

I årene *1971–1972* har samlingen haft tilgang af følgende: Forhandlingsprotokol for skolevæsenet i Gjellerup sogn 1837–1970. 3 bind. Hertil slutter sig skoleplaner og undervisningsplaner. Embedsbog for kirkesangeren 1821–1881.

Fra de enkelte skoler er modtaget: Hammerum skole: Dagbog over skolegangen 1908–1961 26 bind. Eksamens-

protokol 1932–1956. 3 bind. Birk skole (nedlagt): Dagbog 1875–1909. 3 bind. Gymnastikprotokol og sangprotokol. Lund skole (nedlagt): Dagbog 1894–1942. 5 bind. Eksamensprotokol og gymnastikprotokol Hauge skole (nedlagt): Dagbog 1888–1968. 4 bind. Embedsbog 1891–1956. 2 bind.

Tilgang af fotos, der viser udviklingen i Hammerum og Gjellerup Kirkeby fra landsby- og agerbrugsområder til villabyer. Endvidere portrætter af de 5–6 originaler, der for 70–80 år siden færdedes i sognet.

Da Lokalhistorisk Samling nu har fået fuld rådighed over et lokale på Hammerum skole, kan der gives almindelig adgang efter aftale.

GRENAA EGNSARKIV

I de første to år har arkivet ved bl. a. flittigt at sende dagblade og ugeaviser billeder fra gamle dage – med tekster – og ved en mindre udstilling på museet m. m. propaganderet for at få folk til at indlevere deres gamle billeder og papirer. Resultatet blev, at arkivet hurtigt fik en pæn samling billeder, papirer, protokoller osv.

Arkivet rådede fra starten over byhistorikeren Carl Svenstrups arkiv (som tilhørte Djurslands Museum). Det rummede en mængde billeder fra byen, omtrent alle 1200 klicheer fra byhistorien, et utal af fotografiske plader og film, hefter med optegnelser, kildematerialer og adskillige gamle dokumenter, som Svenstrup havde samlet gennem et langt liv.

Arkivet har taget initiativ til at få genoptrykt ca. 300 sider af den 2000 sider store byhistorie. Hermed kunne der opnås 32 komplette eksemplarer af »Grenaa Bys Historie«, og disse er reserveret skoler og biblioteker. Komplette eksemplarer kan ikke mere købes. Arkivet ser det som en opgave at samle hele Carl Svenstrups produktion. Ved siden af selve byhistorien uddybede Svenstrup specielle emner i omtrent 60 småhefter, mest særtryk af avisartikler. Arkivet råder over ca. 50 af disse og håber at finde resten.

HASLEV LOKALHISTORISKE ARKIV

Indsamlingen af dokumentarisk materiale til et lokalhistorisk arkiv i Haslev er fortsat sket fra to sider. Gennem mere end en snes år har Haslev Folkebibliotek modtaget dokumenter, og *læge Ole Weber*, Haslev, har gennem en stærk personlig aktivitet samlet arkivalier. Afleveringer til biblioteket opbevares dér, mens de af Ole Weber indsamlede arkivalier opbevares dels hos denne privat, og dels i et kælderlokale på Haslev borger- og realskole. Der er tale om *depoter*; egentlig registrering har ikke fundet sted. Biblioteket har modtaget dokumenter væsentligst fra beboere i den nuværende Haslev kommune, men også fra det øvrige land via lokalhistoriske arkiver, fortrinsvis på Sjælland. I sit arbejde har Ole Weber haft udgivelsen af Haslev-Frerslev Sognes Historie for øje. Materialet ligger for en del til grund for værket, der skrives af pastor *Arne Majvang*, Rønnede.

Dokumenterne fra begge samlinger, hvoraf den ene rummer meget billedmateriale fra fotografiske etablissementer i Haslev, er som helhed et gan-

ske godt bidrag til belysning af handels- og håndværkserhvervenes vækst i byen fra Sydbanens åbning i 1870. Endvidere belyses erhvervenes indflydelse, der i forbindelse med at Haslev bl. a. fik dommerkontor og underret samt toldkontor, gav stationsbyen en lignende bredde i servicefunktionerne overfor oplandet, som er kendetegnende for købstæder i perioden.

En betragtelig mængde arkivalier vedrører Amtsudstillingen i 1906. Bevidstheden om byens ovennævnte status hos en kreds af borgere gav sig et markant udtryk netop gennem denne udstilling.

Af andre specielle områder, som er omfattet af dokumenter i større antal, kan nævnes Haslev højskoles historie samt en samling tyske effekter: uddannelsesprogrammer, militærhistorie m.v. stammende fra SS-afdelinger, som var indkvarteret i byen i 1945.

LOKALARKIVET FOR HEDENSTED KOMMUNE

Arkivet er bygget på en privat samling af avisudklip og gamle billeder fra den gamle Løsning kommune. Arkivet har fået lokaler på hovedgaden i Løsning, hvilket bevirker, at mange mennesker, når der er åbent, kommer ind og får en sludder om gamle billeder.

HELSINGØR BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har ligesom i de foregående år haft en betydelig fremgang i henvendelser, både fra ind- og udland. Blandt de mange, som har benyttet arkivets ældre kort over byen (bl. a. Lønborgs kort 1803) samt arkivets skødeafskrifter, kan nævnes Helsingør Kommune (saneringsplan) og en del arkitektstuderende. Udover en tilvækst i bogsamlingen, kan nævnes, at arkivet har modtaget 2–3000 amatørfotografier med tilhørende negativer, dækkende perioden 1935–55; især er krigsårene talrigt repræsenteret. Fotosamlingen indeholdt desuden en del fotografier fra andre dele af landet. Disse vil blive sendt til de respektive lokalhistoriske arkiver. Arkivet har endvidere modtaget skibsklarerer K. F. Marstrands store arkiv (1836–1972) samt en hel del fotografier fra 80-erne og 90-erne.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR HERFØLGE-SÆDDER SOGNE

Arkivet har i 1972 modtaget et stort antal protokoller fra nedlagte foreninger: Sygekasse, sygepleje, bibliotek, husholdning, sønderjydsk, fremskridtsf. samt tre faner. Fra eksisterende foreninger: Gymnastik, boldklub, jagt, husflid, samling af elevskrifter fra Vallø Højskole, årsskrifter for Historisk samfund for Præstø amt, Kirkeblad for Herfølge 1941–72.

Flere slægtstavler, svendebrev fra 1771, love for Højres vælgerf. 1888, billeder af såvel personer som bygninger. Dagbog først af et sogneråds- og amtsrådsmedlem.

Endelig skal det nævnes, at arkivet nu har gennemgået Østsjællands Folkeblad fra 1876 til 1924, og fra 1900 er der lavet en fortegnelse over artik-

ler i bladet, som har interesse for denne egns arkiver, som modtager en duplikeret fortegnelse.

HIRTSHALS LOKALHISTORISKE ARKIV

I *1971–1972* fortsat avisudklip vedrørende storkommunen. Modtaget arkivalier fra ophørte foreninger. Indkøbt litteratur vedr. egnen, og modtaget P. A. Jakobsen: Hirtshals 1940–1945, 177 sider med ill. og planer, duplikeret.

Moderat besøg, overvejende studerende og skoleelever.

LOKALHISTORISK SAMLING: HJØRRING

Samlingen flyttede i *1971* til nye lokaler i sydfløjen af museets administrationsbygning og er indrettet i to store, lyse lokaler med ekspedition og læsesal.

Foruden løbende registrering af lokale aviser er der registreret og opstillet indkomne arkivalier fra nedlagte skoler, foreninger og erhvervsvirksomheder, desuden kan nævnes en fotografisk pladesamling på 70.000 stk. negativer.

Samlingen har som sædvanligt haft en lang række ekspeditionssager og har været besøgt af 752 skoleelever, lærerstuderende og lokalhistorisk interesserede.

Efter ønske fra den skolesøgende ungdom har samlingen indført en forsøgsordning, således at der een dag om ugen holdes åbent til kl. 20.00.

LOKALHISTORISK ARKIV I HOLSTED KOMMUNE

I de to år arkivet har arbejdet er der registreret 772 aktstykker. Blandt dem kan nævnes en maskinskrevet afskrift af sogneforstander Poul Andersens dagbøger fra 1863 til 1907 med værdifulde skildringer af livet på en bondegård i Gjettrup i Aastrup sogn i slutningen af forrige århundrede. Heri er der også nøglen til adskillige artikler skrevet under pseudonymet »PAG« i bl. a. »Kolding Posten« »Ribe Stiftstidende« og »Illustreret Tidende«.

Blandt de nyere arkivalier kan nævnes en dagbog fra en tysk lytteposi indeholdende oplysninger om overflyvningerne i Vestjylland under den sidste del af sidste verdenskrig, samt ordlyden af General Lindemanns Ordrer natten til den 5. maj 1945.

Arkivet omfatter Holsted, Føvling og Aastrup sogne, samt Hovborg kirkedistrikt i Lindknud sogn.

HYLKE SOGNEARKIV

Hylke sognearkiv er oprettet *1972* på Skanderborg kommunes initiativ. Som hovedformål har arkivet dels indsamling af arkivalier, dels at kunne stå til rådighed med oplysninger til interesserede ved efterhånden at få udarbejdet gård- og hushistorie og personregistre.

Af gaver til arkivet må nævnes en meget fyldig bondedagbog ført i årene 1854 til 1868.

Endvidere har arkivet for kort tid siden modtaget en række forarbejder til sognets historie. Imellem disse fin-

des erindringer nedskrevet omkring 1930 af en forhenværende sognerådsformand samt en del af hans korrespondance, bl. a. med landbrugsminister Kristjan Pedersen.

KØGE BYHISTORISKE ARKIV

Der er i det sidste år lavet flere udstillinger, dels i et butiksvindue dels i Sjællands Sparekasses udstillingslokale. Der har været ført en oplysningskampagne i det arkivmæssigt udyrkede Ølsemagle, og der er begyndt en opsporing af ældre malerier med Køge som motiv. En arkitekts 70 år gamle bo har i den forløbne periode givet 26 sække med tegninger – et enormt sorteringsarbejde. Dagbladet holder os forsynet med billeder af begivenheder og personer i byen, og desuden har vi fra redaktørerne Søren og Erik Svarres efterladte fået et betydeligt materiale.

LANGÅ LOKALHISTORISKE ARKIV

Efter at arkivet havde været opmagasineret i et helt år, flyttede man i april *1971* ind i de nyindrettede lokaler i den kommunale administrationsbygning i Langå. Der var her i kælderetagen skabt virkeligt gode forhold og tilmed god hyldeplads, så at pladsmangel formentlig ikke bliver noget problem i de første mange år.

Arkivets drift formidles af Langå lokalhistoriske forening, hvis bestyrelsesmedlemmer på skift har tilsyn, når der er åbent for besøgende. Efter kommunesammenlægningen i 1970 omfatter arkivets område nu samtlige kirkesogne indenfor Langå kommune.

Af de i årene *1971/72* modtagne arkivalier af særlig interesse kan nævnes følgende: Arkæologisk rapport om udgravning af stenalderboplads ved Gudenåen (udarb. af Randers forhistoriske museum). Ekspropriationsforretninger ved jernbaneanlægget Århus-Randers 1862, arealafståelser og købesummer (xeroxkopi). Vaabenbrødreforening for Langå, protokoller og stambog 1876. Dagbog af Sergent Niels Pedersen, Langaa over felttoget 1850 (kopi, org. i Randers byhistorisk arkiv). Regnskabsbog over Tavlepenge i Granslev kirke 1856.

MOLSBIBLIOTEKETS LOKALHISTORISKE ARKIV

Arkivet, der har til huse på Molsskolen, har haft besøg af repræsentanter fra skolens tiende klasse, der hentede stof til skolens blad. Det gjaldt lokalhistorie og billeder. En artikel er trykt om Molslandets dialekt.

Vi har erhvervet store markkort: Kopier fra de forskellige landsbygder, samt kopier af matrikelen af 1688. Vi fik tilsendt som gave: Statsskovvæsenets bog »*Skovbjærg*« i Mols bjerge.

En af arkivets mænd der påtager sig at tyde de gamle kirkebogsblade og skrive dem i samlede værker, er kommet meget vidt med det. De bliver kopieret i den stil i hvilken de står i de gamle kirkebøger, skrevet på maskine og samlet i ringbind. Vor samling udvider sig stadig, idet der ofte indgår både billeder og mange forskellige slags papirer.

NÆSTVED BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Arkivet, der omfatter kommunerne Næstved, Fladså, Suså og Holmegård har fortsat den systematiske indsamling af de politiske vælgerforeningers protokoller. Også indsamlingen af protokoller fra de mange (fhv.) husmandsforeninger i området er fortsat, og her nærmer vi os det punkt, hvor der næppe kan samles meget mere. Endnu nogle mejeriarkiver er indgået, og omtrent alle i området hjømmehørende 18 andelsmejerier er nu i hus. Brugsforeningsarkivalierne fra Lille Næstved og Karrebæk brugsforeninger er ligeledes indgået i arkivet.

Med støtte fra Storstrømsamtets kulturudvalg har arkivet i sit område og i samarbejde med Næstved Fotoklub foretaget en fotografering af nedlagte skolers bygninger m. m. under titlen »Her lå en skole«. Det blev til 150 fhv. skoler og 1000 optagelser.

Tre erhvervsdrivende fotografers negativ-samlinger er overtaget; det gav henholdsvis 72.000, 13.000 og 1300 negativ glasplader. Man har endvidere foretaget en energisk indsamling af gamle 16 mm og 35 mm lokale films. Foreløbig er vi oppe på 55 filmspoler, dækkende tidsrummet 1917–59. Denne indsamling fortsætter.

NØRHALD EGNS-ARKIV

Arkivet flyttede sidst på året *1971* ind i lokaler, der af Nørhald Kommune var stillet til rådighed i kommunens administrationsbygning i Tvede.

I de forudgående sommer- og efterårsmåneder var arkivet travlt beskæftiget med agitations-arrangementer først og fremmest lysbilledforedrag og vandreudstillinger rundt om i de 15 gamle sogne i storkommunen, – for at vække interesse for sagen, udbrede kendskab til arbejdet og indsamle arkivalier.

Samarbejdet med kommunens omsorgsudvalg og kontakt med pensionistforeningerne har vist sig overordentlig værdifuldt – ligesom også *vandreudstillingerne* – der opstilledes i banklokaler, biblioteker, skoler og forsamlingshuse, og som gennem gamle fotos og korte tekster fortalte træk af egnens historie og informerede om arkivets formål.

1972 åbnedes Nørhals Egns-arkiv officielt ved en reception i de nye lokaler, hvor man samtidig præsenterede en ny vandreudstilling om vind- og vandmøller i Nørhald.

Erfaringerne med vandreudstillingerne har været så opmuntrende, at denne udadvendte aktivitet fortsat prioriteres meget højt. Man har til stadighed en turnerende udstilling – omhandlende snævert afgrænsede emner, f. eks.: »Tre højskoler i Nørhald« – »Gymnastik i Nørhald i 100 år«, »Møllerne i Nørhald« – »Da andelsbevægelsen kom til Nørhald« og endelig den aktuelle udstilling, »Da Jens fra Nørhald var i kongens klæ'r«, og under forberedelse er emner som: Hesteavlsforeninger, – landsbyhåndværkere og – Folkelige bevægelser.

Grundlaget for udstillingerne er de indkomne forhandlingsprotokoller og andre foreningsarkivalier og fotos, hvorefter samlingen under turneringen rundt i sognene erfaringsmæssigt sup-

pleres op – i et omfang, så arkivets lokalemæssige rammer allerede er sprængt, og en udvidelse taget under overvejelse.

Af tilgået materiale skal fremhæves samlingen af skoleprotokoller, hvoraf flere går tilbage til før 1814, endvidere omfatter den skolehistoriske samling arkivalier fra de nedlagt landsbyskoler omfattende såvel administration som undervisningsbøger og -materialer, ligesom også en landsbyskolestues inventar står til arkivets rådighed, og endelig skal nævnes Ommersyssel lærerforenings arkivmateriale fra 1843 til foreningens opløsning i 1970.

Af mere specielle arkivalier kan nævnes forhandlingsprotokoller, kassebøger, faner m. m. fra egnens *Afholdsforeninger* helt fra 1883.

Arkivet har fra starten haft kontakt og samarbejde med Randers Byhistoriske Arkiv, der ligesom Landsarkivet i Viborg på opfordring har fået tilsendt Nørhald egns-arkivs registraturfortegnelse, som holdes løbende ajourført.

LOKALHISTORISK FORENING FOR NØRRE ÅBY STORKOMMUNE

Foreningen er oprettet *1971*. I 1960-erne blev der i Nørre Åby indsamlet flere hundrede billeder af meget forskellig art: familiefotos, prospektkort og virksomhedsbilleder. Disse billeder er ikke alle registreret endnu, men på en udstilling i *1972* på Folkebiblioteket i Nørre Åby indkom værdifulde oplysninger om billedernes oprindelse.

En større samling af skolehistorie var også samlet inden foreningen begyndte sit arbejde, og mere er kommet til fra såvel kommunale, som frio og efterskoler i storkommunen.

Siden foreningens oprettelse er der afleveret flere fotos, gamle dokumenter og protokoller fra private og foreninger. Endvidere repræsenteres Amtsudstillingen 1927 i Nørre Åby, besættelsestidens historie, jubilæumsskrifter fra forskellige virksomheder og foreninger, kopi af matrikelkort over gårdene i Båring og gårdenes ejere fra 1600-tallet til 1972 og endelig Asperup-Roerslev sogns sygekasse og Hjælpekassens regnskaber og protokoller for ca. 100 år fra 1860.

RANDERS LOKALHISTORISKE ARKIV

Arkivets samlinger har i *1971* og *1972* været stærkt benyttet. Mærkbar er den overalt i landet konstaterede stigning i behovet for lokalhistorisk virksomhed, såvel fra uddannelsessøgende som fra dagspressen, slægts- og egnsinteresserede.

Ligesom i de foregående år har man modtaget kopier af opmålinger, foretaget af Randers tekniske skoles elever, af ældre ejendomme i Randers og omegn. Flere af disse bygninger er siden nedrevet.

I forbindelse med den nye kommuneinddeling har man påbegyndt anskaffelse af kopier af folketællinger, af registre for skøde- og panteprotokoller, af de ældste matrikelkort og af kirkebøger for de med Randers sammenlagte sogne.

Arkivet er blevet forøvist for ad-

skillige foreninger, ligesom der har været afholdt foredrag med lysbilleder om »Det gamle Randers«.

Man har påbegyndt udarbejdelse af et egentligt ejendomsregister, samt en gennemgang af en stor samling negativer modtaget fra fhv. fotograf Anker Nielsen i Randers.

I *den lokalhistoriske samling for Randers by og amt* fortsætter man med at komplettere beholdningen af trykte bøger, artikler og småtryk om det gamle Randers amt, idet man tilstræber at få en komplet samling af sådanne ting, gamle og nye. Også *Pontoppidan- og Blichersamlingerne* videreføres. Værd at nævne er, at man fra fhv. viceinspektør Jens Schou har modtaget hans maskinskrevne optegnelser fra samtlige sogne i Rougsø herred, udarbejdet efter talrige besøg på ejendomme og efter grundige arkivstudier.

Byhistorisk arkiv har bl. a. modtaget flg. arkivalier: Forhandlingsprotokol for Vorup Aldersrenteforening. Scrapbøger fra Alliance Française 1903–1967. Forhandlingsprotokoller fra Forsvarsbrødrene for Randers og omegn 1882–1958. Forhandlingsprotokol for I/S Haveselskabet Nordvang. Protokoller fra Randers Gymnastiske Forening 1872–1941. Og fra Randers Asfalt- og Tjærefabrik. Fotografier og breve vedr. slægten Blichfeldt i Randers. – Byhistorisk arkiv har nu ca. 11.000 billeder.

Den gamle tilvækstprotokol er afløst af et løsbladssystem.

Man har udarbejdet en lille brochure om Randers lokalhistoriske arkiv, hvis daglige besøgstal er ca. 7–8 personer.

RINGKØBING LOKALHISTORISKE ARKIV

Oprettet *1972*. Omfatter Ringkøbing kommune med sognene Ringkøbing, Rindum, Hee, Tim, Stadil, Vedersø, Thorsted, Hover, Ølstrup, No, Sønder Lem og Velling.

Arkivet har samling af aviser, trykt i Ringkøbing 1842–1944 og 1956 til dato, kopier af folketællinger fra ovennævnte sogne fra 1787, 1801, 1834 og 1845, papirer vedrørende sanitetsvæsenet under krigen 1940–45, papirer vedrørende flygtningelejren på Lodberg Hede, dagbøger fra Ringkøbing valg- og frimenighed, papirer vedrørende Ringkøbing Fjords udløb med kort og billeder, samt diverse andet materiale vedrørende kommunen.

MIDTSJÆLLANDS LOKALHISTORISKE ARKIV RINGSTED

Perioden *1971–1972* har været en god periode for Midtsjællands lokalhistoriske Arkiv i Ringsted. Mange værdifulde ting har fundet vej til arkivets hylder, og heraf skal især nævnes: en tegning af maleren Jørgen Roed, en samling illegale blade fra besættelsestiden, en samling papirer, regnskaber, erindringer m. v. efter proprietær, branddirektør Søren Jensen Hyldegaard, mejeriet Kildevangs arkiv, en samling på 200 farvedias fra Ringsted og omegn samt diverse foreningsarkivalier. Der er optaget en del interviews med ældre folk på egnen, og der er foretaget fotografering af ejendomme, som stod foran nedrivning.

Arkivet har i de to år lavet en del

småudstillinger i et bankvindue og har ydet assistance ved vinduesudsmykninger i forbindelse med et jubilæum og en kulturuge.

Der har været afholdt foredragsrækker med emner fra den lokale historie, – på rigshistorisk baggrund eller som uddybning af særlige detailler af rigshistorien. Der har været ca. 150 deltagere indtegnet til hver af disse rækker. Både arkivets egne medarbejdere og foredragsholdere udefra har medvirket.

I *1972* udgav arkivet sin publikation nr. 2: Karl M. Mortensen: »Ringsted omkring århundredskiftet«, som er barndomserindringer oplevet og genfortalt med vågent sind. Der har været godt salg i denne bog.

En meget vigtig begivenhed for arkivet var *udflytningen* i vinteren *1972* fra biblioteket til den nedlagte skoleinspektørbolig ved Valdemarskolen. Arkivet sorterer stadig under biblioteket, men har her ude rådighed over ret gode opbevaringslokaler, mens det stadig kniber med arbejdsplads, når et helt arbejdsudvalg skal i arbejde på én gang.

ROSENHOLM EGNSARKIV HORNSLET

Arkivet er en institution med kommunal støtte efter 1971. Gennem årene er der i private arkiver ophobet en svulmende mængde af lokalhist. arkivalier, protokoller, fotos, dokumenter o. m. a. Alt dette er samlet i en afdeling af Rosenholm bibliotek i Hornslet. Der er nedsat en bestyrelse udvalgt fra hele storkommunen, og arkivalierne strømmer ind fra nær og fjern.

1971 lykkedes det at formå Lions Club, Hornslet til at arrangere et loppemarked til fordel for arkivets etablering. Markedet gav et nettooverskud på 10.000 kr.

Tusinde fotos er registreret og opsat på fotopap. De opbevares systematisk i stålskuffer og er med mellemrum genstand for udlån til specielle formål. Kopier af de gl. matrikelkort, folketællingslister m. v. suppleres til en komplet samling. Et stemmearkiv er ligeledes påbegyndt.

I februar d. a. arrangerede arkivet en omfattende udstilling i skolens nye aula, og interessen for denne udstilling bredte sig som en løbeild.

For tiden arbejdes med et gårdhist. spørgeskema, der er udsendt til ca. 400 gårdbrugere i Rosenholm kommune. Kulturudvalget har påtaget sig udgifter og distribution, og de indkomne besvarelser supplerer, hvad arkivet iøvrigt ligger inde med af oplysninger om ejendomme i det gl. Hornslet sogn.

Endelig kan tilføjes, at arkivet også omfatter digterpræsten Vilh. Gregersens samlede arkivalier, trykte og utrykte digte, foruden hvad der i det store og hele foreligger af litteratur, fotos, selvbiografier m. v. om digterpræsten.

ROSKILDE LOKALHISTORISKE ARKIV

Arkivets virksomhed har i *1971* været stærkt begrænset af mangel på medarbejdere. Først fra juli *1972* er der ansat en bibliotekar til at lede ar-

bejdet i lokalsamlingen og arkivet. Arkivets samlinger er derfor i den forløbne tid ikke blevet øget med væsentligt materiale. I løbet af *1972* er samarbejde blevet etableret med flere lokalhistoriske arkiver i amtet. Arbejdet med registrering af lokale aviser er fortsat.

RUDKØBING BYHISTORISKE ARKIV

En væsentlig del af arbejdet på Rudkøbing byhistoriske Arkiv har bestået i besvarelser af forespørgsler fra dagblade, enkeltpersoner og institutioner. Specielt kan fremhæves arbejdet med at finde gamle mark- og stednavne til kommunen, da alle veje i Rudkøbing kommune skulle have navn. Alle byarkivets indstillinger blev fulgt ved den endelige navngivning.

Der er daglig taget uddrag af de stedlige aviser, og uddragene er indført i fortløbende protokoller samt på kartotekskort.

Endvidere er der fortsat blevet indsamlet gamle fotografier og breve. Der er blevet optaget lydbånd af personer, hvis erindringer kan være værdifulde for eftertiden.

Et synligt resultat af Rudkøbing byhistoriske Arkivs arbejde blev bogen: Chr. Kiilsgaard: »Fra Byttehandel til Bankvæsen«, der blev udsendt i anledning af Langelands Banks 100 års jubilæum i 1972.

RØDDING LOKALHISTORISKE SAMLING

Oprettet *1971* som en afdeling af Rødding bibliotek. Indsamling af billeder har indtil nu været hovedaktiviteten.

Af større afleveringer er modtaget skolearkiver fra Brændstrup, Grønnebæk og Rødding og sygekassearkiver fra Hjerting, Jels, Lintrup, Rødding, Skodborg og Skrave.

Fotokopi af Rødding sogns kirkebog 1798–1861 incl. register er anskaffet.

LOKALSAMLINGEN PÅ SAKSKØBING BIBLIOTEK

I slutningen af 1970 havde biblioteket efterhånden fået indsamlet så mange gamle fotografier fra Sakskøbing og omegn, at man kunne åbne en udstilling med 300–400 billeder i størrelsen 12 × 18 (bl. a af fotograf Holmskovs arkiv) samt ca. 100 billeder i formatet 28 × 40. Udstillingen blev en meget stor succes. De besøgende identificerede i mange tilfælde personer og steder på billederne for os.

De samme billeder og flere til blev udstillet i maj *1972* da TV, Stiftsmuseum og Lolland Falsters Biblioteker opfordrede folk til at indsende gamle film og billeder til de nævnte institutioner, for at et meget værdifuldt materiale ikke skulle gå tabt. Det lå for tæt på vores egen udstilling til at have nogen betydning for os og det blev meget dårligt fuldt op i fjernsynet, trods måneders forberedelser med møder. Men Stiftsmuseet fik en masse godt materiale ind.

Stemmearkivet: Vi har ikke haft tid til at lave mere end et par optagelser på dette felt. Det er interviews med ældre mennesker, der fortæller om livet på Sakskøbing egnen i ældre tid.

Arkivalier: Vi har fået skoleproto-

koller fra den nedlagte Sakskøbing Realskole, fra Brydebjerg Andelsmejeri, og fra den stedlige folkedanserforening. Vi har også fået håndskrevne noder, som den tidligere formand opsøger til os.

Tidligere kredslæge L. C. Stage, der samler oplysninger om personer og steder til Lollands Arkiv, har været så venlig at give os kopier af kortene i de senere år. Det betyder at de er tilgængelige et sted, da dette arkiv ikke råder over lokaler. Vi påtager os foreløbig at indsamle arkivalier vi har ikke tid og kræfter til at ordne dem.

Lokale postkort og fotos. Vi har fået en del af venlige givere. Fra Lollandsbanens nedlagte kontor i Sakskøbing har vi modtaget en del jernbanebilleder.

Lolland-Falsters kort: Vi har købt enkelte af disse til vor samling af originale kort bl. a. to befæstningskort af Nykøbing Falster og Nakskov stukket af Lapointe (ca. 1690) det er reminiscenser fra Svenskekrigenes tid. Anbragt i bibliotekets forhal med en svensk hestesko fra 1658–60 fundet i omegnen (»Schwedeneisen«) imellem sig, giver de en fornemmelse af en hård tid. Endelig har vi fortsat anskaffelsen af litografier af Lollandske herregårde (Becker og Ricardt), så vi nu snart har dem komplet.

LOKALHISTORISK SAMLING SILKEBORG BIBLIOTEK

Arkivet, der er tilgængeligt i bibliotekets åbningstid, har i den forløbne periode været flittigt benyttet. I lighed med tidligere år er der foruden den løbende tilvækst af bøger, avisudklip og fotografier, også modtaget flere værdifulde gaver. Der har i periodens løb bl. a. været afholdt et særdeles velbesøgt arrangement, hvor overlærer O. Warthoe-Hansen, Randers, talte om Silkeborg i lokalhistoriens lys.

SKEJBY–LISBJERG–ØLSTED SOGNEARKIV

Arkivet, som har lokale i Århus kommunes sognegård i Lisbjerg har stadig god fremgang trods beskedne pladsforhold. Arkivet har nu optaget Ølsted sogn i området så navnet nu bliver Skejby-Lisbjerg-Ølsted, sognearkiv.

Dette sogn er nu, som de to øvrige, blevet gennemfotograferet. Af særlige nyerhvervelser må nævnes pastor Ginnerskovs dagbøger fra 1909–48, ligesom et fund på Hasle præstegårds loft af præsternes optegnelser fra Hasle-Skejby-Lisbjerg sogne fra 1871 til 1940. Dette fylder 8 store æsker, (endnu uordnet) men indeholdende mange lokalhistoriske lækkerbidskener. Ligeledes er arkivet i besiddelse af Lisbjerg Mejeris forhandlingsbøger og indvejningsbøger fra dets oprettelse 1887 til dets opløsning 1963.

Arkivet kan glæde sig ved stort besøg af påtænkte eller nyoprettede arkivers ledere, ligesom også forskere fra Københavns Universitet har besøgt arkivet. Og ikke mindst slægtsforskere fra hele landet drager nytte af arkivets mange personalhistoriske optegnelser.

Jævnlige småartikler i egnens blade

giver stort udbytte. Ved siden af kirkebøger, folketællingslister, har arkivet nu også fået sognenes markbøger til matrikel 1688.

Det er ikke ualmindeligt at et enkelt matrikelnummers billedmappe indeholder over et halvt hundrede billeder fra den pågældende matrikel og sammes dokumentmappe har papirer tilbage til 1600-tallet, dels originale, dels afskrifter, såsom skøder, skifter, kontrakter af forskellig art samt tingbogsuddrag fra retssager mod brugere af vedkommende matrikel nr.

SKIVE BYHISTORISKE ARKIV

Arkivets område er siden kommunesammenlægningen: Skive storkommune.

Gennem foredragsvirksomhed, avisomtale, tryksager og udstillingsvirksomhed søger vi at opnå størst mulig kontakt med offentligheden. Et halvthundrede årlige afleveringer har givet tilvækst til alle arkivgrupper, bl. a. mindre privat-arkiver f. eks. Niels Sørensen Lems optegnelser, foreningsarkiver, slægtshistoriske arbejder, fotos f. eks. de lokale avisers pressefotos.

Der er foretaget båndoptagelser og indsamlet film. Et samarbejde med stadsingeniørens kontor om miljøproblemer er i gang, og alle saneringsmodne ejendomme fotograferes. Et snævert samarbejde med Skive museum om mange opgaver fungerer til alles tilfredshed.

Kommunebibliotekets lokalhistoriske samling er ved at blive opstillet i arkivets lokale.

Der finder en daglig registrering af avisstoffet sted. Arkivet har også virket som sekretariat for Historisk samfund for Skive og omegn.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR SLAGELSE OG OMEGN

I årene *1971* og *1972* har arkivet modtaget 332 protokoller og bind, 61 pakker med blandet indhold vedr. skoler og foreninger og private givere, 541 enkeltarkivalier, 940 billeder, dias og båndoptagelser samt en stor samling klicheer. Klicheerne er skænket af dagbladet »Aktuelt« og vedrører lokaliteter i Slagelse og omegn.

Begge år har L. O. F. og Lokalhistorisk arkiv arrangeret foredragsrækker, hvortil der var god tilslutning. Foredragene omfattede emner fra Slagelse og omegn og fandt sted på Centralbiblioteket. I forbindelse med hvert foredrag udstillede arkivet billeder og andet materiale. I *1971* havde arkivet en udstilling af billeder i forbindelse med en kunstudstilling. I *1972* havde Historisk Samfund for Sorø Amt et møde på biblioteket, og også ved denne lejlighed havde arkivet en udstilling, hvor arkivaren orienterede om arkivets funktion.

I august *1971* forelå brochuren »En opfordring til Dem«, som er fremlagt i biblioteket, banker, sparekasser med flere steder.

En indsamling i landsognene, foretaget af lokale indsamlere, har givet et godt resultat. I november *1972* afholdt Vestsjællands Amts Biblioteksforening kursus på biblioteket. Her redegjorde arkivets arkivar for indsamling og registrering af arkivmaterialet. Yderlige-

re har arkivet medvirket ved lysbilledforedrag i foreninger m. v.

DET LOKALHISTORISKE ARKIV FOR SOLBJERG OG OMEGN

Arkivet har i 1972 modtaget ca. 50 afleveringer, deraf et meget stort arkivfond, som fylder 87 pakker. Det består af meget broget stof – tildels udskrifter fra kirkebøger o. l. vedr. Tiset sogn. Der er tillige i arkivet ca. 100 skifter i fotokopi fra 1700-tallet fra samme sogn. Desuden en mængde udskrifter fra gamle aviser og en del billeder. Det øvrige indkomne stof er for størstedelen billeder fra egnen. Alt søges ordnet og oplysninger om arkivet gives gerne på forespørgsel.

Der har været en del besøgende fra andre arkiver og af interesserede i almindelighed. Flere udstillinger har været arrangeret i arkivet og i foreninger i forbindelse med andre arrangementer.

BYHISTORISK ARKIV I SÆBY

Arkivet har for årene *1971–72* modtaget 30 fotografier af Sæby Håndværkerforenings formænd og æresmedlemmer i årene 1891–1958, fotoalbum med billeder og navnefortegnelse over konfirmander i Understed-Karup 1931–59, beskrivelse af kirkerne og skolerne i Karup, Understed og Vangen 1835–1908. Arkivet har endvidere modtaget maskinskrevne oplysninger om ølbrygning i hjemmene i gamle dage, beretning om markeder i Østvendsyssel omkring år 1900 og beretning om levevilkårene for småkårsfolk i Sæby og omegn i samme tidsrum.

SDR. HYGUM HJEMSTAVNS ARKIV

Arkivet blev åbnet i maj *1972* i det tidligere kommunekontor i Hygum.

Hjemstavnsarkivet indeholder en righoldig samling af gamle brugsting fra hus og gård samt flere hundrede billeder og fotos, historiske artikler fra egnen, bøger, dokumenter, stensamlinger, gamle mønter, pengesedler, nødpenge fra Genforeningstiden, samt mange oplysninger om tiden under fremmedherredømmet. Desuden personlige oplysninger om de 39 unge mænd fra sognet, der faldt i den første verdenskrig. Beboerne har vist god interesse for at aflevere forskellige effekter til arkivet. Arkivet har været flittigt besøgt det første år, ligesom 30 ting herfra har været med i en udstilling på Rødding Højskole. Bestyrelsen har endvidere samlet stof til en hjemstavnsbog om Hygum sogn. Vi fik 1000 eksemplarer trykt og bogen udkom før jul *1972*. I løbet af året er solgt ca. 660 eksemplarer. Bestyrelsen går nu i gang med fremstillingen af en historisk billedbog fra sognet. Her skal vises byggestil, klædedragt, m. m.

Endelig har gamle borgere indtalt historier og oplevelser fra en bevæget tid i deres tilværelse: fremmedherredømmet, Køller-politik, tysk soldatertjeneste i første verdenskrig, afstemning, genforening smugleri ved grænsen, landsdelens genopbygning og meget andet.

HISTORISKE SAMLINGER FOR SØNDERJYLLAND

Tilgangen af *billeder* og fotografiske

negativer har været stigende, og navnlig er der efterhånden arkiveret og registreret et betydeligt billedmateriale fra de vestslesvigske egne, fra Åbenrå-egnen og Als. Tilgangen af billeder (incl. negativer) var 1971–72 op imod 3000 stk. Blandt afleveringerne kan nævnes 1 ton billeder, d. v. s. store fotostater opklæbet på møbelplader, som af Sønderjyllands Erhvervsråd har været anvendt til en jubilæumsudstilling i København 1970. Billederne illustrerer, hvad der erhvervsøkonomisk er nået i Nordslesvig efter genforeningen. Den vigtigste erhvervelse i perioden er imidlertid Højer-fotografen Martinsens samling af negativer, som der er taget aftryk af.

Som et led i propagandaarbejdet arrangeredes i samarbejde med Danmarks Radio, de lokalhistoriske samlinger i Haderslev, Åbenrå og Skærbæk og de fire købstadsmuseer i dagene 19.–21. november *1971* på Åbenrå Museum, en udstilling, der illustrerede tiden 1864–1920. Der blev og bliver afleveret billeder i stigende tal, og man fik oplysninger om film og billeder på private hænder. Udstillingen har senere været vist i Skærbæk. De udstillede billeder er nu fordelt mellem de samarbejdende institutioner, men om der skulle være ønsker herom, vil den uden alt for store omkostninger kunne retableres.

Fotograferingen af gamle bygninger i det tidligere Tønder amt er fortsat og er nu næsten afsluttet.

Indsamlingen af traditionsstof har i perioden været sat lidt i skyggen for andre opgaver, men samlingen af lydbånd vokser stadig og vil, når afdøde lektor Karl Clausens store mængde af bånd er afleveret, blive endog meget omfattende. Der afleveres også stadig gamle vise- og skolebøger.

THISTED BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet omfatter nu også landsognene under Thisted kommune.

Af værdifulde erhvervelser kan nævnes: Stadsbibliotekar, dr. phil. G. Krogh -Jensens kartotek over beboere i V. Vandet sogn før ca. 1850, domkantor H. Støvring-Nielsens arkiv, omfattende afskrifter af Ørum lens jordebøger og regnskaber, Dueholm, Ørum og Vestervig amters kontributionsregnskaber og jordebogsregnskaber, jordebøger for private godser, matrikler og hartkornsspecifikationer, registre til skifteprotokoller, skattemandtal, lægdsruller m. m., desuden er indgået Thisted Handelsforenings og Thisted Afholdsforenings arkiver samt flere mindre arkiver.

Samlingen af folketællingslister er kompletteret, så vi nu har dem for hele området fra 1787 til 1845 og for Thisted desuden fra 1845, 1850 og 1880.

I kortsamlingen er serien af målebordsblade 1: 20 000 fra 1883 nu komplet for Ty og Mors.

Der er tilgået billedsamlingen ca. 1000 billeder og diapositiver, og fotografering af bygninger og gader er fortsat.

Der er arbejdet videre med registrering af kirkebøger. Thisted kirkebøger 1649–1814, Sjørring, Torsted og Ø. Vandet kirkebøger før 1814 er færdigregistreret. Skattemandtal og dokumenter er registreret.

Et kort over Thisted købstads udvikling 1761–1965 er udarbejdet, og et topografisk register over ejendommene i den gamle by fra 1761 til nu er fuldført. Der arbejdes på at føre registeret længere tilbage.

Der er foretaget ekstrahering af Thisted kirkes regnskaber 1585–1910, og på grundlag af dem er der udarbejdet artikler om Thisted kirkes gamle orgler, organister i Thisted og Thisted kirkes skole. Desuden er der udarbejdet artikler om Boddumgård og om Vig og Vigs gods.

Der har været afholdt to velbesøgte udstillinger, en mindre af gamle kort fra området, bl. a. bykort og forarbejder til Videnskabernes Selskabs kort, og en større med titlen »Hverdag i Ty omkring 1800«. Den sidste udstilling har været udlånt.

Arkivet har haft ca. 400 besøg, og ca. 200 skriftlige henvendelser og mange telefoniske er besvaret.

VEJLE BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har fra juni *1971* fået nyt, midlertidigt lokale på det nye centralbibliotek, Vestre Engvej 55. Der er endnu ikke fast åbningstid. Arkivets adresse: Egernvej 20, 7100 Vejle.

Publikationer: Beretninger om arkivets virke i finansårene 1970/71 og 1971/72 i Vejle Museums årsberetninger 1970–71 og 1971–72. De sønderjydske krigsfangers ankomst til Vejle på »Sct. Thomas« den 23. juli 1919, (febr. 1972). Vejlensere i Dansk Skønlitterært Forfatterleksikon 1900–1950 (aug. 1972).

Arkivalier: Vejle Dampvæveri A/S (8 udklipsbøger). Forfatteren Rasmus Rasmussen »Aalykke« (1 pk.). Østjydske Elevsammenslutning (ØE) 1969–70 (3 bd.). Landsskolescenens Bio og Dansk Skolebio 1959–71 (1 pk.). Vejle Koncertforening og Vejle Byorkester (2 bd.). Haveselskabet Nørrevang 1925–51 (1 bd.). Vejle Arbejderforening 1952–1972 (1 bd.). Sømandsmissionen i Vejle (»fru Herschends kreds«) 1926–71 (2 bd.). Dele af afd. landinspektør Harald Ernstsens arkiv. Vejle kommune har deponeret kasse/regnskabsbilag 1940–45 (klausuleret).

Film: Kopier af afd. forstander Sv. Aa. Thomsens film fra besættelsestiden (klausuleret). Jette Bangs »Vejlefilm«. Film fra Vejle-Vandel-Grindsted banen. Sv. Aa. Thomsens farvefilm »Børnehjælpsdagen 1954«. William Rosenkildes film »Festlighederne i anledning af borgmester Willy Sørensens 25 års jubilæum«, »Sprængningen af vandtårnet på Søndermarken« og »Indvielsen af Vejle Golf Clubs baner«. Desuden W. Rosenkildes farvetonefilm »Indvielsen af Idrættens Hus« – Dele af arkivets filmsamling er på opfordring vist ved adskillige lejligheder.

Fotografier: Bl. a. gennemfotograferet den gamle gade Gulkrog. Modtaget en lille samling glasplader efter lokalhistorikeren, bankdirektør Chr. Jørgensen.

Lydbånd: Tilvækst på 2 bånd.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR VIBORG KOMMUNE

Arkivets virksomhed i årene *1971* og *1972* har bl. a. omfattet:

Udsendte publikationer: Nr. 12, H. Spanggaard Pedersen: Viborg i 1930-

erne. 1971, 64 sider ill. Nr. 13. H. Spanggaard Pedersen: Viborg under besættelsen. 1971, 104 sider, ill. Begge publikationerne er særtryk af »Fra Viborg Amt« 1970 og 1971.

Modtagne arkivalier: Folkelig Universitets Forening i Viborg 1902–72, 8 pk. Handelsstandsforeningen i Viborg 1906–63, 1¼ m. Kulturugerne i Viborg 1961–65, 1 pk. Konservativ Vælgerforening i Viborg 1898–1966, 10 pk. + 1 prot. Viborg Svømmeklub 1943–67, 31 læg. Teaterforeningen i Viborg 1933–68, 27 læg + 4 pk. Skovgård Museet i Viborg 1937–62, 10 pk.

Fotografiske negativer (film): Fotograf V. Kaj's samling af pressefotografier 1939–64, 4 kasser.

ØLGOD LOKALHISTORISKE ARKIVER

Ved kommunesammenlægningen blev Ølgod-Strellev sognearkiv suppleret med Tistrup-Hodde sognearkiv. Begge arkiver er nu sammensluttet i Ølgod Lokalhistoriske arkiver, som en afdeling af Ølgod museum.

Arkiverne har fortsat den daglige registrering og især personregistreringen af folketællingslister og kirkebøger. – Der har været afholdt 3 fotoudstillinger på egnsmuseet i Ølgod, hvor en del ukendte fotos er blevet genkendt.

LOKALHISTORISK ARKIV I ØLSTYKKE

Det lokalhistoriske arkiv i Ølstykke oprettedes af Ølstykke kommune i forbindelse med indvielsen af nyt bibliotek i *1971*. Der er siden 1. juni 1971 knyttet en arkivleder til institutionen.

Arkivet har i *1971* og *1972* modtaget et meget stort og forskelligartet materiale omfattende såvel billedstof som arkivalier og genstande med tilknytning til Ølstykke sogn.

Blandt det indsamlede materiale findes specielt en række foreningsprotokoller samt billedstof der illustrerer foreningsaktiviteten i begyndelsen af dette århundrede. Arkivet har endvidere modtaget en del håndskrifter m. v., som illustrerer bøndernes vilkår i sognet gennem de sidste 100 år. Arkivet har et ønske om specielt at indsamle materiale til belysning af hesteavlen, som har store traditioner i Ølstykke.

Arkivet har modtaget film, som er optaget i midten af trediverne, og som omhandler mejeridrift og hesteavl i Ølstykke.

Der foregår samtidig en systematisk indsamling af billedstof, som illustrerer de store ændringer, som sker i den nuværende udvikling.

ØSE SOGNEHISTORISKE ARKIV

Uddrag af tilgang til arkivet *1971/72*: Fæstebrev fra Nordenskov (under Nørholm) fra 1831. Aftægtskontrakt fra 1830. Forskellige panteobligationer og skøder mellem Nørholm og bønder i Øse sogn. Billeder af gl. gårde i Øse sogn fra århundredskiftet og fremefter. Billeder af huse fra Nordenskovs »barndom«. Forhandlingsprotokoller o. l. fra foreninger og sammenslutninger i sognet i tiden 1906–1970. Regulativ for Starup Aae 1854. Fortegnelse over ejere og brugere af jordarealer vedr. Varde-Grindsted Jernba-

ne (nedlagt 1973). Indsamlingsliste (givere og beløb) fra Øse sogn til modstandsbevægelsen 1945. Kort over oldtidsbebyggelse og -høje i Øse sogn. Slægten Ladefoged (45 arkivalier).

AABENRAA BYHISTORISKE ARKIV

Tilgangen af arkivalier har ikke været så stor som i de foregående år. Dette skyldes nok delvis, at arbejdet med det byhistoriske arkiv på grund af pladsmangel og mangel på arbejdskraft ikke har været overvældende intensivt. Dette forhold håber man at kunne råde bod på, idet det er hensigten, at arbejde for, at arkivet bliver overdraget til den (lokal) historiske samling på Landsarkivet i Aabenraa, idet man på Landsarkivet – efter den foretagne udvidelse – har de allerbedste muligheder for at bearbejde og opbevare de omhandlede arkivalier. Til arkivets støtteforening (Aabenraa byhistoriske forening) udsendes hvert år til jul en publikation af lokalhistorisk tilsnit.

ÅRHUS KOMMUNES LOKALHISTORISKE SAMLING

Lokalhistorisk Samling omfatter efter kommunesammenlægningen den ny Århus kommune. Foruden samlingen i hovedbiblioteket i Mølleparken findes der lokalsamlinger i Lisbjerg, Højbjerg, Viby, Risskov, Åby, Harlev, Hjortshøj, Malling, Solbjerg, Spørring og Trige.

For at lette den lokal- og personalhistoriske forskning har man fra Landsarkivet i Viborg anskaffet xeroxkopier af kirkebøgerne for Århus domsogn og Århus Vor Frue sogn for tiden indtil 1867. Materialet er indbundet i 34 foliobind og opstillet i samlingen i hovedbiblioteket.

Fra Rigsarkivet har man anskaffet xeroxkopier af folketællingslisterne for Århus Købstad 1840, 1850, 1855 og 1860. Herefter råder biblioteket over en komplet række folketællingslister fra 1787 til 1860. Da den ældste Århusvejviser er fra 1859, er der således skabt sammenhæng i studiematerialet til byens personalhistorie.

Af nyanskaffelser til samlingen kan i øvrigt nævnes en originaltegning af Rasmus Christiansen, forestillende et hestemarked på Store Torv o. 1885, og et halvt hundrede store fotografier af landejendomme på Århusegnen, optaget 1929 af en sønderjysk fotograf. Endvidere har man besøgt de i byen afholdte »loppemarkeder« og der gjort fund af gamle billeder og tryksager.

Blandt de mange gaver, samlingen har modtaget, må fremhæves en forhandlingsprotokol vedrørende de almindelige jyske skolemøder, også kaldet pinse-skolemøderne, der i en lang årrække (1847–1956) med enkelte afbrydelser samlede lærere og andre pædagoger i Århus. Protokollen omfatter årene 1888–1956. Fra Århus Teater har man modtaget ca. 200 scenebilleder fra de sidste 5 år. Efter Århus Kunstforenings overtagelse af Århus Kunstbygning har man fået en del materiale, hovedsagelig udstillingsbilleder og kataloger, fra Århus Permanente Udstilling, der havde til huse i bygningen indtil 1971.

Samlingen af lokalhistoriske film har fået en værdifuld tilvækst, idet Århus

Sporveje har overdraget 2 eksemplarer af filmen »Farvel sporvogn« til Lokalhistorisk Samling. Filmen blev optaget i samarbejde med Sporvejshistorisk Selskab i anledning af sporvognsdriftens ophør i 1971, og den historiske tekst er indtalt af afdøde programredaktør Chr. Krüger. Der har været mange udlån af denne film til forevisning i foreninger og interessegrupper.

I den store montre i hovedbibliotekets forhal har man fremlagt de modtagne gaver og afholdt følgende særudstillinger: »Århus' torve gennem tiderne«, »Flyvning omkring Århus«, »Århus' skoler i ældre tid« og »Århus' soldater i gamle dage«. Endvidere har man i samarbejde med Forhistorisk Museum arrangeret en udstilling af Lisbjerg-fundet fra 1935, omfattende et velbevaret sæt af lertøj fra romersk jernalder. Som bidrag til festugen i september *1972* afholdtes en udstilling af gamle kort over Århus og Jylland samt et retrospektivt udvalg af samlingens tusinder af postkort med Århusmotiv.

Samlingen har i denne periode været stærkt benyttet, bl. a. af studerende fra Arkitektskolen i Århus og af medarbejdere ved Danmarks Radio. Et betydeligt billedstof er udlånt som illustrationsmateriale til Århus Stifts Årbøger, Østjysk Hjemstavn, Århus Byhistoriske Udvalgs og Sporvejshistorisk Selskabs publikationer.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Det kongelige Bibliotek har i henholdsvis 1971/72 og 1972/73 haft henholdsvis 3,2 og 3,8 mill. kr. til køb af bøger, tidsskrifter, håndskrifter, billeder noder m. v. I hvert af de pågældende finansår er der indgået ca. 40.000 udenlandske bøger, heri indregnet ca. 12.000 tidsskriftårgange. Ved pligtafleveringen er til Danske Afdeling hvert år modtaget ca. 10.000 bøger og pjecer og ca. 23.000 småtryk.

Til udlån og til brug på bibliotekets læsesal er fra magasinerne *1971/72* fremtaget ca. 154.000 bd. og *1972/73* ca. 160.000 bd.

Publikationer: Af bibliotekets årsskrift »Fund og Forskning« er i *1971* udsendt bd. 18 indeholdende bl. a. Knud Bøgh: Thomas Browne og Gabriel Ackeleye og C. Rise Hansen: Det tidligste tilløb til livsforsikring. I *1972* udsendtes bd. 19 indeholdende bl. a. Bjørn Ochsner: Træsnit i een farve trykt med to stokke. Nogle særprægede Struensee-kistebreve, N. L. Faaborg: Grevinden, kammerherren, maleren, ministeren. Af admiral Irmingers erindringer 1825–55, H. P. Rohde: Digt og sandhed om en berømt roman. »Piazza del Popolo« i dokumentarisk belysning samt afslutningen af H. Topsøe-Jensen: H. C. Andersen og Robert Watt 1865–74. Af øvrige publikationer kan nævnes »Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies« (BONIS), bd. 9 for *1971* og bd. 10 for *1972*. Bidrag til H. C. Andersen-bibliografi, bd. 4 og 5 omhandlende værker oversat til henholdsvis rumænsk og ungarsk. Ligeledes er udsendt N. L. Faaborg: Grafiske Portrætter af H. C. Andersen (1971). I samarbejde med Det danske Sprog- og litteraturselskab har biblioteket udgivet H. C. Andersens dagbøger 1825–75, bd. I, V, VI og VII.

Af det store katalogværk over bibliotekets orientalske håndskrifter er udkommet Catalogue of Oriental Manuscripts in Danish Collections, bd. III, Catalogue of Mongol Books, Manuscripts, and Xylographs ved Walther Heissig. Desuden er udsendt to nye bind i den årlige bibliografi Dania Polyglotta, som omfatter litteratur om Danmark på udenlandske sprog og bøger af dansk interesse trykt i udlandet. Endvidere er udsendt Dansk Tidsskriftfortegnelse for 1960–69 (1971), ligesom man har påbegyndt udgivelsen af en fælleskatalog over danske forsknings- og folkebibliotekers erhvervelser af musikalier: Musikalier i danske biblioteker, hvoraf bd. 1 og 2 udkom i henholdsvis 1971 og 1972.

Som vejledning for bibliotekets benyttere er udsendt 6 mindre publikumsorienteringer samt forskellige foldere og vejledninger i forbindelse med udstillingerne. I forbindelse med udstillingen »Det indre univers« udsendtes på forlaget Rhodos en større publikation med samme titel som udstillingen, og i forbindelse med Feminologi-udstillingen udgav biblioteket publikationen »Feminologi. Rapport om en udstilling« (148 s.). Biblioteket har i *1971* og *1972* arrangeret en række mindre og større udstillinger. I forhallen har været flg. emner: Feminologi, Jurisch' Legat, Hans Egede og Grønland, August Bournonville, Børnebogen for 100 år siden, Japanske bøger, Georg Brandes, Kinaudstilling, Danmarks Kortlægning, Struensee, Bogen i undervisningen, Musik i Danmark, Grundtvig, Teatret i Grønnegade, Det indre Univers m. fl. Endvidere har Det kongelige Bibliotek i beretningsperioden distribueret og også produceret vandreudstillinger. Der er udarbejdet vandreudstillinger om Hans Egede og Grønland, Struensee samt om Grundtvig. Disse og nogle af bibliotekets ældre vandreudstillinger har været vist i en lang række skoler, højskoler, seminarier og biblioteker. De større vandreudstillinger om H. C. Andersen og Dansk Videnskab i 500 år har også været vist i udlandet.

Erhvervelser: Af større samlede erhvervelser kan nævnes den store Selma Lagerlöf-samling, som overlæge, dr. med. Jørgen Ravn og hustru har skænket biblioteket. Samlingen rummer hundredevis af originaludgaver og oversættelser til alverdens sprog af Selma Lagerlöfs værker samt en større samling breve.

Håndskriftafdelingen: Af de lange rækker indgåede privatarkiver kan nævnes: Forfatteren Thomas Olesen Løkkens, forfatteren Aage Krarup Nielsens, skuespilleren Henrik Bentzons, forfatteren Emil Bønnelyckes, professor Johs. Brøndsteds, forfatteren C. E. Soyas, Peter Freuchens og pastor Ernst Lunds maleren Ove Rützous, apoteker Marie Madsens samt søofficeren Henni Kochs brevarkiv, hvoriblandt den meget omfattende brevveksling mellem ham og hans mor, Ida Koch, f. Wulff, hvori H. C. Andersen hyppigt omtales.

Endvidere godsejer Andreas Tang Barfods, hof- og ordensjuveler, mag. art. Jørgen Michelsens familiearkiv, pastor A. Fibigers store autografsamling, maleren Oluf Høst's optegnelser og skitsebøger fra 1919–1964, ialt ca. 1500 lommebøger; Cato Kragh Røn-

ne: Stamtavle over slægten Rønne, Charlotte Emilie Frederikke Paulli, f. Brun, en datter af Friederike og Constantin Brun's Dagbøger fra 1838–39, 1857–58; en større samling breve fra kendte udlændinge, bl. a. Albert Einstein, Ellen Key, Selma Lagerlöf, Pär Lagerkvist, Rainer Maria Rilke og Strindberg; sognepræst N. P. Arboe Rasmussens optegnelser og mss.; personalhistoriske oplysninger om slægten Zuschlag; breve til maleren Niels Larsen Stevns; overlæge Portmans store Gustav Wied-samling omfattende breve, mss., bøger og fotografier; breve fra Kaj Munk til lektor K. V. Olsen; brevveksling mellem professor J. L. Heiberg og arkivar P. A. Heiberg; forfatteren Tøger Reenbergs hidtil ukendte, egenhændige kladde- og kopibog indeholdende foruden lejligheds- og skæmtedigte en række digte fra årene 1691 og 1694–1732; breve fra Axel Sandemose til Leo Estvad; en større samling dansk mss. af nulevende danske forfattere, f. eks. Tage Skou-Hansen, Klaus Rifbjerg, Hans Scherfig, Knuth Becker, Erik Stinus og Chr. Kampmann m. fl., en større samling Jeppe Åkjær-manuskripter m. m.; en samling Herman Bang-manuskripter; bogbinder Thorvald Pedersens breve til hjemmet fra hans rejser i udlandet 1879–82; breve fra Nis Petersen; kammerherre A. C. v. Heinens dagbog fra en rejse til Tyskland, Østrig og Italien 1779–81; pastor Joh. Grundtvigs såkaldte eksempelsamling, dvs. optegnelsesbog med skriftsteder m. m. med tilføjelser af sønnen N. F. S. Grundtvig. Større og mindre samlinger af breve fra Knud Lyhne Rahbek, Ingemann, H. C. Andersen, J. N. Madvig, F. Meldahl, Vilh. Klein, Nis Petersen, Herman Bang og Johs. V. Jensen; breve til Niels Larsen Stevns, komponisten Poul Rasmussen, forfatteren A. C. Andersen samt et brev fra Fr. v. Schiller til Jens Baggesen. Maleren C. W. Eckersbergs »Vejrdagbøger« fra 1826–1851; grosserer J. F. Carøes almanakker fra 1849–1852 og 1857–1893.

Kort- og Billedafdelingen: Studenterforeningen: en større samling portrætfotografier og over 300 gruppebilleder med universitetslærere og studenter fra fester og rejser. En større samling af luftfotografier af København, danske købstæder o. a. lokaliteter. En samling danske portrætter og historiske blade vedrørende de sønderjyske krige; 300 fotografiske negativer med motiver fra Rømø før Genforeningen 1920; en samling fotografier vedr. den Reformerte Kirke i Gothersgade i København. Samling af portrætter vedr. slægten Hagerup, 240 danske portrætter af familien Bille Brahe og dens omgangskreds, samling på næsten 700 portrætter vedr. forfatteren Johs. V. Jensen og hans omgangskreds, 14 familiealbummer vedr. familien Dessau, ca. 400 portrætfotografier af danske og udenlandske personligheder optaget af fru Thyra Holt, en større samling portrætter vedr. familien Moltke og Hjerl Hansen, 26 fotoalbummer med ca. 1500 portrætfotografier fra baronesse Brita Blixen Finecke, 70 rollebilleder af skuespillerinden Asta Nielsen, en samling af portrætter vedr. slægterne Weis, Bentzon og Weis-Bentzon, en større samling portrætfotografier dækkende slægterne Wessel og Paludan-Müller samt disses omgangskreds, samlinger af billeder vedr. slægten Vang

Lauridsen og Peter Freuchen, samlinger af protrætfotografier dækkende bl. a. slægterne Salicath, Koefoed, Steiner, Boeck og Schaffalitzky samt slægten Zahle, 100.000 portrætnegativer hidrørende fra fotograf Johs. Hauerslevs atelier; samling af portrætfotografier bl. a. vedr. slægten Holstein, Olivarius og Sponneck; samling af portrætfotografier af slægten Bramsen; 130 portrætfotografier m. v. udtaget fra regensprovst Fritz Petersens familiearkiv; over 1000 billeder bestående af portrætter af polarforskeren Peter Freuchens slægt og omgangskreds samt en del optagelser fra 5. Thuleekspedition; samling af portrætter og topografiske billeder med tilknytning til billedhuggeren Anders Bundgaard; fotograf Rie Nissens samling af portrætfotografier samt ca. 30.000 portrætnegativer med tilhørende kundefortegnelse; en samling portrætfotografier af fremtrædende scenekunstnere, forfattere og komponister fra århundredets begyndelse. 130 portrætter af tidligere elever og lærere samt 145 gruppebilleder af studenter og skiftende lærerkollegier på Østre Borgerdydskole, 1600 topografiske diapositiver fra tegneren Ib Andersens samling; et kobberstukket kort over Grønland med randillustrationer visende hval- og sælfangst fra ca. 1650, 900 stereoskopfotografier omhandlende dansk og udenlandsk topografi.

Samlingen af *forfatterfilm* er forøget med film om Ole Sarvig, ligesom der i lydbåndsarkivet er indgået 191 nye bånd indeholdende optagelser med forfattere, stof om bog- og bibliotekshistorie, illegale blade, borgerkrigen i Spanien o. a.

UNIVERSITETSBIBLIOTEKETS 1. AFDELING

Årene *1971–72* har atter udvist en stigning i benyttelsen af avislæsesalen: ca. 28.000 avisbind og mikrofilmruller er blevet fremtaget til benyttelse. Susanne Lindow har udarbejdet en detailleret bibliografi over Clemens Petersens teater- og litteraturanmeldelser i »Fædrelandet« 1856–69; den foreligger endnu kun i eet eksemplar, men det er bibliotekets håb, at den inden længe vil kunne blive mangfoldiggjort, og at den vil blive efterfulgt af andre lignende registranter, der kan lette benyttelsen af avisstoffet. Forslag til emner modtages gerne.

Samtidig med de løbende boganskaffelser har det været muligt at genoptage en del abonnementer på tidsskrifter, der i bibliotekets fattigste år havde måttet afsiges. Til orientering herom udsendte biblioteket i *1971* en liste »Udenlandske tidsskrifter og serier pr. 1. januar 1971«.

Det tilstræbes iøvrigt at udfylde de mest påtrængende af de lakuner, der opstod i årene efter nedskæringen i 1926. På dette tidspunkt afsagdes bl. m. a. abonnementet på Monumenta Germaniæ historica; et komplet eksemplar af dette store værk er nu under genopbygning.

Også bibliotekets bibliografiske apparat har undergået en del forbedringer, der tildels fremgår af den nævnte liste.

STATSBIBLIOTEKET

Håndskriftsamlingen har erhvervet papirer fra ornitologen Niels Kjær-

bølling (1806–71) og familien Heide samt en række breve fra sognepræst Thomas Barfoed (1780–1845). Samlingen af Blicheriana er forøget med et brev til P. Chr. Asbjørnsen og Jørgen Moe, dateret Spentrup 8. maj 1844, m. m. En stor samling breve fra Hugo Matthiessen (1881–1957) giver oplysninger om hans studier i marken i Jylland. De tilhører arkivet fra Rasmus Brostrøm (1871–1955).

Fra professor, dr. phil. Grethe Hjort (1903–67) har samlingen modtaget et omfattende arkiv, og arkiverne fra professor, dr. theol. Johannes Munck (1904–65) og professor, dr. phil. Ad. Stender-Petersen (1893–1963) har fået store forøgelser.

Desuden er der ordnet og katalogiseret ældre materiale, der nu er tilgængeligt. Mellem dette skal fremhæves en stor samling af og om Johannes V. Jensen og arkivet fra professor dr. med. Lárus Einarson (1902–69). En samling papirer fra overregissør Adolf Wantzin (1885–1962) belyser Arhus Teaters historie. Ligeledes er de mange papirer fra fhv. sognepræst Anton M. Jensen (1871–1941) katalogiseret.

KØBENHAVNS UNIVERSITET HISTORISK INSTITUT

Hovedparten af medarbejdernes arbejdstid har været optaget af universitetsundervisningen og af de byrder af administrativ art, som styrelsesloven for universiteterne har pålagt de enkelte institutter. De resterende kræfter er blevet anvendt for en mindre dels vedkommende på fælles forskningsprojekter og for en større dels vedkommende på de enkelte medarbejderes individuelle forskning.

Forskningsprojekter: Udgaven af Arild Huitfeldts originalmanuskripter til Christian II.s og Christian III.s historie forelå for hovedpartens vedkommende i korrektur.

Der er påbegyndt en topografisk-historisk undersøgelse af det romerske og præromerske vejsystem i Oldtiden nord for byen Tuscania. Professor Skydsgaard, adjunkt Niels Saxtorph m. fl. har med støtte af Statens humanistiske Forskningsråd foretaget to studierejser til området og lokaliseret flere punkter, der formentlig må sættes i forbindelse med den romerske consularvej *Via Clodia*, der hidtil ikke med sikkerhed er lokaliseret så nordligt.

Også takket være Det humanistiske forskningsråd er bearbejdelsen af de to film fra serien »Why we fight« – »Prelude to war« og »The Nazis Strike« kommet godt i gang. Speakerteksterne er identificeret og identificeringen af billedsiderne påbegyndt.

Publikationer: Instituttet har som fotografisk optryk udsendt: Historiske Afhandlinger, Bd. 4: Kr. Erslev: Danmarks Historie 1241–1340 (1901). Bd. 5: A. D. Jørgensen: Danmarks Riges Historie 1814–1864. Første Bog 1814–1838. Bd. 6: A. D. Jørgensen: Danmarks Riges Historie 1814–1864. Anden Bog 1838–1852. Bd. 7: Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid. Bd. 8: Hal Koch: Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder.

LOKALHISTORISK AFDELING

Registreringen af indberetninger til amtmændene i det sjællandske lands-

arkivs område er fortsat, og der er påbegyndt registrering af demografisk materiale i de gejstlige arkiver i samme område.

Der er taget initiativ til et samarbejde med de øvrige nordiske lokalhistoriske institutter, og der er udarbejdet planer for et nordisk lokalhistorisk seminar i Danmark i sommeren 1973.

Afdelingens leder har deltaget i arbejdet i en række udvalg eller grupper der bl. a. har beskæftiget sig med emner som årbogspræmiering, bibliotekaruddannelse, arkivalieindsamling og planlægning af lokalhistoriske kursus og et nordisk seminar om mobilitet. Der har været holdt en række foredrag i foreninger, på kursus og på Biblioteksskolen. Der har været undervisning for historikere, etnologer og folkemindestuderende, ligesom der er ydet specialevejledning.

Takket være tilskud fra en række fonds har afdelingen kunnet udsende John Erichsen: Frederiksstaden (1972), Jon Sundbo: Lokalsamfundet i defensiven? (1972), Knud Prange: Fra »Frucktbar Herlighed« til herlig frugtbarhed (1972), Knud Prange: Slægt – miljø – samfund (1972), Vagn Dybdahl: Lad os afskaffe lokalhistorien (1972), Bernhardt Jensen: Storkommunen og det lokalhistoriske arbejde (1972), Knud Prange: Hvorfor lokalhistorie? (1971) samt duplikerede årsberetninger. Afdelingens leder har desuden udgivet: Bog over avlingen til Vær præstegård 1771–80 (1972), redigeret Fortid og Nutid og skrevet artikler i forskellige tidsskrifter.

LÆRESTOLEN I MIDDELALDER-ARKÆOLOGI VED AARHUS UNIVERSITET

Lærestolen blev etableret d. 1. juli *1971* og placeret i tilslutning til institutionerne på Moesgaard. Ved særbevillinger fra universitetet er der – såvel til forskningsformål som til de studerendes brug – tilvejebragt en ret betydelig bogsamling.

Med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd afholdtes i november *1972* et symposium om lertøj fra middelalderen i Sydskandinavien med deltagere fra Danmark, Norge, Sverige og Slesvig-Holsten, arrangeret af Mogens Bencard og Else Roesdahl, der tillige stod for en særudstilling af lertøj på Forhistorisk Museum og udsendte et udførligt kommenteret katalog: »Dansk middelalderlertøj 1050–1550« som Jysk Arkæologisk Selskabs Håndbøger Bd. I.

Efter anmodning af Museet på Gottorp og Universitetet i Kiel forestod Lærestolen ved Jens Vellev en udgravning af tomten af St. Michaelis kirke i Slesvig i sommeren *1972*. Udgravningen gav klarhed over den ejendommelige romanske rundkirkes komplicerede bygningshistorie.

I sommeren *1972* foretoges endvidere omfattende udgravninger på tomten af benediktiner-nonneklostret Ring ved Skanderborg, hvor man bl. a. fandt rester af en klosterfløj af træ fra den tidlige middelalder og gjorde et stort antal løsfund til belysning af hverdagslivet i klostret.

INSTITUT FOR DANSK DIALEKTFORSKNING

Publikationer: Udvalg for Folkemaals Publikationer, serie A nr. 25,1, L. Gotfredsen: Langelandsk Ordbog, bind 1 (A–H), 1972; serie E nr. 3, Danske Dialekttekster III, Jyske Tekster, 1971; Jørgen Larsen m. fl.: Bulletin of Scandinavian Philology 1970: 1, 1972. – Udover artikler i tidsskrifter, årbøger og serieværker har alle instituttets medarbejdere publiceret afhandlinger i Studier i dansk dialektologi og sproghistorie, tilegnede Poul Andersen på 70 års dagen 8. juni 1971.

I ømålsafdelingen er redaktion og supplering af materiale til ømålsordbogen fortsat; samlingerne er øget med ca. 19.000 sedler og ca. 300 sider optegnelser, herunder en del med sagligt indhold. Afdelingen har besørget tilrettelæggelse og renskrivning til offset-tryk af L. Gotfredsens Langelandsk Ordbog (1600 sider) og tilrettelagt transskriptioner af bånd- og pladeoptagelser til Danske Dialekttekster II og IV.

I den jyske afdeling er seddelsamlingerne øget med ca. 28.000 og ca. 6000 hulkort til lydlige undersøgelser, og der arbejdes bl. a. på en beskrivelse af fonemsystemet i Emmerlevdialekten.

Instituttets fonogramarkiv er øget med i alt 92 båndoptagelser (50 fra Øerne og 42 fra Jylland), hvortil kommer 251 bånd (107 fra Øerne og 144 fra Jylland), som er optaget i samarbejde med dialektologer fra Århus og Odense universiteter i et fælles, femårigt projekt med henblik på at skaffe optagelser fra alle landets dialekter.

En gruppe af instituttets medarbejdere har arbejdet med tilrettelæggelse af en rigssprogsnotation for aflyttede båndoptagelser med henblik på en løbende indkodning af tekster på EDB-anlæg (se herom Karen Margr. Pedersen i Danske Folkemaal 20, 1974).

Manuskriptsamlingen er øget med 4 numre, bl. a. en stor samling fotokopier og afskrifter af landsbyvider og vedtægter fra Øerne, og bogsamlingen er vokset med 963 bind og hefter.

INSTITUT FOR NAVNEFORSKNING

Publikationer og igangværende undersøgelser 1969–72: Retskrivningsliste over stednavne i Thisted amt udsendtes i 1969, og en liste over stednavne i landsdelene øst for Lillebælt er under udarbejdelse.

I serien »Danmarks Stednavne« er udsendt nr. 14 John Kousgård Sørensen, Odense amts bebyggelsesnavne (1969) og nr. 15 Birte Hjorth Pedersen og Inge Wohlert, Svendborg amts naturnavne I (Sunds herred) (1970). Under udarbejdelse er: Ringkøbing amts stednavne ved Gordon Albøge, Præstø amts stednavne ved Lis Weise og Svendborg amts naturnavne II–IV ved Vibeke Christensen, Eva Meldgaard, Birte Hjorth Pedersen og Inge Wohlert.

I serien »Navnestudier« er udsendt nr. 8 Lis Weise, Efterstillet adjektiv i danske stednavne (disputats, 1969), nr. 9 Bent Jørgensen, Dansk gadenavneskik (1970), nr. 10 Bent Søndergaard, Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (løv) (1972) og nr. 11 Gillian Fellows Jensen, Scandina-

vian Settlement-Names in Yorkshire (1972). Under forberedelse er John Kousgård Sørensen, Danske sø- og ånavne II.

Instituttet har endvidere udsendt Stednavne i tekster (1970) til undervisningsbrug. Under forberedelse er Stednavne i afhandlinger.

Vibeke Christensen og John Kousgård Sørensen, Stednavneforskning I er udsendt på Universitetsforlaget i København (1972), under forberedelse er Stednavneforskning II.

Marknavnesamlingen er øget med udskrifter fra amterne Frederiksborg København, Præstø, Svendborg, Hjørring, Thisted, Viborg og Ringkøbing.

Øvrige samlinger. Instituttets kortsamling er blevet forøget med 218 kommunekort visende nyere, lokal navngivning. En omfattende materialesamling vedrørende Sydslesvigs frisiske områder er ved arv tilgået instituttet.

Optegnelser. Dr. phil. Kr. Møller har foretaget optegnelser i 27 sogne i Ringkøbing amt, dr. phil. Bent Søndergaard i 23 sogne på Mors, dr. phil. Lis Weise i 11 sogne i Præstø amt, mag. art. Bent Jørgensen i 4 sogne i Ålborg amt, 3 sogne i Præstø amt og sammen med stud. mag. Marianne Kjær i 2 sogne i Københavns amt, stud. mag'erne Marianne Kjær og Ebba Hjorth i 6 sogne i Præstø amt, lektor G. Albøge i 2 sogne i Hjørring amt og stud. mag. Ingrid Eller Thomsen i 2 sogne i Ringkøbing amt.

INSTITUT FOR DANSK KIRKEHISTORIE

Professor Niels Knud Andersen var nordisk gæstedocent ved universitetet i Lund i universitetsåret 1970/71. Afdelingsleder Knud Banning gæsteforelæste i februar 1971 ved universiteterne i Oslo og Bergen over problemer vedr. registrering af kalkmalerier. Kandidatstipendiat Jens Lyster og pastor Anders Malling deltog i en kongres i Vadstena for Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie i august 1971. Adjunktvikar Jørgen I. Jensen deltog i juni 1972 i Den 11. baltiske Teologkonference i Rostock. Jens Lyster deltog i november 1972 i konference på Løgumkloster Højskole over temaet »Tradition og eksperiment i folkekirkens salmesang«.

Kalkmaleriregistranten er efter instituttrådets ønske blevet underlagt en særlig bestyrelse, hvori også repræsentanter for andre institutioner og fakulteter ved Århus og Københavns universiteter er repræsenterede. Registranten ajourføres til stadighed, og den har været udgangspunkt for flere artikler om nordisk kirkekunst i »Den iconographiske Post«, der udkommer 4 gange årligt og nu har ca. 700 abonnenter i de nordiske lande. Antallet af studiebesøg og forespørgsler vedr. registrantens materiale er vokset mærkbart. Arbejdet med at få publiceret »Kalkmalerierne i Skåne, Halland og Blekinge« er vidt fremskredet, og en større del er færdig til tryk. I forbindelse med udgiverarbejdet er der foretaget flere mindre ekskursioner til Skåne, og diapositivsamlingen er suppleret lejlighedsvis med farvedias af kalkmalerier og anden kirkekunst i Danmark. Også af danske kalkmalerier er der skaffet en del nye billeder i sort/hvid og farve. Diapositivsamlingen tæller nu ca. 6.700 numre. På op-

fordring af ikonografer i de andre nordiske lande arrangerede instituttet et registreringskursus i Vadstena i juni *1971*, hvor studenter fra instituttet virkede som instruktører for i alt 30 deltagere. Udgifterne afholdtes af Den nordiske Kulturfond.

Salmeregistranten blev stort set færdig med perioden til år 1630 og den sammenhængende række af »fuldkomne« salmebøger til 1685. De fleste bønnebøger, som indeholder salmer er ligeledes gennemgået. Tilbage står navnlig en lang række af de såkaldte Håndbøger, hvori en salmesamling i reglen udgør en væsentlig del. Endvidere mangler enkelte store salmebøger og en del mindre fra århundredets slutning. Endelig må nævnes prosaværker, hvori der findes enkelte salmer. Jens Lyster har i *1972* redigeret 1. årgang af Hymnologiske Meddelelser, der er kontaktorgan for Salmehistorisk Selskab. Det er udkommet i 7 numre og rummer studier over danske salmer, drøftelse af problemer omkring salmesangen samt præsentation af nye salmer.

Foruden afhandlinger i diverse tidsskrifter af forskere tilknyttet afdelingen er følgende bøger blevet udgivet i *1971* og *1972*: Anders Malling: Dansk Salmehistorie, Bd. VI, Digterne Hæfte 1–5, Schultz' forlag. Ludvig Dietz's Salmebog 1536. Udg. af Universitetsjubilæets danske Samfund ved Niels Knud Andersen.

INSTITUT FOR DANSK SKOLEHISTORIE

Instituttets arbejde med en fremstilling af den danske skoles historie i dette århundrede skrider støt fremad. Længst er Ingrid Markussen nået med årene 1945–58. Skovgaard-Petersen og Ellen Nørgaard kombinerer så vidt muligt dette arbejde med deres særlige studier over henholdsvis skolereformen 1903 og reformpædagogikkens introduktion og betydning i Danmark.

Skovgaard-Petersen har i »Festskrift til Povl Bagge« *1972*, skrevet afhandlingen »Johan Ottosen, skolemand og politiker«.

DANSK FOLKEMINDESAMLING (1969–72)

Indsamling: Der er blevet foretaget folkloristisk feltarbejde på Agersø og Omø i 1969–1971 af Carsten Bregenhøj og Christian Heilskov Rasmussen, i Boeslunde fra 1970 af Birthe Nørgård, Lone Thilo og Iørn Piø, og på Bornholm og i Sønderho i 1969 og 1970 af Morten Levy. Svend Nielsen har fortsat sine indsamlinger hos en række visesangere i Jylland og på Sjælland, og han har i *1972* foretaget en indsamling af lydmateriale koncentreret om sangen blandt søfolk og fiskere. – I *1972* påbegyndte Svend Nielsen en række eksempelbånd til demonstrationsbrug, hvor folkesangen i Danmark belyses gennem de bedste og mest karakteristiske lydoptagelser, der er skaffet til veje gennem de foregående års indsamlingsvirksomhed. – Gennem ugebladet Samvirke og i samarbejde med Erik Kås Nielsen er der i 1969 blevet indsamlet ca. 10.000 sanglege. – Gennem Iørn Piø's månedlige radioprogram »Danmark rundt i sagn og tro« er der i 1970–71 indkommet ca. 400 breve med folks beretninger om egne mærkelige hændelser og

om overtro. – I forbindelse med det musiketnologiske feltarbejde for Dansk Folkemindesamling eller på anden måde er der indkommet en lang række nye optagelser, først og fremmest fra Grønland, men også fra Marokko, Ægypten, Sudan, Thailand, Indien, Japan og Oceanien, samt fra en række andre områder. I januar-april *1972* har Poul Rovsing Olsen været på musikalsk feltarbejde i Libanon, Abu Dhabi, Bahrain og Maharashtra (Indien). Indsamlingen foregik som et led i et samarbejde med Université de Genevè.

Andre projekter: Fra 1968 til 1972 har Iørn Piø deltaget i en tværfaglig gruppe, der har undersøgt forudsætningerne og konsekvenserne af kommunesammenlægningen omkring Skælskør (Ejler Koch, Lyshjelm, George Nellemann, Iørn Piø, Christian H. Rasmussen og Jon Sundbo: Kommunesammenlægning, 1972), og siden 1970 har han sammen med George Nellemann ledet en etnologisk-folkloristisk undersøgelse af et landsbysamfund inden for Skælskør storkommune – Siden *1971* har Birgitte Rørbye deltaget i en tværvidenskabelig lokalundersøgelse af Bording sogn, Hammerum herred, og siden 1971 har hun arbejdet på en kortlægning og beskrivelse af kloge folk i Danmark. – I *1971* foretog Hans Hjordt Hansen og Erik Mailing som studerende ved Datalogisk institut ved Københavns universitet en datalogisk analyse af en del af skillingsviserne i Jul. Strandbergs af Folkemindesamlingen i 1969 erhvervede arkiv. – Sammen med Gyda Uldall havde Svend Nielsen, Iørn Piø og Birgitte Rørbye i *1972* et månedligt spørgeprogram i Danmarks Radio, »Traditionsbrevkassen. Om gamle skikke, sagn, overtro og viser«. – Andreas Hens har fortsat udskrivningen af traditionsstof i kilder før 1817, specielt præsteindberetningerne. – Eske Mathiesen har siden 1971 arbejdet med oprettelsen af en række studiesamlinger, som belyser menneskers forhold til billeder og menneskers måde at udtrykke sig gennem billeder på.

Film: Lennart og Annelise Steen har for Folkemindesamlingen filmet tøndeslagningen i Dragør og Tårnby fastelavnen 1969. Filmen, der har fået titlen »Fest til Hest«, indbragte fotografen en pris på kr. 20.000 fra Filmfonden. I samarbejde med Danmarks Radio/TV og Folkemindesamlingen har Lennart og Annelise Steen i 1969 optaget 3 film med fællestitlen »Fortæl en Historie«, og for Folkemindesamlingen har de i *1971* lavet en film om helligtrekongerskikken på Agersø, »Agersø, den 5. januar 1971«. Med støtte fra Danmarks Radios Workshop og Folkemindesamlingen har Ira Brenner lavet en film om en skorstensfejer, »Fejer-Ib«. Fotografen modtog for denne film en pris på kr. 10.000 fra Filmfonden.

Publikationer: Dansk Folkemindesamling, *Skrifter* 1: Andreas Fridolin Weis Bentzon, The Launeddas. Vol. I–II (1969). Skrifter 2: Birthe Trærup, East Macedonian Folk Songs (1970). Dansk Folkemindesamling, Studier Nr. 5: Poul Rovsing Olsen, An Aulos in the Danish National Museum (1969): Studier Nr. 6: Poul Rovsing Olsen, Intervals and Rhytm in the Music of the Eskimos of East Greenland (1969); Studier Nr. 7: Sven H. Rossel, The Broadsheet Ballad of Carl

and Emma (1970); Studier Nr. 8: Sven H. Rossel, Das literarische Lied, in der dänischen Volkstradition (1971). *DFS–NYT* 72/1: Eske K. Mathiesen, Resultatet af Emmerlev-undersøgelsen 72/2: Iørn Piø: Hjemlig etnografi; 72/3: Henrik Andreas Hens, Traditionsstof før 1817. *DFS–FILMNYT* 72/1: Carsten Bregenhøj, 6 film fra Dansk Folkemindesamling; 72/2: Eske K. Mathiesen, Tre filmfolk.

Kongresser: Folkemindesamlingen har været medarrangør af Det 19. nordiske Etnolog- og folkemindeforskermøde i Sønderborg i *1972*.

Folkemusikhuset i Hoager. I 1969 og 1970 har Thorkild Knudsen fortsat sit bredt anlagte indsamlingsarbejde til belysning af den gamle og den nye »folkescene«. Det stadigt stigende omfang, som disse undersøgelser af musikalsk folkekultur har taget, førte til at Folkemusikhuset i Hoager blev oprettet i *1971*.

ARBEJDERBEVÆGELSENS BIBLIOTEK OG ARKIV

Den 1. juni *1971* flyttede ABA fra Hjalmar Brantings Plads til Rejsbygade 1. Arbejdet siden udflytningen har været præget af den stærkt stigende interesse for arbejderbevægelsens historie og praksis, navnlig hos den skolesøgende ungdom og studerende. Udlånet er i perioden steget med over 100 pct. hvilket naturligt har lagt et stærkt arbejdspres på ABA's medarbejdere, idet man samtidig har søgt at gøre institutionen mere kendt i offentligheden ved en mere udadvendt virksomhed. Der er således arrangeret udstillinger i såvel institutionens som andre lokaler, og man har i samarbejde med Dansk Arbejdsmands- og Specialarbejder Forbund udgivet en litteraturliste »Arbejderbevægelsen i Danmark – historisk og aktuelt«, der blev så efterspurgt, at den måtte genoptrykkes i en ny revideret udgave.

En meget værdifuld tilvækst har været de universitetsafhandlinger, der er udarbejdet om emner inden for arbejderbevægelsen, idet forskningen inden for dette emneområde endnu er meget spæd. Det er da også hensigten, at denne forskning skal fremmes ved samarbejde mellem ABA og det i 1970 stiftede »Selskab til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie«. De foreløbige resultater kan ses i Selskabets Årbog 1 og 2 samt dets »Meddelelser«.

Ud over flere afleveringer af mindre fagforbunds arkiver (efter deres sammenslutning med andre forbund) er de vigtigste afleveringer fra den nu ophørte Arbejderbevægelsens Informations Central, tidl. formand for LO Eiler Jensen samt en del redaktionsarkiver og bladsamlinger fra en del ophørte socialdemokratiske provinsblade. Derudover er der truffet aftale med Socialdemokratiet om løbende aflevering af partiets arkiv.

SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE

Selskabet har i *1971–72* udsendt to nytryk: »Helsingør Stadsbog, Rådstueprotokol og Bytingbog 1549–56« ved Erik Kroman samt »Malmø Stadsbog 1549–59, Rådstuerettens, Bytingets og Toldbodrettens Protokol« ved Einar Bager.

Desuden har Selskabet udsendt seksten bind i reprotryk. Et bind er genoptryk af en af Selskabets egne publikationer: »Aktstykker vedrørende Erik af Pommerns afsættelse som konge af Danmark« – Af andre kildeudgaver er udsendt Sthen Jacobsen: »Den Nordiske Kriigs Krønicke« utgifwen af Martin Weibull. I den af Selskabet påbegyndte udsendelse af ældre værker af kildeværdi er *1971–72* udsendt Arent Berntsen: »Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed 1650–56«. – Endvidere er der i serien Klassiske fremstillinger af dansk historie udsendt 13 bind: C. Paludan-Müller, »Grevens Feide« i to bind, og sammes »De første konger af den Oldenborgske slægt«, Knud Fabricius, »Kongeloven« samt sammes »Skånes overgang fra Danmark til Sverige« i tre bind, J. A. Fridericia, »Danmarks ydre politiske historie« i to bind og Johannes Steenstrup, »Normannerne« i fire bind.

LANDBOHISTORISK SELSKAB

1971 afløstes Johan Hvidtfeldt som formand af Svend Gissel.

1972 indtrådte Landbohistorisk Selskab takket være en bevilling fra Statens humanistiske Forskningsråd i samarbejde med Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie og Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie om driften af et fælles servicekontor. Selskabets adresse er herefter: Vester Voldgade 92, 1552 København V., med telefon (01) 142620 (postkonto fortsat nr. 92775).

Selskabet har *1971* udgivet 1. hefte af Lolland-Falsterske herredsbøger, decimantlister m. v. fra tiden efter reformationen ved Troels Dahlerup, Carl Engelsen og Chr. Lisse. I *1972* har Selskabet udsendt bind I af Århus domkapitels jordebøger m. v. 1315–1663 ved Poul Rasmussen. Endvidere er serien Bol og By blevet fortsat med hefte 6 indeholdende en udgave af Knud Prange: Bog over avlingen til Vær præstegård 1771–1780. I kommission hos Landbohistorisk Selskab er *1972* udkommet Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon nr. 1. Nasjonale forskningsoversikter.

DET DANSKE SPROG- OG LITTERATURSELSKAB

Det danske Sprog- og Litteraturselskab har i kaldenderårene *1971* og *1972* udsendt: Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med danske I, 1854–1863, og II, 1864–1869. J. N. Madvig: Sprachtheoretische Abhandlungen ... von Karsten Friis Johansen. Peter Skautrup Det danske sprogs historie. Registre. Skrifter udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab 1911–1971. Udarbejdet af Albert Fabritius. H. C. Andersens dagbøger 1825–1875. Under ledelse af Kåre Olsen og H. Topsøe-Jensen. I 1825–1834. Udg. af Helga Vang Lauridsen, V 1861–1863. Udg. af Tue Gad og Kirsten Weber, VI 1864–1865. Udg. af Kirsten Weber, VII 1866–1867. Udg. af Kirsten Weber (fortsættes). Jacob Worms skrifter. Udg. af Erik Sønderholm. II kommentar, III indledning. La critique dramatique et littéraire de Malte-Brun. Publiée ... par Per Stig Møller. Breve fra Martin Andersen Nexø i udvalg og med kommentarer af Børge

Houmann. II 1922–1936, III 1937–1954 (afsluttet). Den danske rigslovgivning indtil 1400. Ved Erik Kroman. Tychonis Brahe Dani Opera Omnia. I–XV (1913–29, fotogr. optryk i Holland). Ambrosius Stubs digte. Udg. med indledning og noter af Erik Kroman på Rosenkilde og Baggers forlag (Under tilsyn af Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved Johs. Brøndum-Nielsen og Kåre Olsen). Breve fra og til Hans Vodskov ved Erik Reitzel-Nielsen. I Breve 1864–1910, II Indledning, brevfortegnelse, noter og kommentar, registre (afsluttet). Lægebøger – Bondepraktika – Griseldis (dupliceret). Corpus philosophorum danicorum medii aevi. Ediderunt Alfredus Otto et Henricus Roos. V,1: Boethii Daci Opera. Quaestiones de generatione et corruptione. Ed. Géza Sajó. Om Holbergordbogen. Introduktion og ordbogsprøver. Udarb. af Aage Hansen og Sv. Eegholm-Pedersen. Diplomatarium Danicum 3. række bd. 7 (tiden 1364–66) ved C. A. Christensen og Herluf Nielsen, de tyske tekster ved Peter Jørgensen (†). Danmarks Riges Breve 3. række bd. 7 (tiden 1364–66) ved C. A. Christensen, K. Friis Johansen og Herluf Nielsen, de tyske tekster ved Ernst Dittmer (fortsættes).

UDGIVERSELSKAB FOR DANMARKS NYESTE HISTORIE

Selskabet har i *1971* udsendt 2. bind af Jørgen Hæstrups værk om departementschefsstyret: ... til landets bedste II; endvidere er Viggo Sjøqvist: Danmarks Udenrigspolitik 1933–1940 udsendt hos Gyldendal i ny udgave i billigbogsserien Gyldendals Logbøger. I *1972* er Henrik S. Nissens værk: 1940 – Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken antaget af Københavns universitet til forsvar for den filosofiske doktorgrad.

Selskabet forberedte i *1972* udgivelsen af et udvalg af Christmas Møllers London-breve ved Jørgen Hæstrup.

Endvidere har Studiegruppen vedr. Danmarks indrepolitiske historie 1866–1924 tilsluttet sig DNH, således at alle gruppens medlemmer er blevet medlemmer af DNH, og selskabet også har overtaget administrationen af gruppens midler.

Årsmøderne i Maribo 1973

Dansk Kulturhistorisk Museumsforening

Mødet fandt sted på Hotel Hvide Hus i Maribo fredag den 31. august kl. 15.15, og følgende museer var repræsenteret: – Bangsbomuseet, Djurslands museum, Dragør museum, Esbjerg museum, Falsters Minder, Fredericia museum, Frederiksborgmuseet, Frilandsmuseet, Gilleleje museum, Grindsted museum, Haderslev amts museum, Haslev museum, Helsingør Bymuseum, Herning museum, Holbæk museum, Horsens museum, Jagt- og Skovbrugsmuseet, Kalundborg museum, Koldinghus, Københavns Bymuseum, Køge museum, Landbrugsmuseet, Langelands museum, Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Musikhistorisk Museum, Nationalmuseet, 1. afd., 2. afd., 3. afd., Næstved museum, Odense Bys museer, Odder museum, Odsherreds Folkemuseum, Orlogsmuseet, Kulturhistorisk museum Randers, Antikvarisk samling Ribe, Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning, Roskilde museum, Sundby-Hvorup sognehistoriske samling, Svendborg amts museum, Sæby museum, Søllerød museum, Sønderborg Slot, Thisted museum, Tikøb museum, Tøjhusmuseet, Varde museum, Sydsjællands museum Vordingborg, Wormianum, Værløse museum, Aabenraa museum, Aalborg historiske museum, Den gamle By Aarhus, Forhistorisk museum Moesgård og Ølgod museum.

1. *Valg af dirigent:* Efter formanden, Mogens Ørsnes' velkomst og på dennes forslag valgtes George Nellemann, Nationalmuseets 3. afd. til mødets dirigent.

2. *Nye medlemmer:* Haslev museum, Historisk-arkæologisk Forsøgscenter i Lejre og Etnografisk Studiesamling ved Århus Universitet havde søgt optagelse i foreningen. Dette godkendtes enstemmigt.

3. *Styrelsens beretning.* Formanden aflagde den til medlemmerne før mødet tilsendte årsberetning for 1972/73: Den årsberetning, jeg på styrelsens vegne skal aflægge, omfatter tiden fra den 4. november 1972 og frem til i dag, for det var først på den ekstraordinære generalforsamling i Stavrbyskov, at foreningens nye love blev vedtaget og ny styrelse valgt. Vel havde man i Halmstad drøftet disse forhold og kritisk flyttet om på både kommaer og punktummer i lovforslaget, men det var vist først den 4. november det for

alvor gik op for os, at lovændring og styrelsesvalg i 1972 satte et punktum i foreningens historie. Et stort og fedt punktum, der afsluttede et handlingsforløb, som vi i dag godt kan kalde »Seeberg-perioden«, fordi denne periode i så overvejende grad var præget af Peter Seebergs formandsskikkelse. Vi har ikke tidligere i så stor en forsamling sagt Peter tak for hans foreningsarbejde, så lad os benytte lejligheden i dag.

Jeg skal ikke prøve at opsummere de seebergske fortjenester. Vi ved allesammen, hvad denne forening var og hvad den er i dag. Vi ved også godt, at dens fremgang ikke blot er en enkelt mands fortjeneste – men har sin rod i de fede velstandsår, som Danmark nu i nogen grad har lagt bag sig. Uden dem havde ingen fabulerende formandsvisioner kunnet manifestere sig sådan som det er sket – og hans efterfølger på formandsposten må til enhver tid understrege dette forhold – men uden de seebergske visioner, omsat i kontant og målbevidst formandsarbejde, ville museumsforeningen ikke have været det håndgribelige museale fællesskab, som den er i dag. Det er jo med gode konjunkturer som med arkæologiske fund. De er ingenting værd før de bliver opdaget og nyttiggjort, og vi bør i dag sige tak for, at Seeberg før nogen anden fandt de gode konjunkturer og valgte at nyttiggøre dem i museernes kreds. En tak for mange års selvopofrende og nyskabende ledelse af denne forening. Tak, for en formandstid, hvor formanden både stod midt iblandt kollegerne som talsmand for deres aktuelle problemer, og samtidig gik foran – ofte langt foran – på stadig rekognoscering efter realisable fornyelsesmuligheder. I dette arbejde har Seeberg selvsagt ikke stået alene. Han har haft brug for megen god hjælp – og har også fået den. Først og fremmest af de to sekretærer, Mogens Bencard og Munthe Morgenstierne, der efter tur har sat deres personlige præg på foreningen i Seebergs regeringstid. Tak derfor også til dem for det foreningskapitel, der afsluttedes den 4. november i fjor, hvor en ny styrelse trådte sammen og et nyt kapitel begyndte.

Det var baggrunden for de *lovændringer*, der vedtoges på Stavrbyskovmødet. I denne nye situation fandt man det naturligt at afdramatisere formandsskab og formandsvalg og at placere ansvaret for foreningens fremtidige ledelse i den samlede styrelse. Samtidig blev styrelsens kontaktflade til medlemmerne sikret gennem et par nye lovbestemmelser, der dels fastslog, at en række væsensforskellige museumskategorier skulle være repræsenteret i styrelsen, dels indførte en begrænsning i styrelsesmedlemmernes adgang til genvalg. Med den første bestemmelse lovfæstedes et hævdvundet princip og med den anden sikredes en stadig udveksling af mennesker og meninger mellem styrelse og medlemmer. Der er ingen revolution i disse vedtægtsændringer, men der er en kraftig understregning af, at foreningens fortsatte eksistens og virksomhed afhænger af medlemsinstitutionerne; af medlemmernes vilje og evne til at deltage både i beslutningsprocesserne og i det arbejde, der følger med, når beslutninger skal realiseres. Den styrelse, der etableredes den 4. november ifjor, er i så henseende ikke blevet skuffet i sine forventninger.

Som kommunikationssatelitter omkring *styrelsen* har der året igennem kredset en række arbejdsudvalg og arbejdsgrupper, i hvilke medlemsrepræsentationen har været dominerende overfor styrelsens repræsentanter. Nogle af disse udvalg er permanente, andre under opbygning og atter andre blot etableret med henblik på løsning af særlige opgaver. Et meget permanent *Ørslevkloster-udvalg*, der bestyrer vore nordjyske domæner, har atter i år kunnet udsende en beretning, som de selv kalder et »glædesbudskab«. »Det går godt«, skriver de heri, »ja, det går så godt, at vi begynder at blive bekymrede«. Bekymringer af den art behøver næppe at bekymre styrelsen eller årsmødet. Et bredt sammensat *kursusudvalg*, der også omfattede repræsentanter for kunstmuseer og naturhistoriske museer, har som inspirerende og rådgivende instans bistået sekretæren med planlægning af årets største arrangementer. Et *redaktionsudvalg for STOF* har fortsat varetaget foreningens interne nyhedstjeneste og har gjort det så godt, at styrelsen i hvert fald fandt rimeligt at fralægge sig det formelle ansvar, og Finn Grandt-Nielsen har nu for en 2-årig periode indvilget i at overtage posten som ansvarshavende redaktør. *Et redaktionsudvalg for Arv og Eje* har endnu i år været begrænset til de to veteraner: Holger Rasmussen og Palle Friis, men et bredere sammensat udvalg er under forberedelse, og en ordning heraf, som næstformanden senere vil gennemgå (jvf. dagsordenens pkt. 9) vil i hvert fald imødekomme stærkt formulerede medlemsønsker. Det er resultatet af et *publikationsmøde* på Ørslevkloster, hvortil styrelsen havde indbudt en kreds af medlemmer, der ved flere lejligheder havde demonstreret deres interesse for foreningens publikationsvirksomhed. På tilsvarende måde har Ørslevkloster været rammen omkring et formidlingsmøde, hvor en medlemsgruppe med særlige fællesproblemer havde ønsket at fortsætte Hindsgavlmødets drøftelser – for lukkede døre – og et mindre underudvalg herfra har fået til opgave at forberede et fællesmøde for alle museumsformidlere. Endelig har foreningen afholdt et *specialmuseumsmøde* på Frederiksborg, hvor man søgte at afklare nogle af de problemer, som denne museumskategori repræsenterer i forhold til udformningen af en ny museumslov. Også her blev det overdraget en mindre arbejdsgruppe at sammenfatte forhandlingsresultaterne i en henvendelse til museumsudvalget, og denne henvendelse har styrelsen siden viderebragt, samtidig med at der sikredes den en repræsentation i det ministerielle underudvalg, der for tiden kulegraver specialmuseernes forhold.

Ligesom styrelsen således i den interne ledelse af foreningen har draget nytte af virksomme medlemsgrupper, er medlemmer uden for styrelsens kreds også stadig blevet inddraget i externe arbejdsområder, når foreningsrepræsentation var ønskelig og nødvendig. Det gælder den permanente repræsentation i *Dansk historisk Fællesforening*, i *redaktionen af Fortid og Nutid* og i *Statens Lokalmuseumstilsyn*. Det gælder en meget omfattende og arbejdsbelastende repræsentation i det *registreringsudvalg* under Statens lokalmuseumstilsyn, der på baggrund af et foreningsinitiativ udarbejdet vejledende regler for mu-

seernes administrative virksomhed. Det gælder medlemsskab i det *ministerielle udvalg*, der forbereder den ny museumslov, og i de mange *underudvalg*, der herunder beskæftiger sig med bl. a. administrationsstruktur, økonomi, formidling, uddannelse, specialmuseumsproblemer og museernes fremtidige forhold til fortidsmindeforvaltning og antikvarisk lovgivning. Det gælder endelig også den *lejlighedsvise repræsentation*, når foreningen for eksempel indbydes til at deltage i et ICOM-møde i Vesttyskland eller i en konference på Nordiska Museet i Stockholm om indsamlingsprincipper. Også her har det været rimeligt for styrelsen at udlicitere opgaverne, og i de nævnte tilfælde har henholdsvis Bjørn Stürup og George Nellemann repræsenteret foreningen. Dette meget nære samarbejde mellem medlemmer og styrelse, for hvilket der er solide traditioner i museumsforeningen, har vi bestræbt os for at intensivere i det forløbne år. Nedsættelsen af udvalg, hvis medlemmer fortrinsvis rekrutteres udenfor styrelsens kreds, gør for såvidt ikke styrelsesarbejdet lettere, for mange udvalgs virksomhed skal også koordineres og styres, men det udvider på ledelsesplan foreningens aktivitetsmuligheder, og det sikrer en seriøs behandling af netop de problemer, som medlemmerne selv føler et behov for at få drøftet og løst. Vi kan i hvert fald kun anbefale, at en sådan udvalgsvirksomhed fortsættes og udbygges i de kommende år, således at stadig større dele af medlemskredsen lejlighedsvis inddrages i styrelsesarbejdet. Det vil også lette vejen for den fornyelse af styrelsen, som lovene nu foreskriver, og flere styrelsesmedlemmer i dag ser hen til – utålmodigt. Én arbejdsopgave har unægtelig været mere belastende end alle de øvrige. *Museumslovgivningen* har atter i år været i focus for vore mest intense forhandlinger, forhåbninger og bekymringer. Kampen føres på to forskellige fronter, der skulle være til at overse: en kamp for at overleve indenfor rammerne af den gamle og gældende lov, og en kamp for at formulere en ny lov, der er bedre; men i den almindelige økonomiske panikstemning er alle fronter flydende og sammenfaldende. Det indtryk fæstner sig efterhånden for mange, at den gamle lov i realiteten er sat ud af kraft under henvisning til en ny lov, der endnu ikke er formuleret og hvis ikrafttræden iøvrigt allerede er udskudt – foreløbig i et år. I et lovmæssigt interregnum må vi da leve af administrativ nåde – velvillig eller vilkårlig. Det er for styrelsen en vanskelig forhandlingssituation, og for medlemsinstitutionerne en utålelig arbejdssituation.

Medens vi endnu ifjor kunne klynge os til håbet om en lovrevision der à jourførte basisåret for statens tilskudsberegning, således som 1971-loven havde stillet i udsigt, må vi vist allerede nu se i øjnene, at basisåret heller ikke bliver ændret i den kommende folketingssamling. Som et resultat af alle vore stormløb mod minister og folketing har vi dog fået en trøstpræmie på 250.000 kr. til deling med kunstmuseerne og til fordeling blandt de hårdest ramte. Det er ikke mange penge, når den forventede lovrevision alene skulle have øget de kulturhistoriske museers statstilskud med 1,2 millioner. Men lidt har også

ret i en anspændt situation, og styrelsen må i hvert fald igen i år søge at appellere til den ministerielle barmhjertighed og samvittighed i håb om en almisse af lidt mere realistisk størrelsesorden. De hårdt ramte museers tal er jo hastigt stigende.

Baggrunden for denne situation er naturligvis den almindelige økonomiske stramning, hvis nedskæringer for tiden rammer alle statslige og statsunderstøttede institutioner, og museerne indtager selvsagt ingen særstilling i en sådan nødsituation. Også vi må konstatere, at der for tiden er snævrere rammer for aktivitetsudfoldelse. Det, som er svært at acceptere for museerne, er imidlertid en nedskæring, der rammer ganske vilkårligt, der især rammer de mest sårbare, og som i sine virkninger bryder med de principper, der hidtil har været ledende for statens engagement i de ikke-statslige museers virksomhed.

For det har jo været et princip i den hidtidige og gældende lovgivning, at stedlige tilskud efter ensartede regler udløste et statstilskud – krone til krone. Takket være basisårets fastfrysning honorerer staten i dag en sådan lokal tilskudskrone med gennemsnitlig 49,5 ører, og dens værdi svinger fra 27 ører i x-køb̊ing til 100 ører i y-køb̊ing. Det fornemmes ikke som lighed for loven. Det har også været et princip i den gældende lovgivning, at staten gennem sine tilskud bestræbte sig for at fremme ethvert nyt museumsinitiativ (af en vis lødighed) og at støtte det, indtil det var solidt og sikkert etableret. Da lagde staten loft over sine tilskud og fralagde sig ansvaret for videre aktivitetsforøgelser. Gennem denne tilskudspolitik har staten meget virksomt været med til at fremme museumsudviklingen i alle de områder, hvor et behov herfor var så stærkt formuleret, at det kunne overbevise lokale, bevilgende myndigheder. Det er derfor statens fortjeneste – men også ansvar – at vi i dag har så mange sårbare udviklingsmuseer, der rammes særlig hårdt gennem lovrevisionens udsættelse. At svigte dem i en økonomisk krisesituation svarer lidt til at løbe fra sine faderskabsforpligtelser – og det er ikke pænt.

Styrelsen foreslog ifjor en lovrevision, der ændrede basisåret til 1971/72, idet staten her efter kunne opnå sine nødvendige besparelser gennem en ensartet, procentvis nedskæring af statstilskuddene til samtlige museer indenfor lovens område. Det er stadig vor opfattelse, at en sådan ordning i højere grad havde været i overensstemmelse med den hidtidige tilskudspraksis, og at den havde givet museerne bedre muligheder for at planlægge deres arbejde indenfor rammer, der nok var snærende, men i hvert fald rimeligt retfærdige. Nogen idealløsning ville det selvsagt ikke have været, for enhver udhuling af den foreliggende lovs tilskudsregler er med til at udhule tillidsforholdet ikke blot mellem stat og museer, men mellem museerne og de amtslige og kommunale myndigheder, der føler, at de har påtaget sig museale forpligtelser under fejlagtige forudsætninger.

Der er nok grund til i dag at diskutere principperne for statens hidtidige og fremtidige museumsstøtte. En stadig favorisering af alle nye museumsin-

itiativer er næppe realistisk i et effektivitetssøgende samfund, og en vis styring af museumstilvæksten – bl. a. gennem samarbejdsaftaler og bindinger til regionale museumsråd – indgår også i de forslag som i sin tid var resultatet af foreningens overvejelser på Grenåmødet. En sådan styring af museumsudviklingen må imidlertid – om den overhovedet skal lykkes – være baseret på samarbejdsorganer (amtsmuseumsråd eller -nævn), der under fuld hensyntagen til lokale forhold kan påtage sig at styre udviklingen i deres respektive områder. En ny museumslov må give dem midler og myndighed hertil. Det er derfor betænkeligt, når den økonomiske stramning allerede i dag medfører at centrale myndigheder påtager sig prioriterings- og fordelingsopgaver, som burde foretages af lokale instanser indenfor rammerne af en ny lovgivning. Kort sagt: vi har brug for en ny museumslov og må dybt beklage, at også den er udsat. Om forberedelserne af denne nye lov skal jeg iøvrigt intet oplyse. Det er udvalgsarbejdets vilkår, at forhandlingerne er fortrolige, og vi deltager i arbejdet på disse vilkår. Men jeg forstår godt, hvis een og anden i denne sal efterhånden er lidt fortørnet herover. For vel kan fortrolighed i forhandlinger have sin mening og nytte, hvis den fremmer et hurtigt resultat; men der er grænser for hvorlænge – i hvor mange år – hemmeligholdelsen føles rimelig af dem, hvis hele arbejdssituation afhænger af forhandlingsresultaterne. Vi håber imorgen med ministerens hjælp (billigelse) at kunne løfte lidt af sløret for det hemmelige diplomati – og håber så tillige, at forventningerne ikke er spændt alt for højt.

Omtalen af museumsloven er det mørke kapitel i styrelsens beretning. Vi kan gudskelov slutte med lidt gladere meddelelser:

STOF er siden sidste årsmøde nedkommet med tre hefter – det sidste indeholdende en adresseliste, som i hvert fald nok skal blive flittigt læst. Der har i årets løb været forhandlinger igang om en eventuel sammenlægning af »STOF« og »Nyt og Noter« til et fælles meddelelsesblad for alle danske museer. Tanken var fristende, fordi den var udtryk for en åbning i museumssamarbejdet, som DKM selv har bidraget til; men et så vidtfavnende skrift bør vel hverken udkomme i Nationalmuseets eller DKMs regi – det er en naturligere opgave for fællesrådet – og DKM vil også vanskeligt kunne undvære sin egen nyhedstjeneste. Endelig må vi betænke – i det museale fællesmarked, der er under udbygning – at bevare vor egen identitet som kulturhistoriske museer, og foreningens publikationer bidrager hertil.

Også *Arv og Eje* kan vi i så henseende være bekendt. Med »Boder og Butikker« har foreningen i år stået fadder til en udgivelse, der er blevet vel modtaget både af anmeldere og publikum, og gennem en kommissionsaftale med Dansk historisk Fællesforening håber vi at have sikret endnu bedre distributions- og salgsmuligheder for kommende årgange.

Foreningens kursus- og mødevirksomhed har i år – foruden årsmødet og de gruppedrøftelser, der knytter sig direkte til styrelsens arbejde omfattet fire, større arrangementer. Traditionelt afholdtes et *arbejdsmøde på Lakolk*

(24–26/11 72), hvor vi prøvede at kombinere drøftelser af tværfaglige emner – i »emnegrupper« – med den almindelige, faglige orientering om hinandens arbejde – i »orienteringsgrupper«. Det gik, men tiden var knap, og to af emnegruppernes emner har da også siden givet anledning til særarrangementer. Det bør nok overvejes, om Lakolkmøderne ikke som oprindelig tænkt bør forbeholdes den faglige, kulturhistoriske orientering, selvom vi så på disse møder må give afkald på samværet med museumskolleger, der ikke direkte engagerer sig i museernes fagområder.

I fortsættelse af Lakolkmødet og i samarbejde med NEFA (Nordisk etnologisk feltarbejde) afholdtes et *arbejdsmøde på Sostrup Slot* (6–8/3 73), hvor udforskningen af andelstiden og industrialismens tid var til debat, og en lignende baggrund i Lakolkmødet havde også et *arbejdsmøde på Hinsgavl* (30/3 –1/4 73), der med bred tilslutning fra alle museumskredse søgte at endevende museernes formidlingsproblemer.

Endelig er *museumskurset på Brandbjerg* (22–30/6 73) blevet gennemført med 9 hold, der dels beskæftigede sig med en række museale grunddiscipliner, dels med en økologisk emnerække, hvor man udfra forskellige synsvinkler søgte at belyse sammenhængen mellem kultur og natur i landskabet omkring Brandbjerg.

Med en møderække som denne har foreningen nok nået grænsen for, hvad sekretariatet kan overkomme, men da alle arrangementer har været fuldt belagt, er grænsen for medlemmernes mødebehov altså ikke overskredet.

Foreningen har i de senere år bestræbt sig for i sine arbejdsudvalg og i sine mødearrangementer at inddrage kolleger fra kunstmuseer og naturhistoriske museer, og de har med flid og engagement taget imod alle indbydelser – også dem, der forudsatte en arbejdsindsats. Behovet for et musealt fællesmarked er da helt iøjnefaldende til stede, og det er spontant ved at udvikle sig indenfor rammerne af DKM. Det er vedkomment, sålænge disse rammer holder – administrativt og økonomisk – og sålænge DKM også kan bevare sin egen identitet, men det er på længere sigt næppe holdbart, at en fraktion af den danske museumsverden, som de kulturhistoriske museer jo er, egenrådigt påtager sig afholdelsen af fællesmuseale arbejdsmøder og uddannelseskurser, endsige udgivelsen af et fællesmusealt tidsskrift. Der er endnu slet ingen problemer eller konflikter i forbindelse med vor fællesmuseale virksomhed, men før de opstår, vil det være rimeligt, at DKM søger at afklare sit *forhold til andre museumsforeninger og til Danske museers fællesråd.* For vi har jo en sådan fællesinstitution og har endda lige forsynet den med en fortræffelig formand og sekretær.

Vi er også leveringsdygtige med hensyn til kommende arbejdsopgaver. Forslaget om et fællesmusealt tidsskrift svæver således stadig i luften over fællesrådets bord, og et forslag om oprettelse af en selvejende institution – en »museumscentral« – der fortrinsvis skulle virke som koordinerende organ for museernes formidlingsarbejde, har vi efter megen debat på Hindsgavl-

mødet anmodet fællesrådet om at viderebehandle i et bredt sammensat arbejdsudvalg. Den anmodning skal nok blive vel modtaget, for tanken om en sådan museumscentral blev oprindelig formuleret af Peter Seeberg. Noget vanskeligere bliver sondringen mellem de forskellige organisationers forpligtelser, såfremt uddannelseskurser m. v. skal styres og ledes af flere instanser, og DKM må nok se i øjnene, at foreningen i hvert fald i nogen tid må leve op til den rolle, den selv har påtaget sig. Bordet fanger; men hvis vi stadig kan sidde omkring det i fælles fordragelighed, skal det heller ikke være afgørende, hvis bord det er.

Sluttelig blot en tak til alle dem, der har været med til at gøre dette arbejdsår indholdsfyldt. Til ministeriets embedsmænd, med hvem vi har kæmpet sammen i en vanskelig tid. Til statens lokalmuseumstilsyn, hvis sekretariat simpelthen har hjulpet os i en sådan grad, at det ofte var svært at skelne, hvem der var forening og hvem der var tilsyn, og til vores eget sekretariat, som det i hvert fald aldrig var svært at vide, hvor man havde, for de var simpelthen dér, hvor der var brug for dem.

Tak for i år!

I forbindelse med formandens beretning gjorde *Mogens Bencard, Ribe* opmærksom på det katastrofale i den manglende lovrevision og de dermed forbundne økonomiske vanskeligheder. Forsamlingen var enig heri, men man ønskede at forlægge diskussionen til lørdag morgen, hvor kontorchef Thrane ville orientere om museumskommissionen og dens arbejde.

Herefter godkendtes beretningen.

4. *Forelæggelse af regnskab:* Kassereren forelagde det reviderede regnskab, og styrelsen meddeltes decharge.

5. *Forslag til budget:* Budget for foreningen blev fremlagt i forbindelse med følgende forslag til kontingent: ½ % af driftsregnskabets balance, min. 100 kr. og max. for lokalmuseer 5.000 kr., for specialmuseer 1.000 kr.

   Efter nogen diskussion enedes man om som hidtil at beregne kontingentet efter budget med min. 100 kr. og max. 5.000 kr. for lokalmuseer, for specialmuseer max. 1.000 kr., og samtidig anmodede man styrelsen om til næste repræsentantmøde at gennemarbejde et forslag til kontingentfastsættelse.

   Det foreslåede budget godkendtes.

6. *Forslag fra styrelse og medlemmer:* Der var ingen rettidigt indkomne forslag.

7. *Valg til styrelsen:* Efter tur afgår Palle Friis, Niels Oxenvad, Vald. Smed og Mogens Ørsnes. Oxenvad ønskede ikke genvalg. I stedet valgtes Alan Hjorth Rasmussen. De øvrige genvalgtes.

8. *Øvrige valg:* Styrelsens suppleanter: Søren Manøe Hansen, Jørgen Jensen, Jørgen Schou-Christensen og Ulla Thyrring var alle på valg. De genvalgtes alle.
   Som revisorsuppleant valgtes Mogens Bencard, Ribe.

9. *Foreningens publikationer:* Palle Friis forelagde resultatet af et møde på Ørslev Kloster, hvor interesserede sammen med repræsentanter for styrelsen havde drøftet foreningens publikationer. Man blev her enige om, at *Arv og Eje* udarbejdes af en redaktør, som udpeges af styrelsen. Redaktøren støttes af et redaktionsudvalg på 4 medlemmer og en evt. konsultativ redaktionskomite, som skulle være landsdækkende. Årbogen skal indeholde artikler fra den nordiske kulturkreds om ting i videste begreb og kan samles om et hovedemne, såfremt der er stof til det. Format og lay-out som A & E 1972. *STOF* fortsætter som DKMs interne nyhedstjeneste med Finn Grandt-Nielsen som redaktør.

10. *Eventuelt:* Under eventuelt forelagdes et forslag fra Kalundborg museum gående ud på at lade styrelsesmedlemmer fra museerne have gratis adgang på museerne og evt. få adgang til magasiner – også uden for åbningstiden. Forslaget blev godt modtaget af forsamlingen, som dog mente, det var en sag, der burde ordnes internt.

Til slut takkede formanden dirigent og forsamling for et godt møde og mødet kunne hæves kl. 17.15.

Efter mødet holdt den nye styrelse konstituerende møde, og man kom til følfølgende resultat: Formand: Mogens Ørsnes, næstformand: Palle Friis, kasserer: Vald. Smed og sekretær: Torben Witt.

Torben Witt

Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver

Som sædvanlig fandt SLA's repræsentantmøde sted i forbindelse med Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i dagene 31. august til 2. september i Maribo. Efter at formanden, skoleinspektør *A. Strange Nielsen* havde budt velkommen, valgtes rigsarkivar, dr. *Johan Hvidtfeldt til dirigent*, og formanden fik atter ordet for at aflægge beretning om det forløbne år.

1. *Formandsberetning:* Året har været lige så travlt for styrelsen som det foregående. Man har måttet trække på arbejdskraft uden for styrelsen, men de tanker, der har været fremme om at udvide styrelsen og at ændre sammenslutningens vedtægter, er foreløbig stillet i bero, men vil blive taget op igen. Danmark har 278 kommuner, og over *halvdelen* af dem har nu lokalhistorisk arkiv. Der er i det forløbne år indmeldt 25 nye arkiver i SLA, så sammenslutningen nu består af 144 medlemmer mod 121 i fjor. 2 arkiver er ændret til filialer af et centralt arkiv og er således gået ud som selvstændige medlemmer. SLA er i kontakt med ca. 60 kommuner, hvor tanken om et arkiv er mere eller mindre modnet, og flere indmeldelser kan ventes i den kommende tid. Institutionsmedlemmernes antal er vokset fra 11 til 12. SLA er således DHF's største fraktion.
   Sammenslutningens *medlemsliste* er en efterspurgt publikation, og den udsendes normalt omkring 1. august, men er forsinket i år, da den kommer i udvidet udgave med angivelse af, hvilke sogne, der dækkes af hvilke arkiver. Den vil desuden rumme SLF's medlemsliste, og den skulle således blive en slags lokalhistorisk vejviser.
   SLA's *kursusvirksomhed* samlede i år 108 deltagere på Sostrup Slot og i Ringsted, og i dagene 6. og 7. oktober vil der blive arrangeret et specialkursus på landsarkivet i Odense, hvortil der er udsendt indbydelser, og hvor man bl. a. vil drøfte registrering og udarbejdelse af registraturer for de lokalhistoriske arkiver, og deltagerne får lejlighed til at stifte bekendtskab med konservering af arkivalier. Formanden har medvirket som instruktør ved *Biblioteksskolens* kurser i lokalhistorisk arbejde for bibliotekarer i København og i Herning.
   Kulturministeriet har i år behandlet SLA's og SLF's *ansøgninger* om tilskud under ét og har bevilget 4500 kr. til bladet. SLF har ikke tidligere fået et sådant tilskud, og reelt betyder dette, at SLA's hidtidige bevilling på 3000 kr. er blevet til 4500 til deling med SLF. De 3000 skulle før dække kurser og konsulentbistand, og den nye ordning er altså en faktisk forringelse for sammenslutningen, men til gengæld vil SLF bære en større del af udgifterne ved bladdriften. Formanden rettede en tak til ministeriet for bevillingen.
   Angående *undervisningsministeriets* cirkulære fra 1972 om *skolearkivalierne* kunne Strange Nielsen meddele, at der var stillet forhandlinger om en ændret ordlyd i udsigt.

Under omtalen af *samarbejdet med det offentlige arkivvæsen* udtalte formanden sin glæde over, at landsarkiverne i Odense og København havde afholdt *samarbejdsmøder* med »deres« lokalhistoriske arkiver, og en lignende indbydelse er udsendt fra Viborg om møder i dette efterår. Formanden så hen til, at det sønderjyske landsarkiv går hen og gør ligeså. I samme forbindelse takkede Strange Nielsen landsarkiverne for de udsendte frieksemplarer af arkivregistraturerne og han takkede desuden landsarkivar, dr. Harald Jørgensen for Nordisk Arkivnyt.

Om SLA's tilstundende 25 års jubilæum i 1974 meddelte formanden, at planen om en jubilæumsudstilling var opgivet af økonomiske grunde, men at man arbejder med planer om en *vandreudstilling.*

Strange Nielsen sluttede sin beretning med at rette en tak til mange sider for arbejdet i og for SLA.

Efter formandens beretning fik redaktøren af *Lokalhistorisk Journal,* overlærer *Niels-Jørgen Hansen* ordet for at give en kort redegørelse for bladets drift. Redaktionen ønsker at bringe oplysninger, at udveksle ideer og erfaringer og at debattere de mere »varme« emner, hvis dette viser sig nødvendigt. Bladets økonomi er fortsat noget anstrengt, men med den fra i år gennemførte prisforhøjelse og en forestående kampagne for hvervning af nye abonnenter ved indlægning af brochurer i Fortid og Nutid samt i nogle amtshistoriske årbøger, håber man, at det hjælper.

2. *Regnskabet:* Kassereren, socialinspektør *Olav Christensen,* forelagde regnskabet, som balancerede med 20.732 kr. Kassebeholdningen er på 5.682 kr. mod 5.817 kr. i fjor.

   Debat.

   I tilslutning til formandens beretning fremkom en korrektion angående uddannelsen af bibliotekarer, idet det oplystes, at der på biblioteksskolen er indført en linieudddannelse i lokalhistorie.

   Pastor *Laust Kristensen,* Ejby, efterlyste en udvidelse af redaktionen af Lokalhistorisk Journal, idet han fandt, at landet var skævt dækket hvad arkiv- og foreningsstoffet angår. Redaktøren imødegik dette, men man lovede dog at bladudvalget ville tage spørgsmålet op på sit næste møde.

3. *Kontingent:* Styrelsen havde foreslået en *kontingentforhøjelse* for aktive medlemmer på 20 kr. fra 80 til 100, men efter forslag fra salen efterfulgt af nogen drøftelse for og imod vedtoges en forhøjelse på 45 kr til 125.

4. *Valg:* Formanden, skoleinspektør *A. Strange Nielsen* samt styrelsesmedlemmerne *Niels-Jørgen Hansen* og *Hans Eriksen* samt revisoren, museumsinspektør *Hans Neumann* genvalgtes.

Der var ikke indkommet forslag, og ingen begærede ordet under »Eventuelt«, hvorpå dirigenten afsluttede mødet, der havde samlet ca. 50 deltagere repræsenterende 35 arkiver.

Niels-Jørgen Hansen

Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger

38 personer deltog i SLF's repræsentantmøde fredag den 31. august 1973 kl. 15.15 på Hotel Hvide Hus i Maribo. Mødet sluttede kl. 18.00.
Professor, dr. phil. Olaf Olsen valgtes énstemmigt til dirigent.

1. *Årsberetning:* Efter sin velkomst til forsamlingen og specielt til de to nye medlemmer, Historisk Forening for Ølsted og Historisk Forening for Ryslinge, indledte formanden, overlærer *Ole Warthoe-Hansen*, Randers, med en tak til foreningerne for deres ulejlighed med udfyldelsen af de fremsendte spørgeskemaer og fremkom herefter med en vurdering af det indkomne materiale. Enkeltmedlemmer under SLF udviser en fremgang på 14 % sammenlignet med 1968, fra 24.683 til 28.173 og antallet af indmeldte foreninger en fremgang fra 27 til 45. Udover de tilsluttede foreninger findes et stort antal større eller mindre foreninger, der arbejder med arkivindsamling, museumsplaner, arkæologi, slægtsforskning. Disse foreningers virke kendes kun gennem avisudklip, men det må være en af SLF's opgaver at skabe forbindelse til dem. I dag finder væsentlige lokalhistoriske nyskabelser sted gennem arkivarbejde, og fremtidige landsdækkende oversigter bør også medtage lokalhistoriske arkiver. I tidligere fremlægninger af tilsvarende materiale skelnedes i opstilling mellem øerne og Jylland. I år har man forladt den topografiske opstilling og i stedet opdelt foreningerne i de amtshistoriske og de ikke-amtshistoriske. I det storkøbenhavnske område er nu alle foreninger tilmeldt SLF. Foreningerne her udgør et ret nyt og interessant islæt i den nordøstsjællandske topografi. De har etableret sig i tilpas store enheder og forstået at vælge passende aktiviteter. Kontingenterne for amtssamfundene er i gennemsnit nu 20 kr. og 18 kr. i de andre foreninger. Det ofte debatterede spørgsmål, hvorvidt en kontingentforhøjelse medfører nedgang i medlemstallet, kan på grundlag af de indhentede oplysninger besvares således: af de 11 foreninger, der har foretaget kontingentforhøjelser, har de 8 samtidig haft en betydlig medlemsfremgang, 1 har bevaret status quo, og 2 har haft tilbagegang. Det er ikke kontingentets størrelse, men snarere bestyrelsens initiativ og opfindsomhed, der er afgørende.
   Formanden fremkom herefter med en foreløbig oversigt over foreningernes økonomi. En dyberegående redegørelse findes under pkt. 2.
   En sådan oversigt over lokalhistoriens trivsel i Danmark måtte, mente formanden, danne baggrund for de virksomhedsplaner, der i år er afsat som et særligt punkt på dagsordenen:
   1. Det måtte være SLF's opgave at prøve på at anvise veje og at pege på aktiviteter rundt om i landet, som kan danne forbillede for andre, eller på anden måde fremskaffe nye, brugbare ideer.
   2. Det vil ikke være styrelsens opgave eller hensigt at blande sig på en

utidig måde. Det er ikke SLF's hverv at pålægge opgaver, men at invitere til samarbejde.

Styrelsen havde i maj måned 1973 i forbindelse med et styrelsesmøde i Middelfart, inviteret til en rundbordssamtale med fynske lokalhistorikere. Til dette møde kom repræsentanter for Historisk Samfund og andre foreninger, lokalhistoriske arkiver og kommunale myndigheder. Man havde tænkt sig at dette møde kunne blive en passende optakt til den fynske indsamlingskampagne af gamle film og billeder her i efteråret. I vurderingen af dette mødes forløb kan naturligvis anlægges forskellige synspunkter, men det var i hvert fald en begyndelse. Der kom dialog i gang mellem fynske lokalhistorikere, lokalarkivfolk, foreningsfolk og kommunale myndigheder.

Tilskud. I statstilskuddene har der så at sige ingen stigning været, og man må indstille sig på, at det ikke bliver bedre, og derfor gøre sig uafhængig heraf og forsøge at forbedre økonomien på anden måde, (flere medlemmer, højere kontingent). I amtstilskuddene er der muligheder. Det viser sig her gang på gang, at man ikke gerne giver tilskud til driften, men til en afgrænset større opgave. De kommunale tilskud er i stærk stigning (142 %). Også disse tilskud bevilges oftest til éngangsopgaver, f. eks. udgivelser. Til konsulentvirksomheden er der af Kulturministeriet ydet 3000 kr. og til Lokalhistorisk Journal 4.500 kr. efter fællesansøgning fra SLA og SLF, mod de 3.000 kr. som SLA hidtil har oppebåret til bladet. Man mærker den gode vilje i en sparetid, og herfor takker vi.

Konsulentvirksomheden. Da Viggo Petersen ikke selv kunne være til stede, redegjorde formanden efter V. P.s manuskript for den lokalhistoriske konsulents virksomhed siden sidste årsmøde: »I de seneste måneder har der været meget få henvendelser til konsulenten, sådan at man næsten kan sige, at konsulentvirksomheden er gået i stå. Set for hele året er tilbagegangen dog mindre, skønt tydelig nok. Ser man bort fra de tilfælde, hvor konsulenten er blevet ringet op og har svaret med det samme – det er ikke noteret nogen steder – har der i løbet af det sidste år været henvendelser fra 25 forskellige personer eller institutioner, hvoraf nogle har henvendt sig flere gange. Året før var det tilsvarende tal 34, og året før igen, 40. Hovedårsagen til tilbagegangen er måske, at det nu er et par år siden, der har været udsendt tryksager vedr. konsulentvirksomheden, en formodning, der bekræftes af, at det især er spørgsmål fra nybegyndere, der mangler. Atter i år udgjorde de henvendelser, hvori der ønskedes oplysninger om arkivalier og litteratur, den største gruppe, idet der har været 11 henvendelser af denne art. Antallet af gennemlæste manuskripter er uforandret fra sidste år, nemlig 7. I 2 tilfælde har man ønsket, at konsulenten selv skulle finde løsningen på konkrete lokalhistoriske problemer. Resten af forespørgslerne har været af vidt forskellig art som f. eks. ekspeditionen af en tidsskriftbestilling og orientering om ophavsretlige problemer. I et tilfælde krævedes konsulentens godkendelse af et manuskript, for at en bevilling på 5000 kr. kunne udbetales. Et sådant hverv er

en konsulent ikke glad for, da det må være hans opgave at hjælpe lokalhistorikerne, ikke at genere dem ved at forhindre dem i at få bevillinger. Langt de fleste henvendelser er kommet fra enkeltpersoner – herunder to studenter – men der er også besvaret breve fra et lokalhistorisk arkiv og en skoleklasse. Der er siden sidste årsmøde udbetalt 2704 kr. i honorar og 83 kr. til dækning af udgifter, væsentligt mindre end de tilsvarende tal sidste år.«

Lokalhistorisk Journal. Bladet er først og fremmest et medlemskontaktorgan, som udsendes gratis til medlemmernes bestyrelser. Der er for få løse abonnenter. Oplaget må kunne sættes i vejret. Forsøgsvis er der truffet foranstaltninger til et propagandafremstød, idet der er trykt ca. 5.000 foldere til indlægning i Fortid og Nutid samt i tre østjydske årbøger – i Århus amt. Det vil så vise sig, om det er lønsomt at fortsætte propagandaen i de øvrige dele af landet. Administrationen, dvs. regnskab og distribution, af Lokalhistorisk Journal, har vist sig at være mere brydsom og tidkrævende end påregnet. Fejl i ekspeditionen har ikke kunnet undgåes, men vi håber, at alt er kommet ind i en effektiv gænge nu, hvor administrationen fra 1. juli er overtaget af assistent Finn Degn, Balslev gamle skole, Ejby på Fyn. Bladet er arkivernes og foreningernes eget blad, og vi modtager meget gerne indlæg fra interessenterne.

Udgivervirksomheden. Om amtsbeskrivelserne, som Finn H. Lauridsen senere redegjorde for, bemærkede formanden, at man fra forskellig side havde rejst indvendinger mod anvendelsen af den gamle frakturskrift, som man mente ikke lod sig læse i dag. Han fandt dette synspunkt forkert, idet kendskab til gammel skriftform er en nødvendighed for den, der vil skaffe sig viden på det historiske felt og mente iøvrigt, at rutinelæsning af gammel skrift sikkert bliver genindført i skolebøgerne.

På foranledning af Historisk Samfund for Holbæk Amt, er der fra stud. mag. Mogens Schou Jørgensen, fremkommet forslag om, at de historiske amtssamfund i samarbejde udarbejder og udsender som årbøger en illustreret beskrivelse af forhistorien i hvert amt bilagt nye gennemarbejdede kort over vore fortidsminder. Værket skulle udarbejdes amtsvis og på lokal foranledning, men under en fælles hovedredaktion. Fra SLF's side har man i styrelsen ment, at denne store opgave ikke lod sig løse, så længe amtsbeskrivelserne er under arbejde. Måske burde de forhistoriske amtsudgaver forberedes i samarbejde med museerne. En stor del af arbejdet vil nødvendigvis komme til at hvile på museernes medarbejderstab. Begge udgiveropgaver burde kunne opnå amtsstøtte.

Formanden sluttede – i lighed med sidste år – sin beretning med at fremhæve et par initiativer i årets løb på det lokalhistoriske område:

1. Det effektive samarbejde i Århus Amt mellem Danmarks Radio, TV og diverse lokalhistoriske instanser, de kulturhistoriske museer, arkiverne, foreningerne og bibliotekerne i kampagneugen, hvor 19.800 billeder og 181 film blev bragt for dagens lys.

2. Bestyrelsen for Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune fremhævedes som forbillede på lokalhistorisk indsats i de senere år. Selskabets evner til at skabe kontakt til mange sider, havde givet sig udslag i mere end fordobling af medlemstallet, store særudgivelser hvert år udover årbogen, udstillinger o. a.

Endelig oplæste formanden et netop modtaget brev fra overbibliotekar J. Tang Kristensen, der udtrykte sin utilfredshed med SLF's formål og virksomhed og sidste års kontingentforhøjelse. Under sin kommentering af brevet rettede formanden en del misforståelser deri. Fra salen var der ingen kommentarer, og beretningen godkendtes uden debat.

2. *Regnskabet 1972–73:* Kassereren, amtsskolekonsulent J. Ingemann Pedersen, forelagde regnskabet, der balancerede med kr. 122.154,37, samt specialregnskabet for Udgiverfonden (balance kr. 80.042,63) og Lokalhistorisk Journal, hvis underskud på kr. 15.977,59 deles mellem SLA og SLF med henholdsvis kr. 7.000 og 8.977,59. (Af revisionspåtegningen: »Særdeles klart opstillet«, »omhyggeligt og indgående billede af Sammenslutningens økonomi!«). Herefter forelagde kassereren budgetforslaget for 1973–74 på kr. 25.500.

På skoleinspektør Salomonsens forespørgsel om, hvorfor SLA betaler mindre for Lokalhistorisk Journal end SLF svarede formanden, at arkiverne kun sender 2 fri-eksemplarer til sine medlemmer, mens SLF sender til samtlige bestyrelsesmedlemmer i hver forening, men at man på næste redaktionsmøde gerne ville drøfte evt. betaling efter forholdstal.

Regnskabet og budgetforslaget godkendtes.

3. *Fastsættelse af kontingent:* Bestyrelsens forslag om bibeholdelse af det nuværende kontingent på 4 % af medlemskontingenterne, men dog mindst 60 øre pr. medlem vedtoges uden bemærkninger.

4. *Virksomhedsplaner:* Formanden indledte med at fastslå, at det var af fundamental betydning, at foreningerne søgte at gøre sig »rentable« og derved frigjorde sig fra afhængigheden af offentlige tilskud, således at disse tilskud kunne bruges til investering i nye planer: Udgivelser, kurser, undersøgelser. I forbindelse hermed forelagde formanden et »idealbudget«, der byggede på en forening med 1200 medlemmer og et kontingent på kr. 25, hvorefter foreningen ville være nogenlunde selvfinancierende. De store opgaver, som f. eks. indsamlingskampagner burde løses i fællesskab på regional basis gennem et centralt organ. Opfordrede til at man tog initiativ til større regionale møder mellem arkiv-, forenings-, og museumsfolk. Man er fra flere sider ved at få øjnene op for, at samfundet kan gøre brug af lokalhistorien – f. eks. til større sammenfattende sociale undersøgelser. Men i det perspektiv kan lokalhistorien ikke køres på traditionel vis, men må op på

universitets-institutplan. Planer som man burde opfordre DHF at arbejde på. Formandens indlæg om virksomhedsplaner er gengivet i sin helhed og udsendt til samtlige foreninger.

Herefter gav arkivar *Finn H. Lauridsen* en kort redegørelse for arbejdet med udgivelsen af Landshusholdningsselskabets Amtsbeskrivelser. Der var store vanskeligheder forbundet med projektets gennemførelse, for få foreninger havde vist interesse for sagen, selv om bogen ingen risiko ville betyde for den enkelte forening. Fremstillingsprisen var steget væsentlig siden Ribebogens fremkomst for 2 år siden, fra 8 kr. til 20–25 kr. for en bog af samme omfang. Det var iøvrigt SLF's mening at købe 600 eksemplarer af hver udgivelse for at danne rækker til videre salg. Ribebogen går i ret stort enkeltsalg til hele landet og skulle jo således give grund til optimistisk bedømmelse af udgivelsesplanen, men Finn Lauridsen måtte stille sig tøvende over for spørgsmålet om, hvorvidt hele serien ville kunne genudgives.

Diskussion.

Der blev udvekslet en del betydningsfulde og interessante erfaringer vedr. hvervekampagner og tilskud, tillidsmænd og lokalforeninger.

Skoleinspektør E. Salomonsen foreslog, at man decentraliserede årbogskurserne, således at alle redaktionsudvalgsmedlemmer i diverse samfund regionalt drøfter problemerne ved 1-dagsmøder om emnet »hvordan laver vi en årbog, så den kan sælges og skaffe nye medlemmer«.

Knud Prange gjorde opmærksom på, at enhver redaktion kunne sende et manuskript til bedømmelse hos konsulenten, og henviste desuden til en lille bog udsendt af Norsk Lokalhistorisk Institut »Lokalhistoriske Årbøker – redaksjon, typografi, økonomi« (gratis).

Aage Lauritsen foreslog, at man i Lokalhistorisk Journal bragte en liste over lokalhistoriske tidsskrifter i nabolandene, i hvert fald fra Norge og Skåne, Halland og Blekinge, samt at der etableredes en læsekreds med et udvalg af de væsentligste lokalhistoriske årbøger fra nabolandene.

5. *Lovændringer,* som foreslået af bestyrelsen, vedtoges.

6. *Valg til styrelsen:* Formanden, overlærer Ole Warthoe-Hansen og de fire styrelsesmedlemmer stadsbibliotekar Annalise Børresen, redaktør Verner Hansen, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, amtsskolekonsulent J. Ingemann Pedersen genvalgtes. Som suppleanter valgtes konsulent Aage Lauritsen og museumsinspektør Manøe Hansen. Som revisorer skoleinspektør Chr. Petersen og direktør Hugo Lildholdt.

7. *Eventuelt:* Universitetslektor, mag. art. Knud Prange aflagde beretning om arbejdet på Lokalhistorisk Afdeling. Det havde været et travlt år, hvor arbejdskraften var blevet sat ind på undervisning, specialevejledninger, delta-

gelse i og tilrettelægning af kurser, seminarer, møder og arbejdsgrupper. Flg. skrifter var fremkommet i årets løb: John Erichsen: Frederiksstaden og Jon Sundbo: Lokalsamfundet i defensiven? Knud Prange efterlyste forslag til genoptryk af ældre topografiske arbejder. Udførlig beretning vil fremkomme i Lokalhistorisk Journal.

Annalise Børresen

Dansk historisk Fællesforening

Efter sammenslutningernes repræsentantmøder samledes de 200 deltagere til åbningsmøde fredag den 31. august om aftenen i Bangs Have. Professor, dr. phil. Kristof Glamann introducerede årsmødets fælles emne: industrialismen i Danmark i sidste halvdel af 1800-tallet med et foredrag om Studiet af industrialismen i Danmark. Han gav en oversigt over det hidtidige arbejde, gjorde rede for de problemstillinger, som international forskning, især engelsk, havde rejst, og orienterede til slut om det forskningsprojekt, betitlet »Industrialismens bygninger og boliger«, som Statens humanistiske Forskningsråd forberedte. Foredraget hilstes med varmt bifald. Som afslutning på aftenen havde Lolland-Falsters Stiftsmuseum indbudt til reception i stiftsmuseets bygning i Jernbanegade med øl og håndmadder på borde pyntet med sukkerroer. Lørdag formiddag var afsat til sammenslutningernes møder, og kl. 12 tog næsten samtlige deltagere på en vellykket udflugt med veterantoget til Bandholm, hvor medbragte madpakker spistes i den lidt fugtige skov.

Repræsentantmødet afholdtes lørdag kl. 15 i Bangs Have. Dommer Tage Worsaae valgtes til dirigent og gav ordet til formanden, professor dr. phil. Olaf Olsen, som efter at have budt velkommen og på repræsentantmødets vegne sendt en hilsen til en af indbyderne til årsmødet, redaktør Verner Hansen, der var blevet syg, aflagde

1. *Formandens beretning:* I årets løb er optaget følgende *nye medlemmer:* De lokalhistoriske arkiver i Bramsnæs, Brædstrup, Brønshøj, Christiansfeld, Gundsø, Holbæk, Hvalsø, Hylke, Langeskov, Lejre, Lystrup, Elsted, Nordborg, Præstø, Ramsø, Ryslinge, Skovbo, Stenlille, Sydthy, Sønder Hygum, Tåsinge, Ullerslev, Vester Nebel og Vester Starup, Udvandrerarkivet i Ålborg, Danmarks Biblioteksskole, Risskov Bibliotek, Dansk Møntsamler Union, Selskabet for Bygnings- og Landskabskultur, Danske Museers Fællesråd, Selskabet for dansk kulturhistorie, Institut for Folkemindevidenskab, Havebrugshistorisk Selskab, Historisk Forening for Ølsted og Omegn, Historisk-arkæologisk forsøgscenter, Lejre, Haslev museum og Etnografisk studiesamling, Moesgaard.
   Medlemstallet er herefter 381, nemlig 147 i Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver, 125 i Dansk kulturhistorisk museumsforening, 45 i Sammenslutningen af lokalhistoriske foreninger og 64 foreninger og institutioner som direkte medlemmer af Dansk historisk Fællesforening.
   Styrelsen har konstitueret sig med professor, dr. phil. Kristian Hald som næstformand, arkivar Helle Linde som sekretær, sognepræst O. Bruun Jørgensen som kasserer og universitetslektor Knud Prange som redaktør. Universitetslektor Herluf Nielsen har som skriftseriens redaktør deltaget i styrelsesmøderne.

Den daglige ekspedition på kontoret i Hillerød er varetaget af fru Grethe Petersen. Uafhængigt heraf administreres det danmarkshistoriske billedværk af cand. jur. Stig Hvidtfeldt.

I *tilskud* til foreningens drift har Kulturministeriet ydet 14.000 kr. samt af tipsmidlerne 4.000 kr. som 3. del af en 3-årig bevilling til trykning af institutionsberetninger i Fortid og Nutid. Undervisningsministeriet har bevilget 4.500 kr. til foreningens udgivervirksomhed samt 2.000 kr. til Fortid og Nutid. Fra Dansk historisk Fællesfond har foreningen modtaget 1.200 kr.

Kulturministeriets tilskud til de lokalhistoriske foreninger m. v. har – som man måtte vente i disse sparetider – udvist en så moderat stigning, at der under hensyn til prisstigningerne reelt er færre midler til rådighed end sidste år. Ialt er der ydet 61.500 kr. Efter anmodning fra ministeriet har styrelsen indvilget i at afgive indstilling vedr. fordelingen mellem foreningerne. Dette skete første gang i år, og et udvalg, bestående af formanden, Helle Linde og Knud Prange har udarbejdet et forslag til fordelingsnormer. Efter dette skal der så vidt muligt ydes alle foreninger et fast årligt tilskud på 10 % af deres kontingentindtægter. Det overskydende beløb i ministeriets pulje skal derefter fordeles mellem de foreninger, der i det forløbne år har udvist særlige initiativer.

Foreningens *publikationsvirksomhed* har i år været noget hæmmet af konflikterne på arbejdsmarkedet. Dette gælder især *Fortid og Nutid*, der ikke har kunnet indhente sidste års forsinkelse, men tværtimod er kommet yderligere bagefter. Udsendelsen af et dobbelthæfte hen på efteråret skulle hjælpe tidsskriftet på den rette vej. Det har nu 1616 abonnenter. Sidste år var tallet 1472.

I vor *håndbogsserie* er udsendt *Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde*, og der er trykt endnu et oplag af *Håndbog for danske lokalhistorikere*. I nær fremtid udkommer en ny og stærkt forøget udgave af *H. H. Worsøe: Grundbog i slægtshistorie*, der er seriens mest solgte bog. Endvidere kan der ventes en ny udgave af *Georg Galster: Mønt* samt endnu en nyhed – 2. bind i *Kr. Halds* trilogi *Personnavne i Danmark*.

I årets løb er der sket en væsentlig forøgelse af vort kommissionssalg af andres bøger. Det skyldes især vor virksomhed for *det lokalhistoriske institut*, hvis to nye bøger – *John Erichsen: Frederiksstaden* og *Jon Sundbo: Lokalsamfundet i defensiven?* – er blevet solgt godt. Kommissionssalget vil i den kommende tid vokse yderligere *G. Nellemann og J. Sundbo* (red).: *Kommunesammenlægning* er netop udkommet. Med Dansk Kulturhistorisk Museumsforening har vi truffet aftale om overtagelse af salget af tidsskriftet *Arv og Eje*, og en tilsvarende aftale er indgået med Selskabet for dansk Kulturhistorie om serien *Kulturminder*. Fordelen ved disse ordninger er, at vi kan sælge de pågældende bøger til særpris til vore medlemmer.

Vort *lager af egne bøger* – det danmarkshistoriske billedværk og Fortid og Nutid ikke medregnet – havde pr. 1. april 1973 en netto-salgsværdi på ca.

275.000 kr, svarende til mellem 2 og 3 års bogsalg. Fra sidste år er det en stigning på ca. 25.000 kr. Da der er afregnet fuldt ud med forfattere og bogtrykkere, repræsenterer disse 275.000 kr. en reel reservekapital.

Af *Dansk historisk Årsbibliografi*, som vi udsender sammen med Den danske historiske Forening og Det kgl. Bibliotek, foreligger netop årgang *1968*, det andet bind i serien. Salget er endnu ikke helt tilfredsstillende, og for årgang 1967 er der et underskud på ca. 10.000 kr, hvoraf vi skal svare halvdelen. Forhåbentlig vil den nyttige serie efterhånden få flere abonnenter.

Dansk Lokalbibliografi er fortsat under forberedelse i flere amter. Mest opmuntrende er fremskridtene i Roskilde, hvor amtsrådet har forøget den årlige støtte til udarbejdelsen fra 25.000 kr. til 40.000 kr. Amtsbindene skal til sin tid udsendes af Dansk historisk Fællesforening og Det kgl. Bibliotek i fællesskab.

Fra Undervisningsministeriet, der sidste år uventet afslog vor ansøgning om bevilling til *sommerkursus*, modtog vi efter fornyet henvendelse en efterbevilling til dækning af kursets underskud. Da man imidlertid ikke kunne garantere foreningen nogen form for tilskud til sommerkursus i år, har vi ikke set os i stand til at afholde det. Vi finder det urimeligt, at sparebestræbelserne skal ramme en så veletableret institution som vort sommerkursus. Forhåbentlig vil vi inden længe kunne gå i gang igen.

I forbindelse med udsendelsen af et nyt tidsskrift har foreningen *Danmarks Folkeminder* pådraget sig en stor gæld, og det er oplyst over for os, at foreningens tidligere formand personligt har måttet kautionere for et banklån på 12.000 kr. til foreningen. Dansk historisk Fællesforening har under visse forudsætninger tilbudt at overtage denne forpligtelse ud fra det synspunkt at styrelsesmedlemmer i vore medlemsorganisationer ikke bør pålægges sådanne byrder.

Selskabet for dansk Skolehistorie har foreslået Dansk historisk Fællesforening at tage *initiativ til bevarelse af kildemateriale vedrørende de folkelige bevægelsers historie*, idet man fandt at dette var et område, som ikke på fuldt tilfredsstillende vis kunne varetages af de eksisterende arkiver og museer. Styrelsen har hilst dette initiativ velkommen og nedsat et udvalg med skoleinspektør A. Strange Nielsen som formand og bred repræsentation fra interesserede institutioner og foreninger.

Salget af *det danmarkshistoriske billedværk* har i det forløbne år ikke været tilfredsstillende. En dyr annoncekampagne i udvalgte fagblade ved juletid gav ligefrem underskud. Den energiske indsats fra de historiske foreninger for salg af værket, som efterlystes i sidste årsberetning, er ikke registreret i billedværkets ekspedition, og der vil derfor ikke kunne uddeles andel i overskuddet i år. Men vi må endnu en gang appellere til værkets interessenter om at gå aktivt ind i arbejdet for at få værket udsolgt.

Diskussion:
Amtsskolekonsulent *Ingemann Pedersen* foreslog som mulige købere af det danmarkshistoriske billedværk skolebiblioteker, fælleskommunale samlinger og skolecentraler. Overlærer *O. Warthoe-Hansen* oplyste, at billedværket havde været forelagt i nogle jyske skolebiblioteker uden større resultat. Muligvis på grund af en dårlig anmeldelse i Jyllands-Posten. Amtmand *Edelberg* mente, at billedværket egnede sig udmærket til skolebrug, eller f. eks. som elevpræmier.
Skoleinspektør *Salomonsen* fremsatte en ironisk-kritisk bemærkning om fremgangsmåden ved fordelingen af Kulturministeriets tilskud til de lokalhistoriske foreninger.

2. Kassereren forelagde *regnskabet* og takkede kontorchef Ejgil Pedersen, der har opstillet regnskabet, så det kan tilfredsstille myndighederne. Kassereren gjorde opmærksom på, at bogsalget trods et stort omfang ikke i kommerciel forstand er rentabelt. Bl. a. fordyres kontorholdet, fordi vi bruger tid på at formidle kontakt mellem boghandlere og andre historiske værkers forlag.
Regnskabet godkendtes uden bemærkninger.

3. Det vedtoges at forhøje *kontingentet* for direkte medlemmer fra 45 til 60 kr. årligt.

4. *Valg:* Formanden (Olaf Olsen), de 5 styrelsesmedlemmer, der var direkte valgt (Kr. Hald, O. Bruun Jørgensen, Helle Linde, Knud Prange og Jørgen Slettebo), og de 2 revisorer (Olav Christensen og Ejgil Pedersen) genvalgtes.

5. Under eventuelt kritiserede konsulent *Aage Lauritsen* samarbejdet mellem amatører og professionelle arkæologer i dets nuværende form. Han foreslog, at amatørerne kom til at stå som ophavsmænd til deres egne fund og fik adgang til professionel bistand, evt. efter at et udvalg havde bedømt fundene. Museumsinspektør *Hans Neumann* beklagede, at Aage Lauritsen havde haft berettiget grund til kritik, men mente ikke, at forslaget var praktisabelt i den fremsatte form. Formanden og dirigenten udtrykte sympati for Aage Lauritsens tanker, men afsluttede diskussionen med henvisning til, at repræsentantmødet ikke var det rette forum for dette emne.
Til slut overbragte landsretssagfører *N. C. Skouvig* en invitation fra Historisk Samfund for Ringkøbing Amt til at afholde årsmøde 1974 i Holstebro, som har 700 års jubilæum. Formanden takkede for tilbuddet, og dirigenten afsluttede mødet.

Efter mødet var der byvandring i Maribo ved museumsinspektør Else-Marie Boyhus og omvisning på Frilandsmuseets særudstilling om sukkerroedyrkning ved museumsforvalter Kjeld Snedker. Om aftenen var der festmiddag »som i

1880« og dans i Bangs Have. Middagen, der bestod af krustader, hønsepostej og vingelé, var lavet efter gamle opskrifter, og en del af gæsterne forsøgte at leve op til menuen ved efter evne at have iført sig tidens dragter.

Søndag var der udflugt tilrettelagt af museumsinspektør Else-Marie Boyhus til Østlollands sukkerroedistrikter, hvor Else-Marie Boyhus, adjunkt Finn Ragn-Hansen og museumspædagog Ove Nielsen fortalte om samspillet mellem landbrug og industri fra 1870-erne og fremefter. Turen gik til Nøbbøllegård, Højbygård, Holeby og Fuglsang, hvor der holdtes kaffepause. Derfra fortsattes gennem Sakskøbing til Orebygård, hvor baron Rosenørn-Lehn kort orienterede om vanskelighederne ved at eje et »renæssance«-slot fra 1874, videre gennem Majbølle og Idalund avlsgård til Nykøbing Falster. Efter frokost i Czarens Hus var der lejlighed til at se Nykøbing og museet Falsters Minder, og udflugten afsluttedes kl. 16, da busserne returnerede til Maribo.

Helle Linde

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

Driftsregnskab 1/4 1972–31/3 1973
Foreningsvirksomheden

Indtægter:

Kontingenter			6.585,00
Renter			1.001,65
Andel i overskud fra Historisk Billedbog			57.460,00
Tilskud:			
Kulturministeriet		14.000,00	
Undervisningsministeriet til kursusvirksomhed		4.574,47	
Dansk historisk fællesfond		1.150,00	
			19.724,47
Udgifter:			
Årsmødet 1972	1.329,04		
Møder og rejser iøvrigt	4.275,24		
Honorarer til foreningens embedsmænd	7.200,00		
Lønninger	36.402,95		
Kontorudgifter	7.837,02		
Porto og telefon	10.903,84		
Kursusvirksomhed	4.574,47		
Skriftserien:			
Indtægter:			
Bogsalg			110.086,23
Boglager 31/3 1973		68.140,00	
Boglager 31/3 1972		58.496,00	
			9.644,00
Historisk årsbibliografi			10.100,90
Tilskud:			
Undervisningsministeriet til fortsat udgivervirksomhed			4.500,00
Udgifter:			
Lokalhistorisk institut	34.091,63		
Trykning og indbinding	33.151,51		
Forfatterhonorarer	16.320,00		
Redaktion og administration	1.795,04		
Fortid og Nutid			
Indtægter:			
Abonnement og salg			2.082,94
Tilskud:			
Kulturministeriet til institutionsberetninger		4.000,00	
Undervisningsministeriet		2.000,00	
			6.000,00
Udgifter:			
Trykning og indbinding	13.049,39		
Forfatterhonorarer	9.383,50		
Forsendelse	3.631,25		
Lønninger	1.749,50		
	185.694,38		227.185,19
Driftsoverskud	41.490,81		
	227.185,19		227.185,19

Status pr.	31.3.1972	31.3.1973
AKTIVER		
Girokonto	11.808,83	12.505,16
Tølløse Sparekasse, checkkonto	2.712,11	223,61
do. – kt. 174	3.895,06	121,94
do. – kt. 225	8.900,00	10.270,00
Kassebeholdning	436,16	689,96
Lagerbeholdning bøger	58.496,00	68.140,00
Udestående fordringer	19.087,22	20.850,35
Mellemregning m. Hist. Årsbibl.	11.000,00	5.875,55
	116.335,38	118.676,57
PASSIVER		
Forskud fra Historisk Billedbog	38.000,00	0,00
Skyldige omkostninger	22.091,37	1.143,23
Skyldig A-skat	2.374,00	487,00
Skyldige feriepenge	1.197,70	1.458,15
Skyldig moms	1.430,56	3.764,00
Kapitalkonto	51.241,75	92.732,56
Mellemregning Lokalhist. Inst.	0,00	19.091,63
	116.335,38	118.676,57

Alrø, den 1. august 1973.

Olaf Olsen,
professor, dr. phil.
formand.

Undløse, den 1. august 1973.

Ove Bruun Jørgensen,
sognepræst,
kasserer.

Foranstående regnskab er gennemgået af underskrevne revisorer og fundet i overensstemmelse med foreningens bogføring.

Boglageret er optaget til en ansat produktionspris og herefter nedskrevet med 30 %. Ved lageroptællingen har revisionen ikke medvirket.

Udestående fordringer er optaget i regnskabet på grundlag af de os forelagte optællingslister.

Tilstedeværelsen af alle øvrige opførte beholdninger er kontrolleret.

Haderslev, den 20. august 1973.

Olav Christensen,
socialinspektør.

Faxe Ladeplads, den 8. august 1973.

Ejgil Pedersen,
kontorchef.

DANMARK . HISTORISK BILLEDBOG

Driftsoversigt 1/8 1972–31/7 1973

Salg af bøger			88.237,67
Salgsomkostninger:			
Forsendelse og porto	5.448,69		
Annoncer og brochurer	33.929,29		
		39.377,98	
Administrationsomkostninger:			
Lønninger	19.583,33		
Kontorhold	1.303,29		
Revision for tiden 1.8.1972–31.7.1973	1.800,00		
		22.686,62	
Afskrivning på debitorer		7.888,13	69.952,73
			18.284,94
Renteindtægter			6.367,30
		Overskud....	24.652,24

som overføres til kapitalkonto.

Samlet driftsoversigt for tiden 12/12 1967–31/7 1973

Salg af bøger			1.412.607,68
÷ direkte fremstillingsomkostninger		758.398,80	
Salgsomkostninger:			
Forsendelse og porto	115.435,34		
Annoncer og brochurer	100.146,14		
		215.581,48	
Administrationsomkostninger:			
Lønninger	112.649,25		
Kontorhold	25.251,07		
Møde- og rejseudgifter	2.495,81		
Revision	10.800,00		
Diverse	318,61		
		151.514,74	
Afskrivning på debitorer		7.888,13	1.133.383,15
			279.224,53
+ Renteindtægter			26.950,43
		Overskud	306.174,96

som er overført til kapitalkonto.

Balance pr. 1/8 1973

AKTIVER

Likvide beholdninger:		
Kassebeholdning	1.099,35	
Postgiro nr. 146270	21.060,30	
Landmandsbanken, Gentofte afdeling:		
Indlån nr. 7–67611	5.569,78	
Checkkonto nr. 4401–9	24.655,58	
		52.385,01
Debitorer		11.026,95
Lager af bøger		0,00
Lageret består af:		
Bind I 4.524 stk.		
Bind II 4.496 stk.		
Bind III 4.847 stk.		
Bind IV 4.958 stk.		
Ialt bind I–IV .. 18.825 stk.		63.411,96

PASSIVER

Skyldig merværdiafgift		325,00
Revisionsfirmaet H. E. Noiesen vedrørende 1972/73		1.800,00
Kapitalkonto:		
Saldo pr. 1/8 1972	208.741,72	
+ overskud overført fra driftsoversigt	24.652,24	
	233.393,96	
Diverse udbetalinger ifølge specifikation	172.107,00	61.286,96
		63.411,96

Foranstående regnskabsoversigt har vi udarbejdet på grundlag af det for »Danmark – Historisk Billedbog« førte bogholderi. Indestående på giro og bankkonti er afstemt.

København, den 23. august 1973.

Revisionsfirmaet H. E. Noiesen

Niels Noiesen,
statsaut. revisor.
cand. jur.

Specifikation af udbetalinger i 1972/73

Dansk Historisk Fællesforening	17.527,00
Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger	67.460,00
Historisk Samfund for Københavns Amt	1.360,00
Historisk Samfund for Sønderjylland	15.000,00
Lolland-Falsters Historiske Samfund	5.000,00
Vejle Amts Historiske Samfund	7.205,00
Historisk Samfund for Randers Amt	3.240,00
Historisk Samfund for Viborg Amt	3.300,00
Frederiksborg Amts Historiske Samfund	3.125,00
Historisk Samfund for Ringkøbing Amt	5.665,00
Selskabet for Københavns Historie	2.950,00
Bornholms Historiske Samfund	2.600,00
Historisk Samfund for Sorø Amt	3.435,00
Historisk Samfund for Ålborg Amt	7.100,00
Historisk Samfund for Præstø Amt	3.675,00
Østjysk Hjemstavn	8.250,00
Historisk Samfund for Fyns Stift	6.630,00
Historisk Samfund for Holbæk Amt	2.925,00
Historisk Samfund for Ribe Amt	5.660,00
Udbetalt ialt	172.107,00

INDHOLD

Kommentar: De lokalhistoriske arkiver 277
Benny Brinch: Folketællingen 1801 279
Henrik Thrane: Bebyggelseshistorie – en arkæologisk arbejdsopgave .. 299

Debat 322
H. P. Clausen: Historie og struktur 322
Knud Prange: Væk med perfektionismen! 329
Finn Løkkegaard: Kompilationsfilm som audio-visuel historisk fremstillingsform 333

Anmeldelser 343
Lokalhistoriske Årbøker (Knud Prange) 343 – Jon Sundbo: Lokalsamfundet i defensiven? (Viggo Hansen) 345 – Oversigt over private personarkiver i Rigsarkivet (Helle Linde) 347 – Oversigt over skolehistorisk materiale i Landsarkivet for Sjælland m.m. (Harald Ilsøe) 348 – Nordisk Rättshistorisk Litteratur (Ditlev Tamm) 350 – Günter P. Fehring: Unterregenbach. Kirchen. Herrensitz. Siedlungsbereiche (Olaf Olsen) 351 – Skattematrikkelen 1647 (Jørgen H. Andersen) 352 – Danmark. Historisk billedbog (Andreas Holmsen) 354 – Peter Riismøller: Sultegrænsen (Olaf Olsen) 357 – Birte Andersen: Adelig opfostring (John Erichsen) 357 – Eva-Christina Mäkeläinen: The Social Life and Customs of the Gentry in Late XVIIIth-Century Turku, Sveaborg and the Savo Estates Area (Holger Rasmussen) 360 – Harald Langberg: Stavkirker (Flemming Jerk) 361 – Knud Voss: Arkitekten Nicolai Eigtved 1701–1754 (Flemming Jerk) 363 – Povl Eller: Fem søhaner (Flemming Jerk) 367 – Povl Eller: Portrætsamlingen på Gammelkjøgegaard og Hvad blev der af portrætterne på Hirschholm Slot (Marianne Saabye) 369 – Sigv. Ellkier-Pedersen: Bogen om rytterskoletavlerne (Marie-Louise Jørgensen) 372 – Lizzie Carlsson: Jag giver dig min dotter (Gunnel Hedberg) 373 – Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang (Birgit Løgstrup) 376 – Knud Prange: Bog over avlingen til Vær præstegaard 1771–80 (Birte Stig Jørgensen) 380 – Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797 (Bjarne Stoklund) 382 – Hans Try: Gardskipnad og bondenæring (Bjarne Stoklund) 384 – Lars Reinton: Til seters (Bjarne Stoklund) 386 – Wolfgang Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771 (Birgit Løgstrup) 387 – John Geipel: The Viking Legacy (Kristian Hald) 390 – Skånes ortnamn (Bent Søndergaard) 394 – Mikael Venge: Christian 2.s fald (Thelma Jexlev) 395 – Jørgen Steen Jensen: Hertug Hans den yngre (Fritze Lindahl) 398 – Svensk agent ved Sundet (Karl-Erik Frandsen) 400 – Rasmus Pedersen Thestrups stambog (Knud Prange) 402 – Peter Riismøller: Rokkedrejerbogen (Holger Rasmussen) 404 – Replik til anm. af Laurids Skaus brevveksling (H. V. Gregersen) 405 – Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nuværende Tilstand i oekonomisk Henseende (Claus Bjørn) 405 – Mogens Lebech: Københavnske projekter (John Erichsen) 408 – John Erichsen: Frederiksstaden (Hans Edvard Nørregaard-Nielsen) 409 – Robert Egevang og Godfred Hartmann: Et hus i Nyhavn (Hans Edvard Nørregaard-Nielsen) 413 – Knud Voss: Bygningskunst i Søllerød 1670–1970 (Hakon Lund) 415 – Arne Majvang: Bregentved (John Erichsen) 417 – Byen, landet og havet – Nexø og Omegns historie I (Knud Prange) 418 – Bent Hansen: Frederikshavn i stilstand og fremgang 1818–1968 (Paul S. Ørberg) 421 – Verner Bruhn: Esbjerg – by og borger (Sigurd Rambusch) 423 – Sven B. Ek: Nöden i Lund (Poul Strømstad) 425

Historiske noter 429

Institutionernes virksomhed 1971–72. Arkiver, biblioteker m. fl. 442

Årsmøderne i Maribo 1973 485
Dansk kulturhistorisk Museumsforening 485
Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver 494
Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger 496